ÇAYDAN ÖTE:

Tarladan Demliğe, Mekânda ve Bellekte Çay

BEYOND TEA:

From Field to Pot, Tea in Space and Memory

Editörler / Editors:

Fatma Genç & Özlem Şendeniz

GOLA YAYINLARI

Çaydan Öte:

Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay

Beyond Tea:

From Field to Pot, Tea in Space and Memory

Yayına Hazırlayanlar:

Fatma Genç & Özlem Şendeniz

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği Yayınları No: 1

Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay
Beyond Tea: From Field to Pot, Tea in Space and Memory

Yayına Hazırlayanlar:
Fatma Genç & Özlem Şendeniz
Çeviri: Çisem Şendeniz, Neşe Şen

Proofreading: Pelin Tuştaş
Mizanpaj: İrfan Çağatay
Kapak tasarım: İrfan Çağatay, Reyhan Yıldırım, Cemil Cahit Yavuz

1. Baskı: İstanbul, Kasım 2021
ISBN: 978-605-06010-1-5
Sertifika No: 52243

Baskı: Sena Ofset Ambalaj,
Matbaacılık San. ve Tic. Ltd.Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar
Sitesi B Blok 6. Kat 4NB7-9-11
Topkapı - İstanbul
Telefon: +90 212 613 38 46
Sertifika No: 45030

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği
Merkez Mah. Hatice Halim Şahinler Sok. 4A
Fındıklı/Rize
golader@gmail.com
www.gola-der.org

GOLA KÜLTÜR SANAT VE EKOLOJİ DERNEĞİ

HEINRICH BÖLL STIFTUNG DERNEĞİ TÜRKİYE TEMSİLCİLİĞİ

Çaydan Öte:

Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay

Beyond Tea:

From Field to Pot, Tea in Space and Memory

Yayına Hazırlayanlar:

Fatma Genç & Özlem Şendeniz

İçindekiler

Gola'dan Merhaba - *Sevilay Refika Kadıoğlu* 7

Başlarken 11

Üretim İlişkilerinin Dönüşümü: Tarladan Çaya İzlence - *Berna Güler* 23

Doğu Karadeniz'de Geleneksel Tarım Mirası - *İrfan Çağatay* 51

Bir Metanın İzinde Türkiye'de Çayın Öyküsü - *Fatma Genç* 77

Türkiye'de Çay Tarımı ve Çay Atölyeleri - *Recep Koyuncu* 97

Doğu Karadeniz'in Değişen Toplumsal, İktisadi ve Ekolojik Yapısını Çay Üzerinden Okumak - *Elif Karaçimen ve Ekin Değirmenci* 113

Gündelik Hayat; Çay ve Çay Kültürünce Yaratılan Sembolik Dünya - *Evun Sevgi Okumuş* 123

Yaşamın Örüntüleri - *Özcan Yüksek* 139

"Çayı Kızlar Toplar": Tütünü de, Fındığı da, Domatesi de - *Melda Yaman* 141

Türkiye'de Çay Tarımında Yeni Dinamikler ve Yeni Sorular - *Umut Ulukan* ... 155

Tarımsal Üretim ve Göç Politikaları: Çay Tarımında Gürcü İşçiler - *Nihan Ciğerci Ulukan* 171

Çay Tarımında Kadın Emeği: Hopa Örneği - *Aslıhan Yılmaz Uzun* 189

Ve Doğa… Ve Mekân… Ve Bellek - *Melek Göregenli* 201

Ekoloji ve Mekân İlişkisinde Hak ve Özgürlüklerin Bütünlüğü - *İbrahim Ö. Kaboğlu* 213

Doğu Karadeniz'i Ne Yapmalı? Kalkınma İdeolojisinin Gizledikleri ve Çay Üzerinden Bir Dönemlendirme - *Fuat Ercan* 235

Çaydan Önce… Çaydan Sonra... - *Sevilay Refika Kadıoğlu*… 265

Karadeniz'de Bir Başka Yeşil: Çay - *Erhan Yaşar Babalık* 279

Forum'dan Beri 291

Bir Yudum Bekleyiş - *İlkay Nişancı*… 332

Contents

Hello from Gola - *Sevilay Refika Kadıoğlu*..... 9

In Beginning 17

The Transformation of Production Relations: An Overlook from Field to Tea - *Berna Güler* 35

Traditional Agricultural Heritage in the Eastern Black Sea Region - *İrfan Çağatay*..... 63

The Story of Tea in Turkey Following the Track of a Commodity - *Fatma Genç* .. 87

Tea Agriculture and Tea Workshops in Turkey - *Recep Koyuncu* 105

Analysing the Changing Social, Economic and Ecological Structure of the Eastern Black Sea Region through Tea - *Elif Karaçimen ve Ekin Değirmenci*..... 117

Daily life; The Symbolic World Created by Tea and Tea Culture - *Evun Sevgi Okumuş*..... 131

Patterns of Life - *Özcan Yüksek* 140

"Tea Leaves are picked by the Girls": Tobacco, Hazelnuts, and Tomatoes, too - *Melda Yaman* 147

New Dynamics and New Questions in Tea Farming in Turkey - *Umut Ulukan* .. 163

Agricultural Production and Migration Policies: Georgian Workers in Tea Agriculture - *Nihan Ciğerci Ulukan* 179

Female Labor in Tea Agriculture: The Example of Hopa - *Aslıhan Yılmaz Uzun* 195

And Nature... And Space... And Memory... - *Melek Göregenli*..... 207

The Integrity of Rights and Freedoms in Relation between Ecology and Space - *İbrahim Ö. Kaboğlu* 223

What to Do in the Eastern Black Sea Region? Hidden Ideology of Development and a Periodisation Based on Tea - *Fuat Ercan* 249

Before Tea... After Tea - *Sevilay Refika Kadıoğlu* 271

Another Green in the Black Sea: Tea - *Erhan Yaşar Babalık* 279

After Forum 311

anTEAcipation - *İlkay Nişancı*.....333

Gola'dan Merhaba...

Gola'nın hikayesi uzun yıllar önce İstanbul'un göbeğinde, Beyoğlu'nda, Laz kültürü alanında üretim yapan, Lazca'nın kaybolma tehlikesine karşı aynı kaygıyı taşıyan bir grup genç insanın bir araya gelmesi ile başladı.

En belirgin özelliğimiz hem kendi kültürümüze, hem coğrafyamıza olan mesafemiz idi. Hem aidiyet taşıyorduk, hem uzaktık. Hem biliyorduk, hem cahil idik. "Doğu Karadeniz" bölgesi, "Laz" olma hali, "Temel"i, "Fadime"si... Tüm bu kavramlar dilden dile dolaşıyor, gerçekte tanıklık ettiğimiz hikayeler ve coğrafyalar pek kimse tarafından bilinmiyordu. Oysa bizler, bilinen anlamda "Fadime ve Temel" değil idik. Laz prototipi yanlış biliniyordu, doğamız ve kültürlerimiz yok oluyordu.

Elbette dünyayı değiştiremezdik, ama kendimizi dönüştürebilirdik.

Yeşil Yayla Kültür, Sanat ve Çevre Festivali, bizim etrafında örgütlendiğimiz, büyüdüğümüz ve dönüştüğümüz bu uzun soluklu sürecin en önemli çalışmasıydı. 10 yıl, yaklaşık 20 köyde, yerel işbirlikleri ile canlandırdığımız eski köy şenliklerini yaşattığımız, çalıştığımız temalar etrafında birikimlerimizi arttırdığımız, ağlar oluşturduğumuz muhteşem bir deneyim idi (Sırasıyla temalarımız: Eko-Turizm, Doğu Karadeniz'de Kırsal Mimari, Dereler, Şifalı Bitkiler, Taşlar, İnekler, Doğu Karadeniz Meyve Mirası, Arılar ve Geleneksel Arıcılık, Geri Dönüşüm ve İmece).

Doğu Karadeniz coğrafyasının (bu ne demek tam bilmiyoruz, ama biz Rize, Artvin ve Trabzon illerinden bahsediyoruz) yerleşik halklarının sahip olduğu doğa ve kültür külliyatı hızla yok oluyordu. Türkiye'nin siyasi ortamı, üzerinde yaşayan halkları anadillerinde konuşmaktan çekinen insanlara dönüştürmüştü. Doğa ile iç içe binlerce yıldır bir arada yaşayıp komşuluk edenler birbirini çoktan ötekileştirmişti bile; "Trabzonluyu sevmem", "Rizeli kabadır", "Artvinliler eğitimlidir ama hep göç etmiştir"... Kimdi bu Trabzonlu, Rizeli, Artvinli? Neydi vadiden vadiye, köyden köye değişen ayrıştırıcı kullanılan kavramlar?

Gola, tam da bu noktada, doğaya uyumlu yaban hayatının izlerini sürüyor, Lazca'ya ve tüm halkların ana dillerine eşit mesafede yaklaşıyordu. Barış seviyordu, bir arada yaşamı savunuyordu, ayrımcılık karşıtıydı, toplumsal cinsiyet eşitliğine inanıyordu. Çocuklar, yaşlılar, hayvanlar... Ötekileştirilenlerin, dışlananların yanında olmaya çalışıyordu.

Merkezden yerele taşıma suyla devam eden süreçler, sonunda bizi coğrafyamıza getirecekti. Kendi aramızda "memleket" dediğimiz yerlere yerleşmemize vesile olacaktı. Her kültürün kendine ait zenginlikleri ancak onun içinde yaşadığı zamansal ve mekansal değerler içerisinde anlaşılabilirdi.

Gola artık evinde. Genel merkezini Rize'nin Fındıklı ilçesine taşıdı. Barış imzacısı siyaset bilimci Dr. Özlem Şendeniz'in katılımıyla Gola 2.0 adını verdiğimiz bir dönemden yazıyorum size. 17 yıllık birikimimizi arşivleştirmeye, online ve fiziksel olarak kamu ile paylaşmaya hazırlanıyor, bir yandan da yeni birikimler elde etmeye ve dönüşmeye devam ediyoruz.

Elinizde tuttuğunuz bu kitap da, bu efsane sürecin ürünü, Gola'nın ilk yayını...

Bu kitap, kıymetli takım arkadaşlarım araştırmacı Fatma Genç, Özlem Şendeniz, İrfan Çağatay, Çisem Şendeniz, Reyhan Yıldırım ve Gamze Canoğlu'nun online olarak birlikte organize ettiği ve kolektif bir çalışmanın heyecanıyla gerçekleşen "Çay Çalıştayı"nın bir çıktısı olarak hazırlandı. Kitapta çay bitkisinin hikayesini; devlet politikasını, doğada kapladığı alanı, bilimsel veriler ve kadim bilgilerle harmanlayarak, tanıklıkları dinleyerek aktarmaya çalıştık. Bu vesile ile öncelikle Fatma ve Özlem'e, sonra da çalıştaydan kitabın hazırlıklarına, çevirilerinden mizanpajına katkı sağlayan tüm takım arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Bugün anadilimizin bizi getirdiği bu yerde, binlerce yıllık kadim halkların ve dillerin içerdiği hayatta kalma bilgilerine her birimizin ihtiyacı olduğunu anlamanın bilgisi yaşamın dönüşüm olduğuna inanan bir bilinçle yolculuğumuzu sürdürüyoruz. Doğu Karadeniz'in yerelinde sahip olduğumuz deneyimleri aktarmak ve bu vesile ile yerelde sivil toplumun güçlenmesine katkı sağlamak hevesiyle çalışmalarımıza devam ediyoruz.

Lazcadan çeviri ile;

Ǩaoba do xelabate bižirat! / İyilik ve sevinçle görüşelim...

Sevilay Refika Kadıoğlu

Hello from Gola...

The story of Gola began many years ago in Istanbul, Beyoğlu, with the gathering of a group of young people who were producing about Laz culture and were concerned about the disappearance of Laz language.

Our most distinctive characteristic was our distance from both our own culture and geographies. We were both connected and distant. We knew and we were ignorant. "Eastern Black Sea" region, being "Laz", "Temel", "Fadime"... All these concepts were talked and the stories and geographies we actually witnessed were unknown to many others. However, we were not "Fadime and Temel" as known it. The Laz prototype was misknow and our nature and cultures were disappearing.

Of course we couldn't change the world, but we could transform ourselves.

The Green Yayla Culture, Art and Environment Festival was the most important work of this long-term process around which we were organized, grown and transformed. It was an amazing experience for 10 years, in which we relived the old village festivals with local cooperate in approximately 20 villages, increased our knowledge around the themes we worked on, and formed networks. (Our themes, respectively: Eco-Tourism, Rural Architecture in the Eastern Black Sea Region, Streams, Medicinal Plants, Stones, Cows, Eastern Black Sea Fruit Heritage, Bees and Traditional Beekeeping, Recycling and Collective Work "İmece").

The nature and cultural complete works of the inhabitant of the Eastern Black Sea region (we do not know exactly what this means, but we are talking about the provinces of Rize, Artvin and Trabzon) was rapidly disappearing. Turkey's political environment has made people who afraid to speak their native languge. Those who lived together with nature for thousands of years and were neighbors marginalized each other; "I don't like the people from Trabzon", "The people from Rize are rude", "The people of Artvin are educated but they have always migrated"... Who was this from Trabzon, Rize, Artvin? What were the different terms used, varying from valley to valley, from village to village?

Gola, right on this point, was following the traces of nature-friendly wildlife, treating equally Laz and all other native language. Gola is a communalist and anti-discrimination, loves peace and believes gender equality. Children, the

elderly, animals... Gola is trying to be on the side of the marginalized and excluded.

The processes that continued with journeys from the center to the local would eventually bring us to our geography. It would have helped us to settle in the places we call "homeland" among ourselves. The richness of each culture could only be understood within the temporal and spatial values in which it lived.

Gola is at home now. It moved its headquarters to Fındıklı district of Rize. I am writing from a period we call Gola 2.0 with the participation of Özlem Şendeniz who an Academics for Peace signatory. We are getting ready to our 17 years archive and share it with the public online and physically. On the other hand, we continue to gain new experiences and transform.

This book you hold in your hands is the product of this legendary process, the first publication of Gola... It was prepared as the output of the "Tea Workshop" organized online by a collective work my esteemed teammates, researcher Fatma Genç, Özlem Şendeniz, İrfan Çağatay, Çisem Şendeniz, Reyhan Yıldırım and Gamze Canoğlu, with the enthusiasm. In the book, we tried to transfer the story of the tea plant, its state policy and the importance in nature, by blending it with scientific data and ancient knowledge, by listening to the testimonies. I would like to take this opportunity to thank firstly Fatma and Özlem, and then all my teammates who contributed to the preparation of the book from the workshop, from the translations to the layout.

Today, in this place where our native language brought us, we continue our journey with the knowledge of understanding that every one of us needs the survival information contained in thousands of years old peoples and languages, and with a consciousness that believes that life is transformation. We continue our work with the enthusiasm of conveying the experiences we have in the local area of the Eastern Black Sea Region and, on this occasion, contributing to the strengthening of the local civil society.

With translation from Laz;

Ǩaoba do xelabate bižirat! / Meet with favour and joy...

Sevilay Refika Kadıoğlu

Başlarken...

Bu kitap 'Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştay ve Forumu'nun şimdilik nihai çıktısıdır. Giriş yazımızda, bu 'şimdilik' tahayyülünü, çalıştay ve forum ile cismanileştirmeye çalıştığımız derdimize ve kitabın kurgusuna değineceğiz.

Birkaç yıldır çayı merkeze alan bir çalıştay düzenlemeyi, Doğu Karadeniz'de emek ve piyasa ilişkilerine, dönüşen mekâna ve belleğe bakmayı, bunu mesele edinen insanlarla bir araya gelmeyi, konuşmaya başlamıştık. Pandemi ile birlikte hızlı bir biçimde yaygınlaşan dijital toplantı araçlarının yanında, konuları ertelemekten vazgeçmemiz gerektiği düşüncesiyle 2020 sonbaharında Gola Kültür, Sanat ve Ekoloji Derneği içinde fikrimiz billurlaştı ve Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği ile ilişkiye geçtik. Nihayetinde 2021 çay sezonu açılmadan hemen önce buluşmalarımızı çevrimiçi platformlar aracılığı ile sanal mekânda gerçekleştirdik. Peki neydi bizi bir araya getiren derdimiz?

Çaydan Öte

Bir içecek olarak bilinişi çok daha eskilere dayanan çayın üretiminin ve tüketiminin, özelde Doğu Karadeniz genelde Anadolu coğrafyasında yaygınlaşması Cumhuriyet dönemi ile eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Osmanlıca kaynaklarda 'kıymetli bir bitki' olarak ifade edilen çayın ekimi konusunda çalışmaların yapıldığı, ancak bu çalışmaların yanlış yer seçimi nedeniyle başarısız olduğu bilinmektedir. Cumhuriyet ile birlikte 'bölgesel kalkınma' saikleri diğer politikaların önüne geçince Türkiye'nin birçok yerinde tarımsal örüntü yeniden belirlenmiş, bu çerçevede Doğu Karadeniz Bölgesi için de çay ziraatı ve sanayisinin geliştirilmesi konusunda devlet eliyle çalışmalar yürütülmüştür. Tekil denemeleri asıl olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlayan çay tarımının yaygın olarak yapılması ve sanayisinin oluşturulması 70 yıl kadar öncesine dayanmaktadır. Doğu Karadeniz Bölgesi için ağırlıklı ve hakim ürün haline gelen çayın üretiminin yaygınlaşması, coğrafyanın bütün yapısını dönüştürmüş, kültür, ekoloji, mekan ve bellek üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Ancak bizler bugüne odaklanarak içinde bulunduğumuz sosyal gerçeklikleri anlamaya

meyilli varlıklarız. Çay sanki hep bu coğrafyadaymış gibi, çaya ilişkin suallerimiz içinde olduğumuz şimdiki zamanın ya da sadece çayın 'ana geçim aracı' olmasının etrafında dönmektedir. Sahi "çay bu yıl kaçtan alınıyor?", "yevmiye ne kadar oldu?", "gübre zamanı geldi mi?", "kota, kontenjan kaça düşmüş?"... Oysa bugün göz alabildiğince dağ yamaçlarını kaplayan çayın yerinde, çok değil bir insan ömrü kadar evvel, başka bitkiler, ağaçlar vardı. Çay mahallemize geldi ve bütün evlerin rengini değiştirdi. Biz de bunu dert ederken, bugünün çay merkezli sorunlarını, çayın değdiği alanları görmezden gelmeden ama odağımızı biraz daha ötelere, düne ve yarına yönelterek çayı konuşmak istedik.

Bilginin üretimi için üç unsura ihtiyaç vardır: Zaman, mekân ve insan. Mekânımız Doğu Karadeniz'di, zaman merceğimiz lineer değil, döngüsel bir izlekte dün, bugün ve yarın arasında salınmaktaydı. Peki ya insan unsuru? Onun da dahil olacağı formatın belirleyeni pandemi oldu. Pandemi koşulları altında fiziksel bir mekânda buluşamayacağımız aşikâr olunca, olabildiği kadar çok üreticinin dâhil olabileceği bir kurgu üzerinde çalışmaya başladık. Böylece elinizde olan kitabın çalıştay, forum ve söyleşi formatları belirginleşmiş oldu.

Çalıştay başlığı altında dün, bugün ve yarında emek ve meta süreçleri ile bellek ve mekânda gerçekleşen dönüşümlere odaklanıldı. Forum bölümü, çalıştayın izleği etrafında olabildiği kadar çok katılımcının katkıları ile şekillendi. Sanat aksında ise fotoğraf, karikatür sergisi ve belgesel söyleşisi ile çaya dair olan ve çaydan etkilenen farklı alanlardan katkıların görünür kılınması amaçlandı. Kitabın bölümleri de bu izlek doğrultusunda kurgulandı: Çalıştay oturumları, forum ve söyleşiler.

Dört ana oturum içinde toplam on üç sunuş yapıldı. 'Çayın Dünü' başlığını taşıyan ilk oturumumuzda Berna Güler, çalıştayın ve çayın hikâyesinin genel çerçevesini çizdi. İrfan Çağatay, çaydan önceki tarım ürünlerine ve tarım geleneğine odaklandı. Bizlere çayın sahaya girmesi ile birlikte tarımsal üretimde yaşanan dönüşümlerin tohum ve ürünler üzerindeki etkisini darının, pirincin, kenevirin bıraktığı boşluğu aktardı. Fatma Genç, Türkiye'de çay bitkisinin bu coğrafyaya geldiği zamanlardan bugüne metalaşma sürecini ve üretim ilişkilerinde gerçekleşen değişimi aktardı.

'Tarladan Demliğe' başlığını taşıyan ikinci oturumumuz, dün ile bugün arasındaki köprünün ağırlığını ve popüler kültürün eğlenceli tonunu eş zamanlı taşıdı. Recep Koyuncu, çayın bölgedeki ilk yıllarına merceği çevirerek, bölgede çay tarımının başlangıcına ve yaygınlaşmasına ilişkin tarihsel bir anlatı sundu. Elif Karaçimen ile Ekin Değirmenci, 2018 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında

Doğu Karadeniz yerelinde yaptıkları saha araştırmasının sonuçlarını bizlerle paylaştılar. Çayın haneler üzerinde yaptığı değişimin güncel takibi açısından kıymetli ve güncel bir bakış edindik. Oturumun son konuşmasında Evun Okumuş, bize çayın bir içecekten öte olduğunu, gündelik hayatta ve kültürde çayı aşkla sevmek üzerine yaptığı takibi aktardı; konuşma bittiğinde bütün katılımcılar 'çaysamıştı' ve söyleşi öncesi molada çay içmek konusunda heveslilerdi.

Buluşmamızın ikinci gününde gerçekleşen "Çayın Yükünü Taşıyanlar" başlıklı dördüncü oturumumuz bizleri emek süreçlerine odaklanmaya davet ediyordu. Melda Yaman'ın tarımsal üretimde kadın emeğine küresel ve tarihsel bir perspektiften bakma imkânı sunan konuşmasının ardından gittikçe yerelleşen, spesifikleşen bir çizgide çay üreticisi olma deneyime odaklandık. Nihan Ciğerci Ulukan ile Umut Ulukan, enformel emek süreci, mevsimlik işçilik olarak çay işçiliği mobilizasyonu ve yarıcılık üzerinden gerçekleştirdikleri saha çalışmalarını aktardılar. Çay tarlası sahibi olamayan, yevmiyeli çay üreticilerinden sonra rotamızı çay karnesi sahibi hanelere, Aslıhan Yılmaz Uzun'un Hopalı kadınlar ile yaptığı yüksek lisans tezinin sonuçlarına döndürdük. Üretim aracı sahibi olmak ya da olmamak arasındaki gri bölgede kalan yerli üreticilik ve kadınlık deneyimi kesişimindeki anlatıları dinledik.[1]

Çalıştayın kapanış oturumu 'Ve Doğa... Ve Mekân... Ve Bellek...' içinde bulunduğumuz sosyal gerçekliğe daha geniş bir aks içinde bakmaya davet etti katılımcıları. Melek Göregenli mekâna, zamana ve belleğe odaklanarak Doğu Karadeniz'in dönüşen çevresinin (ve dolayısı ile çehresinin) insanlar üzerindeki etkisine, ana dönüştürücü olarak çayın hatırlanmasından aidiyete kadar farklı bağlam ve hislerde yarattığı değişime ilişkin kuramsal bir çerçeve çizdi. İbrahim Ö. Kaboğlu, doğaya yönelik saldırı ve talan politikası içinde çevrenin bir özne olarak haklarına odaklanarak, çayın değiştirdikleri yanında bir parantez açtı ve insan ve doğa hakları ile adalet istenci bağlamında bir tartışma alanı sundu. Fuat Ercan, ekonominin kalkınma nüansının Doğu Karadeniz'de giyindiği yeşil pelerine, çay ve ekonomi politik ilişkisine odağımızı çevirdi. S. Refika Kadıoğlu, bellek, çevre hukuku ve kalkınma ideolojisi bağlamında çizilen çatının içini Doğu Karadeniz'in geçirdiği dilsel, kültürel ve yaşamsal dönüşüm ile incelikle işledi.

Çalıştay ve söyleşilere katılmış kişilere açık olan forumumuzda, yöntemimiz olabildiği kadar çok kişinin çaya dair fikir telakkisinde bulunmasını sağlamak,

1 Maalesef çay fabrikasında ücretli işçilik konusunu ele alamadık. Konuyu tartışmaya açacak olan Rahşan İnal, sağlık sebeplerinden ötürü aramıza katılamayınca emek oturumunda tarla sahibi olanlar ve ücretli tarım işçilerin deneyim ve verisine odaklandık. Önümüzdeki çalışmalarda bu önemli alana detaylarıyla değinmeyi arzulamaktayız.

bir sonuca varmayı değil sürecin çok renkli ve çok sesli olmasını sağlamak oldu. Bu bağlamda birinci turda gıda egemenliği, agroekolojik çay tarımı ve çay kanunu ile güncel politik tartışmalar, ikinci ve üçüncü turda çayın anımsattıkları ile bellek ve iş gücü mobilizasyonu üzerinden mekâna ilişkin olarak şekillendi. Forum ayrıca bizlere konuya araştırmacı ve akademisyen gözlüklerinin dışında yerelin dinamikleri ile bakma fırsatı sundu.

Çaydan Öte'nin özgün bir diğer ayağını sanat oturumları ve söyleşileri oluşturdu. Çalıştay ve forumların sürdüğü günlerin akşamında çay etrafında düşünen ve üretimlerinde çaya değinen sanatçılar ile söyleşiler düzenlendi. Güneşin Aydemir'in kolaylaştırıcılığında Özcan Yüksek ile 'Çayın Kitabı' eseri üzerinden gerçekleşen söyleşi ve fotoğraf sergisinde farklı coğrafyalara ve duyulara seslenildi. Erhan Yaşar Babalık ile gerçekleşen ikinci söyleşimiz, ürettiği karikatürlerle Doğu Karadeniz'in son 30 yılına dair önümüze çıkan panorama etrafında gerçekleşti. Son oturumda İlkay Nişancı'nın 2006 tarihli "Bir Yudum Bekleyiş" belgeselinin yapılış aşamasına değindik ve belgeselin bugünde karşılık bulan yansımaları üzerinden söyleştik.

Böylece Gola'nın sanal mekândaki ev sahipliğinde üç gün boyunca yereli yerelden konuşmayı önceleyerek odağımıza aldığımız çayın ötesine geçme tahayyülümüz gerçekleşmiş oldu. Çayın Doğu Karadeniz'de bir içecekten, bir metadan, bir bitkiden çok daha fazlası haline geldiğini konuşmuş ve bugünü alımlamak için çayın şimdiliğinin ötesine odaklanan, çok aktörlü ve interdisipliner bir buluşmayı pandemi koşulları altında dahi olsa etkileşimi olabildiğince fazla tutarak gerçekleştirmiş olmaktan ötürü mutluyuz. Elbette eksikliklerimiz, zamansızlıktan ötürü yarım bıraktıklarımız oldu. Ancak hem bizlerin hem de Gola'nın çok katmanlı merakında çayın değdiği pek çok boyut daha olduğunun bilinci ile hem çaya hem de Doğu Karadeniz coğrafyasına ilişkin farklı tematik buluşmalar ile adım adım netleşmeyi, eksikliklerimizi azaltarak çoğalmayı umut ediyoruz. Söyleyecek daha çok sözümüz var. Bilginin, deneyimin sözlü olduğu kadar yazılı dolaşımını ve kalıcılığını da önemsediğimiz için 'Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştay ve Forumu'nu sanal mekânda, sözlü ve görsel biçimde bırakmayarak okuyucunun karşısına çıktık.

Ve teşekkürlerimiz... Pek tabii böylesi bir etkinlik minnet ve teşekkür hislerini canlandırmadan gerçekleşemezdi. Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği'ne, birlikte çalıştığımız Menekşe Kızıldere'ye teşekkür ederiz. Önce sunumlarıyla sonra da yazılı metinleri ile bizlerle olan, zamansal bütün kısıtlamaları aşan, isimlerini önceki satırlarda zikrettiğimiz hocalarımıza, ar-

kadaşlarımıza müteşekkiriz. İki hafta sonuna yayılmış üç gün boyunca hem zoom odasında hem de facebook canlı yayınları aracılığı ile bizlerle olan katılımcılarımıza ilgi, alaka ve katkıları için teşekkür ederiz. Çevrimiçi çalıştayın teknik desteğini sağlayan Birsen Gamze Canoğlu ve Çisem Şendeniz'e ve Çay Çalıştayı Çalışma Grubu olarak Gola'nın çatısı altında uyumlu, etkileşimli ve besleyici bir çalışma deneyimi sunan arkadaşlarımıza ne söylesek az. Bu kitabın cismanileşmesi sürecinde katkı sunan İrfan Çağatay, Reyhan Yıldırım, Cemil Cahit Yavuz'a; yazıları yeniden yeniden okuyan: Elif Karaçimen, Melda Yaman, Melek Göregenli, Nihan Ciğerci Ulukan, Umut Ulukan, Fuat Ercan, Elvan Gülöksüz, Evun S. Okumuş, Cansu Boz, Erdoğan Boz'a, Munise Nur Aktan'a metinlerin çeviri yükünü üstlenen Çisem Şendeniz ile metinlerden üçünü çeviren Neşe Şen'e ve proofreading desteği sağlayan Pelin Tuştaş'a ayrıca teşekkür ederiz. Keza elbette bilgisayar başında geçen saatleri mümkün kılan ailelerimize de müteşekkiriz, var olsunlar.

Çankaya & Fındıklı

Mayıs 2021

In Beginning...

This book is the final output of the 'Beyond Tea: From Field to Pot, Tea in Space and Memory Online Workshop and Forum' for now. In our introduction, we incarnated the problem and the plot of the book that we are trying to form the imagination of "for now" with the workshop and forum.

For the past few years, we have started to organize a workshop focusing on tea, weed through at labor and market relations and transforming space and memory in the Eastern Black Sea, to get together and talk people who take this as an issue. As a result of the perception that we should stop postponing the issues with the digital meeting tools that have become widespread rapidly with the pandemic, within the Gola Culture, Art and Ecology Association our idea was crystallized in the autumn of 2020 and we contacted the Turkey Representation of the Heinrich Böll Stiftung Association. Eventually, just before the beginning of tea season, we held our meetings in virtual media through online platforms. So, what was our problem that brought us together?

Beyond Tea

The widespread production and consumption of tea, which has known as a beverage much earlier, especially in the Eastern Black Sea region and generally in the Anatolian geography, took place simultaneously with the Republican era. It is known that studies have been carried out on the cultivation of tea, which is expressed as a "precious plant" in Ottoman sources, but these studies were unsuccessful due to wrong location selection. When the "regional development" motives preceded other policies with Republic, the agricultural pattern has been redefined in many parts of Turkey and within this framework, studies have been carried out by state for the development of tea agriculture and industry for the Eastern Black Sea Region. Tea agriculture's singular trials mainly started in the early years of the Republic. Its widespread practice and the establishment of its industry dated back 70 years. The

spread of tea production, which has become dominant for the Eastern Black Sea Region, transformed the entire structure of the geography and played a decisive role in culture, space and memory. However, we are beings who tend to understand the social realities we live in by focusing on the present. As if tea has always been in this geography, our questions about tea is around the present time we are in or simply tea as a "main livelihood". "How much is the tea bought this year?", "How much is the daily wage", "Is the time for fertilizer?", "How much the contingent decrease?"... However, instead of the tea that covered the mountain slopes as far as the eye could see, there were other plants and trees, not long ago, for a lifetime. Tea came to our neighborhood and changed the color of all houses. While we were concerned about this, we wanted to talk about tea without ignoring today's tea-centered problems and also problems in the center and the areas that touched by tea, but focus on a little further, yesterday and tomorrow.

Three elements are needed for the production of knowledge: time, space and human. Our space is Eastern Black Sea Region. Our lens of time is in a circular rather than linear pattern between yesterday and today and tomorrow. What about the human element? It has the pandemic that determined the format in which it will be included. When it became clear that we could not meet in a physical place under pandemic conditions, we started working on a setup that could involve as many producers as possible. In this way, the workshop, forum and conversation formats of book in your hand became clear.

Under the title of the workshop, the focus was on the transformations that took place in labor, commodity, processes, memory and space in yesterday, today and tomorrow. The forum section was shaped around the theme of the workshop with the contributions of as many participants as possible. On the art side, it was aimed to make visible contributions from different fields related to tea and affected by tea with photography, caricature exhibition and documentary interview. The chapters of the book were also designed in this direction: workshop sessions, forum and conversations.

Thirteen presentations were made in four main sessions. Berna Güler formed the general frame of the workshop and story of tea in our first session under the title of "Yesterday of the Tea". İrfan Çağatay focused on agricultural products and tradition before the tea. He told us about the impact of the transformations in agricultural production on seed and products with start of tea production and the gap left by millet, rice and hemp in the field of agriculture. Fatma Genç talked about commodification process and changing production relations since tea came to this geography in Turkey. Our second section

"From Field to Pot" carried the burden of the bridge between yesterday and today and the fun tone of popular culture simultaneously. Recep Koyuncu, mentioned the early years of tea in the region and presented a historical narrative about the beginning and widespread of tea agriculture in the region. Elif Karaçimen and Ekin Değirmenci shared the results of the field research they conducted in the Eastern Black Sea region in July and August 2018 with us. We have gained a valuable and current perspective about follow up of the change made by tea on households. Evun Okumuş told us that tea is more than a drink, and the follow-up she made in daily life and culture on falling in love with tea. With the last speech of the session, all participants were thirsty for tea and enthusiastic to drink tea before other conversation.

Fourth session on the second day of our meeting was invited us to focus on labor processes under the title "People who Carry the Burden of Tea". After Melda Yaman's presentation which we had an opportunity to look at women's labor in agricultural production from a global and historical perspective, we focused on the experience of being a tea producer in an increasingly localized, specific level. Nihan Ciğerci Ulukan and Umut Ulukan talked about the informal labor process, mobilization of tea work as seasonal labor, and share cropper. After the tea producers who are not owner of fields, we turned to the households with feed manufacturing license, to the results of Aslıhan Yılmaz Uzun's master thesis with women from Hopa. We listened to experiences of domestic producer and femininity in the gray zone between owning a agent of production or not.[1]

The closing session of the workshop "And Nature … And Space… And Memory …" invited the participants to look at the social reality we are in with a broader axis. By focusing on space, time and memory, Melek Göregenli drew a theoretical framework on the effect of the transforming environment of the Eastern Black Sea region and the change it creates in different contexts and feelings, from remembering tea as the main transformer to belonging. İbrahim Ö. Kaboğlu focused on the rights of the environment as a subject within the policy of attack and plundering against nature. By opening a parenthesis next to the tea's changes and opened a new discussion door into the context of human and nature rights. Fuat Ercan turned our focus on the green cloak worn by the development nuance of the economy in the Eastern Black Sea

1 Unfortunately we were unable to handle the subject the issue of wage labor in the tea factory. Rahşan İnal, who will open the subject for discussion, could not join us due to health issues, so we focused on the experience and data of those who own land and agricultural wage workers in the labor session. We hope to focus on this important area in the upcoming studies.

region, and the relationship between tea and political economy. S. Refika Kadıoğlu has elaborated the linguistic, cultural and vital transformation that the Eastern Black Sea has undergone in the context of memory, environmental law and development ideology.

In our forum, which is open to people who participated in workshops and conversations, our method was to ensure that as many people as possible reflect ideas on tea, and not to reach a conclusion, but to make the process multicolored and polyphonic. In this context, in the first round, food sovereignty, agroecological tea agriculture and tea law, and current political discussions, in the second and third rounds continued to go around the space through the things tea reminds, memory and workforce mobilization. The forum also provided us with the opportunity to look at the subject with the dynamics of the local, outside the glasses of researchers and academics.

Art sessions and talks constituted another distinctive aspect of Beyond Tea. In the evening of the days workshops and forums takes place, interviews were held with artists who think around tea and touch on tea in their productions. With the moderation of Güneşin Aydemir, in the conversation and photography exhibition that took place over Özcan Yüksek's work, The Book of Tea, different geographies and senses were addressed. In our second interview with Erhan Yaşar Babalık, we talked about the caricatures he produced that shows the panorama of the last 30 years of the Eastern Black Sea. In our last session, we talked about the formation process of İlkay Nişancı's documentary "anTEAcipation" dated 2006 and its reflections about today.

Thus, our imagination of going beyond tea, which we focused on talking about local from local for three days in Gola's virtual place, was realized. We are happy to being able to discuss about tea that has become more than a drink, a commodity, a plant in the Eastern Black Sea region, and that we have realized a multi-actor and interdisciplinary meeting, even under pandemic conditions, by keeping the interaction as much as possible. Of course, there were our shortcomings and those that we left unfinished due to timelessness. However, we are aware that there are many other dimensions that tea touches in the multi-layered curiosity of both us and Gola. We hope to become clear step by step with different thematic meetings on both tea and the Eastern Black Sea geography, and to multiply by reducing our deficiencies. We have more words to say. Since we care about the written circulation and permanence of knowledge and experience as well as verbal, by not leaving "Beyond Tea: From Field to Pot, Tea in Space and Memory Online Workshop and Forum" in a virtual space, verbally and visually, we came before the reader.

Our thanks… Of course, such an event could not take place without stimulating feelings of gratitude and appreciation. We would like to thank the Turkey Representation of the Heinrich Böll Stiftung Association and to Menekşe Kızıldere with whom we work. We are grateful to our instructor and friends whose names we mentioned in the previous lines, who were with us first with their presentations and then with their written texts, overcoming all spatial restrictions. We would like to thank our participants who have been with us both in the zoom room and through facebook live broadcasts for three days, including two weekends for their interest, relevance and contribution. Special thanks to İrfan Çağatay, Reyhan Yıldırım, Cemil Cahit Yavuz, who contributed to the materialization process of this book, and to those who re-read the articles: Elif Karaçimen, Melda Yaman, Melek Göregenli, Nihan Ciğerci Ulukan, Umut Ulukan, Fuat Ercan, Elvan Gülöksüz, Evun S. Okumuş, Cansu Boz, Erdoğan Boz, and to Çisem Şendeniz for undertaking the translation burden of the texts, Neşe Şen for translating three of the texts, and Pelin Tuştaş for proofreading support. As the Tea Workshop Working Group, we cannot thank enough our friends who work under the roof of Gola in a harmonious, interactive and nurturing way. Also, we are grateful to our families who made the hours spent at the computer possible.

Çankaya &Fındıklı

May 2021

Üretim İlişkilerinin Dönüşümü: Tarladan Çaya İzlence

Berna Güler

Toprağın bağrında yetişen çay bitkisi; içecek formuna gelip rengiyle gözlerimize, kokusuyla nefesimize, tadıyla damak zevkimize, sıcaklığıyla dokunma hissini harekete geçirip beş duyumuza birden hitap eder. Bir de karşılıklı yudumlandığında sohbeti pekiştirir ki sevinçte, mutlulukta, hüzünde, yasta tüm hislere ortak olan çaya, sevenler için bir bitkiden öte derin bir mana atfedilir. Marcell Mauss, "(*m)ana* düşüncesi, kurtulduğumuzu düşündüğümüz ama sonuç olarak anlamakta zorlandığımız karmaşık düşüncelerden biridir. Karanlık muğlak ve bununla birlikte son derece belirli bir kullanımı olan düşüncedir. Soyut ve nesnel olan ancak bununla birlikte somut noktalarla dolu olan düşüncedir" diye açıklar (Mauss 2011:174). Çay ile ilgili zihnimizin ürettiği düşünceler kendimizle kurduğumuz ilişkinin ve sosyal ilişkilerin de parçasını oluşturur.

Türkiye, kişi başına yıllık 3,16 kg ile çay tüketiminde dünyada birinci, çay üretiminde onuncu sırada yer almaktadır. Çayın farklı ürünlerin üretimine etki eden bir sosyal ilişki olduğu, çayla birlikte olmazsa olmazı çay bardağı,[1] kaşığı, altlığı ve şeker üretiminin eklenmesiyle görülmektedir[2]. Sosyal ilişkisel düzeneğinden habersiz olan çay; bir yanda kozmetik, ecza, ilaç sanayisinde girdi malzemesi, diğer yanda ÇAYKUR ile çay üreticisi ulus devlet, bir futbol takımı olan ÇAYKUR Rizespor'un ana sponsoru olarak devasa toplumsal ilişkilerin hem nesnesi hem de öznesi konumundadır. Öyle ise çaya dair bilinen yapı nasıl var olmuştur? Bu soruya cevap verebilmek için çayın ontik-epistemik bilgisine ihtiyacımız var.

Roy Bhaskar'ın (2017) vurgusuyla sosyal ontoloji "sosyal ilişkiler bütünü" içinde anlaşılabilirken, sosyal epistemoloji ise tarihsel ve mekânsal bağlamda sosyal varlığın bilgi setlerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte gözden kaçırıl-

1 Yıllık 450 milyon adet cam çay bardağı üretilmektedir.

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. https://www.finansgundem.com/haber/bardak-yapamiyoruz-ama-hedef-2023/306533 ve https://www.haberler.com/dunyada-kisi-basi-gunluk-seker-ve-yag-tuketimi-6956469-haberi/

maması gereken sosyal varlığın salt bireysel ya da sosyal olarak gözlemlenir olana ve sosyal bilginin de salt sosyal alanda bilgisi elde edilebilir olana indirgenmemesidir. İlişkiler mutlak olmayıp; farklılaşan, çeşitlenen, akışkan ve değişebilen özelliklere sahip iken, içsel ve dışsal koşullar dinamik biçimde şeylere, olaylara, olgulara, eylemlere ve ilişkilere etki etmektedir. Dolayısıyla çayı hem nesne hem de özne olarak ilişkisel düzenekleri ile tarihsel ve mekansal bağlamda sosyal ilişkiler bütünü olarak anlayabilmemiz mümkündür.

Bir Sosyal İlişki: Üretim İlişkisi

İnsan-insan ve insan-doğa ilişkilerinin birlikte var ettiği üretim ilişkisini, tarihsel değişim sürecinin uğrağı olan kapitalist üretim ilişkileri içinde yaşamaktayız. Kapitalist üretim ilişkileri sadece tarla, fabrika, büro ve ev içinde hayat bulmuyor, aynı zamanda toplumsal belleği, aklı, hissi ve kendi bilgisini yeniden ve yeniden üreten bir mekanizmayla da var olmaktadır. Sermaye düzeninin süreksizliğe içkin olması, sürekliliğini gerçekleştirebilmesi için kendini yeniden var etmesinin yollarını keşfetme çabası, insanın ve doğanın sınırlarını aşmayı maharet saymıştır. Ne var ki Karl Marx'ın da ifade ettiği "(s)ermaye bir şey olmayıp, şeylerin aracılığıyla kişiler arasında kullanılan toplumsal ilişkidir" (Marx 2010: 730). Sermaye bir kişilik olmayıp emek, toprak, meta ve paranın ilişkiselliğinden doğan sosyal bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır (Lefebvre 2019: 74). Dolayısıyla sermaye; emek, toprak, meta ve paranın ilişkiselliğinin sürdürülebilmesi için sermayeler, emekçiler ve devlet ile ilişkisinde güç ilişkileri bağlamında ittifaklar, gerilimler, çekişmeler, çelişkiler dolayımında hep istikrar ve düzen arayışı olmuştur. Sermayenin istikrar ve düzen arayışı; hafıza, mekân, zaman, doğa, yaratım, üretim, çaba, duygu gibi olayları, olguları, durumları yeniden biçimlendirirken, üretilen mal ve hizmeti eskimeye maruz bırakır, yeni dediğini de kaçırılmayacak fırsat olarak sunar. Eski olanı günü geldiğinde parlatıp, yeni olarak sunma cesaretinden de eksik kalmaz.

Tarihsel süreçte ilk birikim mekanizması tarihin tozlu raflarında kalan bir uygulama olarak görünürken, Marx'ın da ifade ettiği gibi toplumsal yeniden üretim için her daim uygulamaya konulabilen gerekli bir durum olduğunun altı çizilmektedir (2010: 689). İlk birikim, üreticiyi üretim araçlarından ayıran; toplumsal geçim araçlarını sermayeye, doğrudan üreticileri de ücretli emekçilere dönüştüren tarihsel süreçtir. Halk yığınlarının topraktan mülksüzleştirilmeleri, kapitalist üretim tarzının temelidir ve bunu sağlayan birden çok araç (sömürgecilik, zor, devlet borçları sistemi, vergilendirme, himayecilik vb.) vardır. Kapitalist üretim, üreticileri üretim araçlarından ayıran süreci hem sürdürür

hem de artan boyutta yeniden üretir (Marx 2016: 686-740). W. Bonofeld ilk birikimi, askıda uygulama olarak adlandırır; ihtiyaç duyulduğunda dün olduğu gibi bugün ve yarın da yeniden gündeme dahil edilebilir olarak tanımlar (Bonofeld 2014: 68).

Sermaye bir şey değilse ve toprak, emek, meta ve para ile kurduğu sosyal ilişkiyle ortaya çıkıyorsa, sermaye birikimi; üretken formda sermaye (tarlada, fabrikada, atölyede, büroda), ticari formda sermaye (perakende, toptancılık) ve para formda sermaye (banka, sigorta, borsa, fon v.b.) olarak çoğalır. Bununla da kalmaz, yerelden ulusala, ulusaldan uluslararası düzeye erişir. Bu yayılma sermayenin genişlemesi olarak adlandırılırken, genişlemenin itici gücü çok farklı sektörlerin tek çatı altında toplandığı, holdingleşme olarak gerçekleşir. Diğer yandan yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde şirket birleşmeleri ve satın almalar gibi uygulamalar ile sermaye merkezileşmeye başlar. Sermayenin merkezileşmesi, oligopol eğilimi güçlendirirken, tekelleşme eğilimi de ardıl sonucu olur (Ercan 2001).

Kalkınma ve sanayileşmenin inşası ulus devlet eliyle sermaye birikiminin inşası için sağlanan düzeneklerin oluşturulmasıyla gerçekleşir. Ortak iyiye yapılan vurgu, eşitsiz güç ilişkilerini görünmezleştirirken muazzam mal ve hizmet üretimi, üretim araçlarının sahibi sermaye kesimi için muazzam metalar ve birikim anlamına gelmektedir. Üretim araçlarından yoksun kesimler için bu süreç yoksunluk, yoksulluk, mülksüzlük, güvencesizlik biçiminde, belirsizliğin yaşandığı ve yaşanıyor olduğuna dair tarihsel süreç olarak şekillenmektedir.

Çay üretimi de sanayileşmenin, kapitalistleşmenin ve kalkınmanın bir parçasıdır. Tarladan bardağa kadar insan emeğinin meşakkatli gücüyle açığa çıkarılan çayın değişim değeriyle birlikte meta olarak birikimin kaynağını oluşturan üretim ilişkileri sonucunda ortaya çıktığını izleyebiliyoruz (Genç 2009; Genç 2021).

Çay Bitkisinden Sanayi Ürününe

Sanayileşmenin temel unsuru, kapitalizmin evrimleşme sürecinin işleyiş dinamiği içinde ortaya çıkmaktadır. Sanayileşme süreci, kapitalistleşme süreci anlamına gelirken, sanayileşmenin inşası kapitalist toplum yapısının inşası demektir. Kalkınma fenomeni ise ortak iyiye işaret eden, sanayileşme ve kapitalistleşmenin yarattığı eşitsiz ilişkilerinin varlığını gölgeleyen alımlı tül perde olmayı her daim sürdüren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında kalkınma çabası, sanayileşme ve kapitalistleşme aşaması geciken toplumlar için sanayileşmenin ve kapitalistleşmenin tamamlanma süreci olarak işaret edilmektedir. Günümüzde sanayileşme ve

kapitalistleşme sürecini geç tamamlayan toplumlar için halen kalkınma nosyonu özel önemini korumaktadır. Sanayileşememenin, kapitalistleşmemenin ve kalkınamamamın aksaklıkları ise sermaye birikiminin sorunsalının çözümsüzlüğünde gizlidir. Sermaye birikiminin çözümsüzlüğü ise süreksizliğine içkin olmasıdır. Hem geç kapitalistleşmiş hem de erken kapitalistleşmiş ve sanayileşmiş toplumlarda sermaye birikiminin süreksizliğine dair çözüm arayışları tarihsel süreç olarak önümüzde durmaktadır (Ercan 2004).

Kalkınma, sanayileşme ve kapitalistleşmenin gerekli koşulları, sermaye birikiminin zorunlu uğrakları ulus devletin izleyiciliği ve gerektiğinde müdahilliği ile gerçekleşmektedir. İkinci kısımda üretimin bir ilişki ve sermayenin de bir şey değil toprak, meta, para ve emek ile ortaya çıkan bir ilişki olduğunun vurgusu yapılmıştı. Böylece sermayenin zorunlu uğraklarından biri, nesnelerin kullanım değerinden çıkartılıp değişim değerinin yaratıldığı meta piyasasının, ulus devletin teşviki ile üretken (tarım ve sanayi) ve ticari kapitalistlerin oluşum sürecidir. Meta piyasasının işleyişi için yatırım mallarının ve tüketim mallarının üretimine ihtiyaç vardır. Bu üretimin açığa çıkarılmasının olmazsa olmazı emek piyasasının oluşumu yani üretim araçlarının mülkiyetinden koparılmış (tarlada, fabrikada, büroda, atölyede, hanede) emekçi yığınların yaratılmasıdır. Sermaye birikiminin bir diğer uğrağı ise (banka, borsa, fon, borç, krediler) para piyasasının ve para kapitalistlerinin oluşturulmasıdır. Ulus devlet, merkez bankası, rezervler, bütçe, vergiler, ithalat, ihracat olanakları, yabancı yatırımlar ile döviz biçiminde sermaye ihtiyacının yaratılması dolayımında kurulan ilişkiler, ekonomi programları ve planlamalar eliyle tekil kapitalistlerin ve kapitalist ilişkilerin oluşturulması gibi bir dizi durumla gündelik hayatımızda olan hemen hemen her şeyi sanayi ve hizmet ürünü olarak karşımıza çıkartmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda dünya kapitalist sistemine eşitsiz eklemlenen Osmanlı'da, kapitalistleşmenin sancılı işleyişini, sanayileşememenin sıkıntılarını[3] ve Osmanlı'dan kapitalistleşme sürecini devralan yeni ulus devlet Türkiye Cumhuriyeti'nin, azgelişmişlik kıskacında 1930'lu yıllarda çay bitkisinin Rize ve çevresinde çoğalmaya başlamasıyla birlikte ilk çay fabrikası kurulur (Genç 2021). Yine bu dönemde çayın tarımsal bir ürün olarak nasıl ve nerede ekileceğine, nasıl bir kurumsal düzenleme olacağına ilişkin yasal düzenlemeler de ulus devlet eliyle düzenlenir. 1973 yılına gelindiğinde ulus devlet tarafından Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) adı altında "kârlılık ve verimlilik" anlayışı içerisinde ve "sermaye birikimine yardım etmek suretiyle daha fazla yatırım kaynağı yaratacak şekilde faaliyette bulunmalıdır" ifadesi çerçevesinde çay tarım ve sanayisi oluşturulur (Genç 2010: 99-100).

3 Osmanlı'nın dünya kapitalist sisteme eklemlenme sıkıntılı süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Keyder 1985)

Bir tarımsal ürün haline getirilen çay, 1980 öncesi tarımsal politikaların ana unsuru olan kalkınmanın temel faktörü olur. Böylece 1980 öncesi tarımsal politikalar kapsamında diğer tarımsal ürünler de olduğu gibi çaya da önem atfedilerek yaşamsal faaliyetlerin tedarikçisi olma özelliği pekiştirilir. Bu çerçevede ulusal pazarlar için üretim yaklaşımı, kendi kendine yeterli olma kaygısı ile bölgesel seviyede sadece üretim odaklı bir bakış benimsenir (Tarım Raporu, 2013). Hann ve Hann (2003) "İki Buçuk Yaprak" adlı çalışmalarında Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çayın toplum genelinde vazgeçilmez bir içecek olarak benimsetilmesinde, yerelde bürokrasi kadrolarının toplantılarında içecek olarak ikram edilmesinin, çay evlerinin açılmasının ve kıraathanelerin vazgeçilmezi kılınmasının rolü olduğuna dikkat çekerler. Böylece çay, tüketim alışkanlığı da pekiştirilerek geniş kesimleri kapsayan toplumsal yeniden üretimin vazgeçilmezi olur.

Diğer yandan Doğu Karadeniz'de doğanın koşulları, coğrafik konum geçimlik ekonomiyi yaygınlaştırmış ve çay ulus devlet eliyle temel politika kapsamında desteklenerek biricikleştirilmişti. Ancak bu biricikleştirme çay üreticiliği ve emek gücü açısından nüfusun hepsini kapsamak için yeterli olmamıştır. Bununla birlikte bölgede eğitim, sağlık, iş olanaklarının kısıtlılığının iç göçü artırmış olduğu hatırda tutulmalıdır. İç göç; kalkınma, sanayileşme, kapitalistleşme ile çelişmez, aksine kentlerde ucuz emek gücünü artırdığı için sermaye birikimi olanaklarının yaratılması için bulunmaz fırsat olarak kabul edilir (Ulukan 2021).

Öte yandan 1960-1980 döneminde sanayi üretimi yerli girdilere dayandığından tarımda yüksek fiyatlar ve gelirler, sanayinin çıkarlarıyla çelişkili bir konumda olmadığı için sanayi sermayesi ile tarım sermayesi arasında ittifak oluşturulur. Yine aynı dönemde küçük ölçekli sermayeler palazlanmaya başlar (Gülalp 1993: 35-38). Ortak iyiye vurgu yapan kalkınma, memleket meselesi olarak ifadelendirilirken, ulus devlet eliyle ulusal sınırlar içinde ithal ikameci büyüme modeli çerçevesinde, yani içe dönük sermaye birikim stratejisi odaklı politikalarla yerel ve ulusal sermaye birikim olanaklarının yaratılması teşvik edilir. Elbette ulusal sınırlar içinde birikim olanaklarının yaratılma çabası tek başına sermayenin sürekliliğini içermez. Bunun nedeni sermaye olanaklarının genişlemesine ve merkezileşmesine ihtiyaç duyulmasıdır. Sermayenin uluslararasılaşma eğilimini gerçekleştirebilmesi için ihracata dayalı büyüme modelinin, yani dışa dönük sermaye birikim rejiminin, uygulandığı politikalar hayata geçirilebilir olmalıdır. Nitekim 24 Ocak 1980'de ihracata dayalı büyüme modeline ilişkin hayata geçirilen ekonomik kararlar, 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrasında toplumsal muhalefetin etkin şekilde bastırılmasıyla üretim ilişkileri alanında yeni politikaların uygulanabilir olması için kolaylaştırılmış olur (Ercan 2004: 12).

1980 sonrasında tarımsal destekler en aza indirilir ve sadece kalkınmanın bir parçası olarak kabul görmeye başlar. Bununla birlikte tarımsal ürünler için politik ele alış da değişir. Böylece ticarete konu olan bir meta; küresel ölçekte izlenmesi ve yönetilmesi gerekli bir alan olarak belirlenirken; dünya için üretim ve pazarlama yaklaşımı, küresel ticarete konu olma amacını içeren markalaşma, üretim ve tüketimin bütüncül olarak değerlendirilmesinin beklenmesi olarak şekillendirilir (Tarım Raporu 2013).

Geçen dönem sermaye yaratabilme ihtiyaçlarını karşılamaya dönük ulus devletin elinde bulunan tarımsal alanlar, dünya ölçeğinde ulus devletin yapmış olduğu küresel anlaşmalar çerçevesinde küresel üretim ağlarına eklemlenmekte, yeni dönemin ihtiyacına uygun şekilde ticarileştirme ve özelleştirme uygulamalarıyla yerel, ulusal ve uluslararası sermayenin değerlendirme olanaklarına cevap üretecek şekilde yeniden yapılandırılmaktadır. Bu durum bir yandan yerel tarımsal sermayenin uluslararasılaşmasını sağlamakta, diğer yandan yapılan birçok çalışmada gözlemlendiği üzere bağımlılık ilişkilerini pekiştirip eşitsiz gelişimi hızlandırmaktadır (Güler-Müftüoğlu 2010; Ulukan 2010; Değirmenci 2021). Tüm bu gelişmelerle birlikte emek gücünün, 1950'lilerde ilk birikim sürecinde üretim alanlarından koparılan tarım emekçilerinin kentlere göçü gibi, 1980 sonrasından günümüze çok daha hızlı biçimde ucuz kent emekçilerinin, topraksız geçimlik köylülerin, kırsal işsizliğin artışı ile bir anlamda ilk birikim sürecinin uygulama alanı bulup topraklarından koparılarak işsiz, mülksüz emekçi yığınları olarak devamlılığını sağlamıştır (Haşim ve Karahanoğulları 2005). Özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde iç göç ve dışardan göçmen hareketliliği ile çeşitlenen, farklılaşan ve genişleyen ucuz emek havuzunun artarak devam ettiği gözlemlenmektedir (Çiğerci-Ulukan ve Ulukan 2018).

1980 sonrası değişen tarım politikaları çay üretimine de hızla yansımaya başlar. Ulus devlet, 1984 tarihli yasa ile birlikte çayda kontenjan ve kota uygulamasını hayata geçirerek üzerindeki tekel olma halini kaldırır ve özel sektörün önünü açar. Böylece ilk kez 1952 yılında nebati yağ üretimi için Türkiye'ye sermayesini değerlendirmeye gelen İngiliz-Hollanda menşeli Unilever firması, dünyaca ünlü Lipton markasıyla çay piyasasına girer ve çay piyasasında ÇAYKUR'dan sonra ikinci sıraya yerleşir. 2009 yılında ÇAYKUR çay pazarının yüzde elli ikisine sahipken Lipton yüzde on üç, yerli üretici ve marka olan Doğuş yüzde on iki ile üçüncü sırada yer alır. Coca-Cola 2007 yılında Doğadan markalı yerli çay firmasını satın alırken, 2009 yılında Yıldız Holding Ülker grubu Oba ve Doğa çayı satın alır. 2012 yılında yerli çay üreticisi ve markası olan Doğuş, ABD'li Kraft gıdayı satın alır ve ayrıca rafine şeker ve salça üretimi yapan ve giderek büyüyen bir sermaye grubu olma yoluna girer. 2018 yılında ise Jacobs

şirketi yerli firma olan Ofçay'ı satın alır. ÇAYKUR'un pazar payı yüzde kırk ikiye gerilerken yüzde elli sekiz ile özel şirketler çay pazarına hâkim olmaya başlar (Güler 2021).

Bugün dünya küresel çay pazarının yüzde seksen beşine hakim olan dört şirket öne çıkmaktadır. Bunlar; Hollanda-İngiltere menşeli Unilever grubundan Lipton, Hollanda menşeli Van Rees, İngiltere menşeli Finlays grubundan Brooke Band ve Tedley ve son olarak Hindistan menşeli Tata'dır. Hindistan'daki Tata marka çay, 1964 yılında Finlays grubunun sahibi James Finlay'in teşviki ile kurulur; ulus devletin teşvikinden faydalanır ve Hindistan'ın bütününde çay üreticiliğini denetim ve kontrol altına alır. Tata marka çay Doğu Afrika ve Rusya'ya ulaşırken, Tedley markasını da bünyesine dahil ederek daha fazla yere ulaşma imkânı elde eder. Çayın ekimi-dikimi, toplanması, işlenmesi, paketlenmesi, dolaşıma sokulması ve dağıtılmasında dünya piyasasına hâkim olmak demek oligopolistik piyasa içinde olmak demektir, ki bu da çay piyasasına girişin hiç de kolay olmadığı anlamına gelmektedir (Talbot 2002: 724).

Çayın ekimi-dikimi, toplanması, işlenmesi, paketlenmesi, dolaşıma dahil edilmesi ve dağıtılması gibi bir dizi parçalı süreçten oluşması, üretim zincirinin nasıl ve ne şekilde kontrol edileceği, üreticilerin sermaye birikimi donanımı ile ilgili olmaktadır. Uluslararası standartta üretim yapılması için üreticilerin dövize endeksli gübre ve kimyasal ilaçların standart kuralları olan ürünleri temin etmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Bu durum zincirin koordinasyonunu sağlayan firmalar için riski azaltırken, üreticiler için zincirden kopmamak adına kurallara koşulsuz sadık kalmak zorunda olmaları, artan girdileri karşılayabilmek adına sürekli olarak borçlanma ile karşı karşıya kalmaları sonucunu doğurmaktadır. Yerel üreticiler için sadece kurallara sadık kalmaları yeterli değildir, aynı zamanda düşük maliyetli üretim yapmak da zorunludur. Çünkü çok sayıda geç kapitalistleşen ülkede (özellikle Çin ve Hindistan) çok daha düşük maliyetli üretim yapılan alanlar üretim zinciri içine dahil olabilmektedir (Kamplisky 2000:15). Özellikle iyi tarım, organik tarım ve sözleşmeli çiftçilik uygulamaları ile tarım üretim zincirlerine eklemlenmelerini kolaylaştırmayı sağlayarak küçük meta üreticilerinin bağımlılığını arttırırken, güçlü ve güçlenmeye aday tarım sermayesine sahip olanlar için kaçırılmaması gereken fırsatlar sunar (Ulukan 2009; Güler-Müftüoğlu ve Ulukan 2010).

2000'li yıllarda tarımsal alanın metalaşma, sektörleşme ve uluslararasılaşma evreleri içinde yasalar ve sermayenin aktörlerini (Değirmenci 2021) çay üretimi için de izlemekteyiz. Devlet toplum ilişkilerinde yönetim mekanizması içinde toplumsal muhalefet bir aktör olarak yer alabilirken, 1980 sonrasında toplumsal muhalefetin devre dışı bırakılmasına olanak sağlanan "yönetişim"

kavramı kullanılarak; yerel, ulusal, uluslararası firmalar, sermaye gruplarının en temel aktörü olurlar. Özel sektör yönetişimi ile yerel düzeyde yerel işletme birlikleri kastedilmektedir. Bu birlikler; Çay Sanayicileri İşadamları Derneği (ÇAYSİAD), Çay Üreticileri Dayanışma Derneği, Tarım Kooperatifleri Merkez Birliği, Rize Çay Sanayicileri Derneği'dir. Bu birlikler eliyle küresel düzeyde küresel üretim zincirine eklemlenme ve uluslararasılaşma eğiliminin güçlendirilme çabasını görmekteyiz.

Diğer yandan kamu sektörü yönetişimi ile küresel düzeyde ulusal ve uluslarüstü kurallara ulus devletin tabi olmasıyla, kamusal olarak eşgüdüm halinde çalışması beklenilen kurumlar; yerel sanayi ve ticaret odaları, Rize Çay Araştırma ve Uygulama Merkezi Projesi (ÇAYMER), Çay Tarımı ve İşletme Teknolojisi Programı, Mesleki Eğitim Liseleri ve Halk Eğitim Merkezleri, Doğu Karadeniz Kalkınma Projesi (DOKAP), Küçük ve Orta Ölçekli Sanayileri Geliştirme Başkanlığı (KOSGEB) ve Kalkınma Ajansları'dır.

Kamu ve özel sektör yönetişimi ile yerel ve bölgesel politika ağlarının oluşturulması amaçlanmaktadır. Böylece yerel, ulusal ve küresel üretim zincirlerine eklemlenme, yönetme becerisinin güçlendirilmesi ve sermayenin ihtiyaçlarına cevap olma niteliği, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi himayesinde Çay İhtisaslaşma Koordinatörlüğünün kurulması, Ulusal Çay Konseyi ve Rize Ticaret Borsası ile çayın etkinlik, verimlilik ve hesap edebilirliğinde kolaylık sağlanması yoluyla pekiştirilmektedir.[4]

Bununla birlikte 2008 yılında ÇAYKUR; 2009 yılında da Ulusal Çay Konseyi ve Rize Ticaret Borsası tarafından hazırlanan "Çay Kanun Taslağı", yeni dönemin yeni aktörlerine uygun olarak sermayenin ihtiyaçlarının karşılanmasına olanak sağlayacak şekilde hazırlanmış ancak yasa süreci halen tamamlanmamıştır. Diğer yandan ÇAYKUR'un özelleştirme kapsamına alınmasının yerel ve uluslararası sermayeler için değerlendirme imkânı sunacağını söylemek mümkündür. Ayrıca ÇAYKUR 2017 yılında ulus devletin beka stratejisinin bir sonucu olarak kurulan Varlık Fonu'na devredilmiştir. Devredilene kadar kâr eden ÇAYKUR'un her yıl zarara uğratıldığı 2021 tarihli Kamu İktisadi Teşekkül-

4 Bölgeler arası rekabetin ön plana çıkarıldığı bu dönemde bölgesel kalkınma için kamu özel sektör birlikteliğini içeren kalkınma stratejileri (küresel üretim zincirinin olmazsa olmazı) Türkiye'deki bölgesel gelişmişlik sıralamasında en sonlarda Karadeniz Bölgesi'nin yer alması bölge içi rekabeti de artırmaktadır. Bununla birlikte yerel ve uluslararası ticareti kolaylaştıracağı düşünülen 550 km sahilde yapılan otobanın, bölgenin enerji koridoru olması ve de enerji üretiminde hidroelektrik santrallerin yapılmasıyla beraber Karadeniz Bölgesi'nin azgelişmişliğine yol açan etkenlerden tarihi doku, çevre ve emek gücü tahribatını yaratmasıdır (Güler-Müftüoğlu ve Ercan, 2007).

leri Sayıştay Raporu'nda da ortaya konulmaktadır[5]. Üretim ilişkilerinin bir parçası olan çay üretimi, hem popülist politikalar ile iktidarın beka stratejisini ve manevra alanını kolaylaştırmakta hem de palazlanan ve palazlanmaya aday yerel ve uluslararası sermayenin kazanç alanı olmaktadır[6]. Ne var ki kendi çaylık alanını işleyen küçük üreticiler, çay toplayan yerli ve göçmen emekçiler, dünyada olduğu gibi Karadeniz Bölgesi'nde de toplumsal cinsiyete dayalı ilişkilerden etkilenmektedir. Kadınların hem hanenin yeniden üretiminde hem de çay toplama işinde ücretsiz çalışmasının sonucu olarak, kadınların yoksullaşmakta, yoksunlaşmakta, işsizleşmekte ve mülksüzleşmekte olduğuna dair gerçeklik her geçen gün varlığını kuvvetlendirmektedir[7].

Çay, Nereden Nereye? Bir Yudum Çaydan Eşitsiz Üretim İlişkilerine

2009 yılında Doğu Karadeniz'de Rize iline bağlı Pazar ilçesinin 25 hanelik Yücehisar köyünde çay üreticiliği üzerine birebir yüz yüze yapmış olduğumuz alan araştırmasının sonuçları[8] paylaşılacaktır[9]. Yücehisar köyünde çaylık arazinin çoğu 5-10 dönüm arasındadır. Miras sistemi ve coğrafi alanın niteliğine

5 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.tutanaklar?pKomKod=15&pDonem=27&pYasamaYili=4

6 Rize'de Temmuz 2021'de yaşanan sel felaketi sonrası Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan Rize'nin Güneysu ilçesini ziyaret ettiğinde çay dağıtır. İlçede 17 tane ÇAYKUR'a ait 17 yaş çay fabrikası var. Çayın başkentinde bedava çay dağıtımı yapılır. Gazeteci İsmail Saymaz'ın haberine göre, Or-Çay'dan alınan çayın sahibi Mehmet Erdoğan bir süre önce MÜSİAD şube başkanı olup, şimdilerde özel sektörde çay alım fiyatını belirleyen Rize Çay Borsası'nı yönetiyor. 200 gramlık paketlerde dağıtılan çay, özel olarak AKP için üretilmiştir. ve fiyatı 4,20 TL'dir. Diğer yandan özel sektör, bakanlık üzerinden ÇAYKUR'a baskı yaparak, kotanın aşağıya çekilmesine yol açar. Mehmet Erdoğan vermiş olduğu röportajda "özel sektör şöyle düşünür: Zarar edersem iflas ederim. Çay-Kur zarar ederse devlet karşılar." https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/ismail-saymaz/rizeliyi-bir-paket-caya-muhtac-etmek-6558252/ (Erişim Tarihi 27.07.2021)

7 Dünya genelinde de çay üretiminde yer alanların emekçilerin eşitsiz konumlarının derinleştiği izlenmektedir. http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages (Erişim Tarihi 06.06.2009)

8 Benzer sonuçların Karaçimen ve E. Değirmenci'nin 2018 yılında Rize genelinde "çay tarımı" üzerine yapmış oldukları geniş kapsamlı alan araştırmasında da ortaya konulmuştur (Karaçimen ve Değirmenci 2019). Öte yandan Ciğerci-Ulukan ve Ulukan'ın 2016'da "çay tarımı ve göçmen emeği" üzerine yapmış oldukları inceleme sonuçlarıyla da uyumludur (Ciğerci-Ulukan ve Ulukan 2018).

9 Bölgede çay üreticiliğinde yaygın olarak kadınların çalışması nedeniyle hane içinde kadın eşler dâhil edilmiş olup görüşme sayısı 35'e çıkmıştır. Saha araştırmasındaki yöntemimizde nicel ve nitel teknikler birlikte kullanılmıştır. Pazar ilçesinde İlçe Tarım Müdürlüğü'nde, Ziraat Odası ile Çaysen ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Ayrıca ilçenin ortak mekânları olan kahvehanelerinde sohbetler gerçekleştirilmiştir (Güler-Müftüoğlu 2010).

bağlı olarak topraklar küçük parçalı bir yapıya sahiptir. Toprağın bölünmesi üretilen çay miktarını etkilemekte ve üretilen çay miktarı ile elde edilen gelir aile başına giderek düşmektedir. ÇAYKUR'un yaş çay alımına kota uygulamasıyla birlikte üretilen yaş çayın sadece yüzde 55'i ÇAYKUR tarafından alınırken, diğer kısmı da köyün yanı başına yerleşen Doğuş Çay'a ve diğer küçük özel fabrikalara verilmektedir. Hasat dönemi çayın toplanması ve işlenmesi 6 aylık bir süreyi kapsadığı için geçici işçi çalıştırılması firmalar için daha kârlı olmaktadır. ÇAYKUR fabrikalarında (2009 yılında) ücretlerin özel sektöre göre daha yüksek olması, daha fazka gelir kazandırması nedneiyle yöre halkı için oldukça önemlidir. Ancak ÇAYKUR'un özelleştirilecek olması yöre halkını endişelendirmektedir. Bunun nedeni özelleştirmenin işsizlik olarak algılanması ve özel sektörün düşük ücretlerine mahkûm kalınacağından endişe edilmesidir. Ulus devletin dönemin politikasına uygun şekilde, ÇAYKUR'un masraftan kaçınarak fabrika sayısını azaltması, kontenjan ve kota uygulamaları, yaş çay alım fiyatını taban fiyat seviyesinde belirlemesi yönündeki politikaları, özel sektörün bu süreçten fiyat düşürme gibi yollarla faydalanmasına olanak sağlamaktadır. Kapitalist toplumsal gelişmeye bağlı olarak sermaye birikim olanaklarının artmasına öncülük eden ulus devlet, kârları bireyselleştirirken, riskleri de toplumsallaştırmaktadır.

2000'li yıllarda yarıcılık bölge genelinde değişime uğramıştır. Eskiden yarıcılar yaş çaydan elde edilen gelirin 1/3'ini alırken şu anda yarı yarıya gelir almaya başlamışlardır. Kadınlar genelde 8-9 saat tarlada kaldıktan sonra, eve gelip ev ve çocuk bakım işlerini ayrıca varsa, hayvanların bakımını yapmaktadırlar. Yani tarımdaki çalışma süreleri dâhil olmak üzere çalışma saatleri 15 saatin üzerindedir. Hane içi eşitsiz iş bölümü ve ataerkil aile yapısı bozulmadan kadınlar aleyhine gelir eşitsizliğindeki-derinleşmeyle devam etmektedir (Yaman 2021).

Bölge deyimiyle sürekli mevsimlik işçi kullananlara "toprağı yarıya verilmiş" denilmektedir. Bölgede mevsimlik işçilerin tamamı Gürcistan'dan gelen işçilerdir. Çay hasadı döneminde yerli işçi yerine Gürcü işçiler tercih edilmektedir (Ciğerci-Ulukan 2021). Diğer taraftan Covid-19 pandemisinin ortaya çıktığı 2020 yılında Çay Sanayicisi ve İş Adamları Derneği (ÇAYSİAD) Genel Sekreteri Mustafa Yılmaz Kar, "Gübre, zirai ilaç, yem gibi tarımsal girdilerde ithalatın olumsuz etkilerini yaşıyoruz ama bu iş öyle bir noktaya geldi ki artık işçilik tarafında bile ithalata bağımlı durumdayız. Yevmiyenin 150 TL olduğu çay sektöründe her yıl Gürcü işçilere tüm giderleriyle birlikte sezonsal olarak yaklaşık

70 milyon dolar ödedik. Yerli işçi için proje başlattık"[10] ifadesi ile yerli emekçi yaratılmasını gündeme getirmektedir. Öte yandan son dönemde Gürcü emekçilerin yanı sıra farklı yerlerden göçen emekçilerin varlığı da yedek emekçi havuzunu genişletmektedir (Ciğerci-Ulukan 2021). Bu durum yerli-göçmen emeğinin birbiriyle rekabetini güçlendirip fakirleştirirken, firmalar için kazanç yollarının artırılması anlamını taşımaktadır.

Mart 2021'de ÇAYKUR, "Rize'de 210, Trabzon'da 60, Artvin'de 25 ve Giresun'da ise 5 olmak üzere toplamda 300 beden işçisi alımı" için ilan verir. Sadece 210 kişinin alınacağı Rize'deki 34 ayrı fabrikaya 22 bin 956 kişi başvurur. Başvuru sayısının Rize'nin toplam nüfusunun yüzde 8'ine denk geldiği belirtilir[11]. Bölgede işsizliğinin yapısal sonuçları ve pandeminin etkisiyle koşulların daha da fazla zorlaşmasıyla birlikte düzenli işe sahip olmak için ÇAYKUR bölge halkı tarafından hala bir fırsat olarak görülmektedir.

2000'li yıllardan günümüze çay üreticileri, hasattan beklenen gelir ile yarınlarını garanti altına alacak gelirden her geçen gün daha da yoksunlaşması ve yoksullaşmasıyla birlikte sadece bir ev sahibi olabilmeyi, çocuklarını okutabilmeyi ve eğer mümkün olursa ata yadigârı topraklarının kendilerinden sonra gelenlerin işleyebilmesini sadece ve sadece umut etmektedirler.[12]

Sonuç Yerine

Toprağın bağrında yetişen çay bitkisi, biyolojik olarak karnımızı doyurmasa da içimi ile gönlümüzü doyurmaktadır. Çay hasadı çiftçinin, işçinin ekmeği ve geleceği iken; yerel, ulusal ve uluslararası firmalar için rekabetin, kazancın ve kârın konusu olmaya devam ediyor. Bir sosyal ilişki olan çay, kapitalist üretim ilişkilerinin işleyişinin önemli konusu olmayı da sürdürüyor.

Kapitalist üretim ilişkilerinin bugün geldiği uğrakta, yaşadığımız gezegenimizden birkaç tane varmışçasına tüketmekteyiz. Biz tükettikçe iklim krizi tetikleniyor, kuraklık, seller, gıda kıtlığı, salgın hastalıklar yaşamı tehdit etmeye devam ediyor. İnsanı, doğayı ve toplumu merkezine almayan politikalar ile kontrolsüz yayılan ekim-dikim alanları, düzensiz ve denetimsiz yapılan inşaatlar, tarım

10 https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2247149-turkiyenin-cay-ekonomisi (Erişim Tarihi 20.02.2021).

11 https://www.gazeterize.com/ekonomi/caykur-300-isci-alimi-icin-rekor-basvuru-h14348034.html Gazete Rize 31 Mart 2021 (Erişim Tarihi 10.04.2021).

12 2006 yapımı İlkay Nişancı'ın "Bir Yudum Bekleyiş" belgeseli ile Doğu Karadeniz'de doğa, toprak, mekân, çay, emek, emekçi, yöre halkına ait tüm unsurlar görsel ve sanatsal olarak ortaya konulmaktadır.

alanlarında maden çıkarımı, derelere nehirlere hidroelektrik santrallerin kurulması, süreksizliğiyle her daim boğuşan sermayenin çıkarlarının hizmetine sunuluyor. Sermayenin ihtiyaçlarına cevap arama hali felaketler zincirine zincir katmaya devam ediyor. Kendi toprağında işçileşme, üretim araçlarından koparılan mülksüz yığınlar, işsizleşme, güvencesizleşme, emniyetsizlik, belirsizlikle birlikte yığınların yaşamı ve gelecekleri ipotek altına alınıp güçsüzleştiriliyor.

Oysa, toprağın bilgisine sahip olmanın en büyük güç ve hazine olduğu bilinen bir gerçektir. Paylaşımcı, dayanışmacı, kolektif örgütlü yapıların[13] mücadelesi örülüp, çoğaltılabildiği ölçüde toplumsal güç, direnç ve kuvvet kazanıldıkça insana, doğaya ve topluma uyan üretim ilişkilerinin kurulmasının zorunluluğu ve ihtiyacı; her geçen gün tüm gerçekliği ile önümüze serilmektedir.

13 Sendikal yapılara örnek ise Çiftçiler Sendikası'na bağlı ÇAY-SEN «Şirketlerin gıda sistemine karşı, halkın gıda sistemini kuracağız» diyorlar (25.02..2020 Birgün Gazetesi) Hopa Çay Kooperatifi gibi üyelerinin maddi çıkarlarının yanı sıra toplumsal çıkarlarının da gözetilmesine olanak verilen kooperatiflerin varlığına dikkat çekilen çalışmalar örnektir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Çağatay Edgücan Şahin (2019).

The Transformation of Production Relations: An Overlook from Field to Tea

Berna Güler

The tea plant, which grows in the heart of the soil, comes in the form of a beverage and appeals to five senses by stimulating our eyes with its color, our breath with its smell, our palate with its flavor, and our sense of touch with its warmness. Also, when sipped together, it reinforces the conversation and as it shares all feelings in joy, happiness, sadness and grief for its lovers, it is attributed to a lot deeper meaning than just a plant. Marcel Mauss explains it as: "his main idea is one of the complex ideas that we thought we had gotten rid of, but have a difficulty in understanding as a result. Besides being dark and ambiguous, it is an idea that has a very specific use. It is an abstract and objective idea but nevertheless it has so much concrete points." (Mauss 2011:174). The thoughts created by our minds about tea form a part of the relationship we establish with ourselves and of our social relations.

While tea in Turkey ranks first in the world with a per capita consumption of 3.16 kg per year, it ranks tenth in production. The fact that tea is a social relationship that affects the production of different products can be clearly seen in the production of tea cups[1], teaspoons, coasters and sugar, which are indispensable for tea[2]. Tea, which is unaware of its social relational mechanism, is both the object and the subject of social relations. On the one hand, it is an input material for cosmetic, pharmaceutical and drug industries, and on the other hand, the nation state, which is a tea producer with ÇAYKUR, is the main sponsor of ÇAYKUR Rizespor, a football team. Then, we need epistemic knowledge of tea in order to answer the questions of how what is known about tea exist and how can we know what we know, and to access the ontic knowledge of tea.

1 450 million glass tea cups are produced per year.

2 For detailed information see: https://www.finansgundem.com/haber/bardak-yapamiyoruz-ama-hedef-2023/306533 and https://www.haberler.com/dunyada-kisi-basi-gunluk-seker-ve-yag-tuketimi-6956469-haberi/

With the emphasis of Roy Bhaskar (2017), while social ontology can be understood within the "set of social relations", social epistemology is the knowledge sets of social existence in a historical and spatial context. However, it should be taken into account that, it can be a mistake to reduce the social existence to what can be observed only individually or socially, and social knowledge to what can only be obtained in the social field. On the one hand, relations are not absolute; they differ and diversify, they have a fluid and changeable feature, on the other hand, internal and external conditions affect things, events, facts, actions and relations dynamically. Therefore, we can understand tea both as an object and as a subject in its historical and spatial context, together with its relational mechanisms within the set of social relations.

A Social Relation: Production Relation

We live in capitalist relations of production, which is the moment of the historical change process of the production relation that created by human and human relations started with its relationship between man and nature. Capitalist relations of production continue to come to life not only in the field, factory, office, home, but also with a mechanism that produces social memory, reason, feeling and its own knowledge again and again. The capital order, which is inherent to discontinuity, continues its efforts to discover ways of re-creating itself in order to ensure its continuity, and considers it a skill to exceed the limits of man and nature. However, as Karl Marx stated, "(c)apital is not a thing, it is a social relationship between people by means of things." (Marx 2010: 730). Capital is not a personality but appears as a social relationship born out of the relationality of labor, land, commodity and money (Lefebvre 2019: 74). Therefore, capital has always been in search of stability and order in order to maintain the relationality of labor, land, commodities and money in the context of power relations in relation to capitals, laborers and the state through alliances, tensions, conflicts, contradictions. While capital's search for stability and order reshapes phenomenon, facts and situations such as memory, space, time, nature, creation, production, effort, and emotion, it exposes the produced goods and services to obsolescence and presents what is new as an unmissable opportunity. On the other hand, it does not lack the courage to polish the old one and present it as new.

While the initial mechanism of accumulation seems to be a practice that remains on the dusty shelves of history in the historical process, it is underlined that it is a necessary condition for social reproduction to always be able to

put into practice, as Marx stated (2010: 689). Initial accumulation is the historical process that separates the producer from the means of production, transforms the means of social subsistence into capital, and the direct producers into wage laborers. The dispossession of the masses of people from the land is the basis of the capitalist mode of production and there are many means (colonialism, force, state debt system, taxation, clientelism, etc.) that provide it. Capitalist production both perpetuates and increasingly reproduces the process that separates the producers from the means of production (Marx 2016: 686-740). Bonefeld refers to the first accumulation as suspended practice, and defines it subsumable in the agenda again when needed today and tomorrow, as it was yesterday (Bonofeld 2014: 68).

If capital is not a thing, if this thing emerges through its social relationship with land, labor, commodities and money, capital accumulation multiplies with capital in productive form (in the field, factory, workshop, office), capital in commercial form (retail, wholesale), and capital in money form (bank, insurance, stock market, fund, etc.). Not only that, it reaches from local to national, from national to international level. While this expansion is called the expansion of capital, the driving force of the expansion occurs with conglomeration, where very different sectors are gathered under a single roof. On the other hand, capital begins to centralize with practices such as business mergers and acquisitions at local, national and international levels. While the centralization of capital reinforces the tendency to oligopoly, the tendency to monopolization is its consecutive consequence (Ercan 2001).

Construction of development and industrialization happens through the creation of mechanisms that enable capital accumulation by favor of the nation state. While emphasizing the common good provides invisibility of the unequal power relations, vast production of goods and services means tremendous commodities and enormous accumulation for the capital segment that owns the means of production. On the other hand, for those who lack the means of production, the historical process of having experienced deprivation, poverty, propertylessness, precarity, and uncertainty stands in front of us.

Tea production is also a part of industrialization, capitalistization and development. We can observe that tea emerges as a result of production relations, which constitute the source of accumulation as a commodity, by adding exchange value to the product, which is created by the power of human labor, in a long and grueling process from field to glass (Genç 2009; Genç 2021).

From Tea Plant to Manufactured Product

The key element of industrialization exists within the mechanism dynamics of evolutionary process of capitalism. As the industrialization process is the process of capitalistization, the construction of industrialization means the construction of the structure of capitalist society. The phenomenon of development emerges as a concept that always continues to be an attractive tulle curtain that overshadows the existence of the unequal relations of industrialization and capitalistization, which points to the common good. Especially for the societies whose industrialization and capitalist phases are delayed, development efforts after the Second World War is pointed out as the completion process of industrialization and capitalistization. Today, the notion of development still retains its particular importance for the societies that completed the industrialization and capitalistization processes late. Disruptions of not being able to industrialize, capitalize, and develop are hidden in the deadlock of the capital accumulation problematic. The deadlock of capital accumulation is that it is inherent in its discontinuity. The historical process of seeking solutions to the discontinuity of capital accumulation in both late capitalize and early capitalize and industrialized societies lies in front of us (Ercan 2004).

Development is providing the necessary conditions for industrialization and capitalistization, and the necessary moments of capital accumulation with the nation state's surveillance, and when it is necessary, with its involvement. In the second part, it was emphasized that production is a relation, and capital is not a thing, but a relation that emerges with land, commodity, money and labor. Therefore, one of the compulsory moments of the capital is the process in which formation of productive (agricultural and industrial) and commercial capitalists with the promotion of the nation-state that realizes the formation of the commodity market where use value of objects is removed and exchange value is created. For the functioning of the commodity market, production of investment and consumer goods is necessary. The sine qua non to obtain this production is formation of the labor market, that is, creating masses of laborers who are deprived from the ownership of the means of production (in the field, factory, office, workshop, household). Another moment of capital accumulation (bank, stock market, fund, debt, and loans) is the creation of money market and money capitalists. The nation state presents almost everything in our daily life as a product of industry and service with a series of situations such as the central bank, reserves, budget, taxes, import and export opportunities, foreign investments, relations established in the creation of capital need in the form of foreign exchange, and with economic programs and plannings for the creation of capitalist relations and monic capitalists.

The first factory of the tea plant grown in the heart of the soil was established in the 1930s, with the increasing number of tea fields in Rize and its surroundings, in the grip of the painful process of capitalistization and the troubled functioning of industrialization in the Ottoman Empire[3] which was unequally integrated into the world capitalist system in the nineteenth century, and the underdevelopment of Turkish Republic, the new nation state, that took over the capitalistization process from the Ottoman Empire (Genç 2021). It's again during this period, legal arrangements on how and where tea will be cultivated as an agricultural product and what kind of institutional arrangement it will be subject to were also made by the nation state, too. Ultimately in 1973, under the name of the General Directorate of Tea Enterprises (ÇAYKUR), with the understanding of "profitability and efficiency" and the statement "must operate in a way that will create more investment resources by helping capital accumulation", agriculture and industry of tea was established by the nation state (Genç 2010: 99-100).

Tea, which was turned into an agricultural product, becomes the main factor of development, which was the key element of the agricultural policies of pre-1980. Thus, as a part of the agricultural policies before 1980, an approach of regarding tea as much as other agricultural products, reinforcing its feature of being a supplier of vital activities, opening an area that can be managed by processes and tools in land and markets -the existence of a state enterprise that buys all the tea produced- , production for national markets, concern for self-sufficiency, regional level production, and only a production-oriented view is adopted (Agriculture Report, 2013). Hann and Hann (2003), in their study titled "Two and a Half Leaves", draw attention to the role of the local bureaucracy of the nation-state in imposition of tea as an indispensable beverage to the society of the Easterns Blacksea Region by offering tea as a beverage at the meetings, opening tea houses and making tea essential in coffee shops. Thus, also with the reinforcement of consumption habit of it, tea becomes indispensable of social reproduction that covers large segments of population.

On the other hand, natural conditions and geographical location made the subsistence economy widespread in the Eastern Black Sea region, and tea was promoted and singularization by the nation state as a part of basic policy. However, this singularization was not enough to cover the entire population in terms of tea production and labor force. However, it should be kept in

3 For detailed information on the troubling process of Ottoman integration into the world capitalist system, see: (Keyder 1985)

mind that the limited opportunities of education, health and job in the region increases internal migration. Internal migration does not contradict development, industrialization and capitalistization, on the contrary, it is considered as a golden opportunity for the creation of capital accumulation possibilities as it increases cheap labor force in cities (Ulukan 2021).

On the other hand, in the period between 1960-1980, as industrial production was based on domestic materials, high prices and incomes in agriculture were not in a contradicting position to the interests of the industry. Thus an alliance was made between industrial capital and agricultural capital. In the same period, small-scale capitals began to thrive (Gülalp 1993: 35-38). While development emphasizing the common good was considered as a national issue, creation of local and national capital accumulation opportunities was encouraged in the framework of the import substitution growth model within national borders by the nation state, that is, with inward capital accumulation strategy oriented policies. Surely, the effort to create opportunities for accumulation within national borders alone does not include the continuity of capital. It's because of the need for expansion and centralization of capital possibilities. In order for the capital to realize its tendency to internationalize, the policies in which the export-oriented growth model, that is, the outward capital accumulation regime, is applied should be feasible. As a matter of fact, the implementation of the economic decisions on the export-oriented growth model dated 24 January 1980 was facilitated by the effective suppression of social opposition after the military coup of 12 September 1980 so that new policies in the field of production relations could be implemented (Ercan 2004: 12).

After 1980, agricultural supports were minimized and accepted only as a part of development. Moreover, the political approach to agricultural products also changed. Thus, while a tradable commodity determined as a field that needs to be followed and managed on a global scale; the approach of production and marketing for the world was shaped with the branding including the aim of being the subject of global trade, and the expectation for a holistic evaluation of production and consumption (Agriculture Report 2013).

Agricultural areas held by the nation state in order to meet the need to create capital in the previous period, are being integrated into global production networks on the scale of the world within the framework of global agreements made by the nation-state, and restructured with commercialization and privatization practices convenient with the needs of the new period in a way responding to the utilization opportunities of local, national and international

capital. This situation, on the one hand, provides the internationalization of local agricultural capital, on the other hand, as observed in many studies, it reinforces the dependency relations and accelerates uneven development (Güler-Müftüoğlu 2010; Ulukan 2010; Değirmenci 2021). With all these developments, like the migration of agricultural laborers torn from their production areas in the first accumulation process in the 1950s to the cities, along with the much faster increase in the number of cheap urban laborer, landless subsistence peasants and rate of the rural unemployment since after 1980, in a sense, the first accumulation process found an area of application as laborers were torn from their lands, and so the continuity of the labor force was provided with unemployed, propertyless laborers (Haşim ve Karahanoğulları 2005). Particularly in the Eastern Black Sea Region, it is observed that the cheap labor pool that ranges, differs and expands with internal migration and immigrant mobility from abroad increasingly continues (Çiğerci-Ulukan ve Ulukan 2018).

The agricultural policies that changed after 1980 begins to reflect rapidly on tea production. With the law dated 1984, the nation state removes the monopoly on itself by implementing the measure and quota application in tea and opens the way for the private sector. That way, the British-Dutch origin company Unilever, which came to Turkey for the first time in 1952 for vegetable oil production in order to invest its capital, enters the tea market with its world-famous Lipton brand and ranks second after ÇAYKUR. In 2009, while ÇAYKUR had fifty-two percent of the tea market, Lipton ranks second with thirteen percent, and Doğuş, a domestic producer and brand, ranks third with twelve percent. Coca-Cola buys Doğadan brand domestic tea company in 2007 and Yıldız Holding Ülker group buys Oba and Doğa tea in 2009. In 2012, a domestic tea producer and brand Doğuş buys American Kraft Food and becomes a growing capital group that also produces refined sugar and tomato paste. In 2018, the Jacobs Company buys the domestic company Ofçay. While ÇAYKUR's market share decreases to forty-two percent, private companies begins to dominate the tea market with fifty-eight percent (Güler 2021).

Today, eighty-five percent of the world's global tea market is dominated by four companies. These are Lipton from the Netherlands-UK origin Unilever group, Netherlands origin Van Rees, Brooke Band and Tedley from the UK origin Finlays group and lastly India origin Tata. Tata brand tea in India is established in 1964 at the instigation of James Finlay, the owner of Finlays Group, benefits from nation-state incentives, and takes inspection and control of tea production in the whole of India. While Tata brand tea reaches East Africa and Russia, it has the opportunity to reach more places by incorporating the Ted-

ley brand. To dominate the world market in the sowing-planting, harvesting, processing, packaging, circulation and distribution of tea means to be in an oligopolistic market which means that entering the tea market is not easy at all (Talbot 2002: 724).

Since the sowing-planting, harvesting, processing, packaging, circulation and distribution of tea consists of a series of fragmented processes, how and in which ways the production chain will be controlled is related to the capital accumulation equipment of the producers. In order to produce in international standards, producers are obliged to supply foreign currency indexed fertilizer and chemical pesticide products that have standard rules. While this reduces the risk for the companies that provide the coordination of the chain, for producers it results in the imperative to remain unconditionally loyal to the rules in order to stay in the chain and continuous borrowing to meet the increasing inputs. For local producers, it is not enough just to adhere to the rules, but also low cost production is a must. Because in many late capitalize countries (especially in China and India), areas in which production made at much lower costs can join in the production chain (Kamplisky 2000:15). While increasing the dependency of small commodity producers by facilitating their integration into agricultural production chains especially with good agriculture, organic agriculture and contract farming practices, it provides opportunities that should not be missed for those who have strong or prospective agricultural capital (Ulukan 2009; Güler-Müftüoğlu and Ulukan 2010).

We can spot the actors of the laws and capital in the commodification, sectorization and internationalization phases of the agricultural area in the 2000s (Değirmenci 2021), in tea production, too. While social opposition can take place as an actor in the management mechanism in state-society relations, after 1980 by using the concept of "governance" that allows to disable social opposition, local, national and international companies become the main actors of capital groups. Private sector governance refers to local business associations at the local level. These associations are Tea Industrialists Businessmen' Association (ÇAYSİAD), Tea Producers Solidarity Association, Agricultural Cooperatives Central Union, and Rize Tea Industrialists Association. We see an effort to be integrated into the global production chain at the global level, and to strengthen the tendency of internationalization through these associations.

On the other hand, with the subjection of nation-state to national and supranational rules at the global level with the public sector governance, the institutions that are expected to publically work in coordination: local chambers

of industry and commerce, Rize Tea Research and Application Center Project (ÇAYMER), Tea Agriculture and Business Technology Program, Vocational Education High Schools and Public Education Centers, Eastern Black Sea Development Project (DOKAP), Small and Medium Sized Industries Development Presidency (KOSGEB) and Development Agencies.

With public and private sector governance, establishing local and regional policy networks is aimed. Thus, integrating it into local, national and global production chains, strengthening its ability to manage and its quality to respond to the needs of capital are reinforced with the establishment of the Tea Specialization Coordination Office under the auspices of Recep Tayyip Erdoğan University, the National Tea Council and the Rize Commodity Exchange by providing convenience in the efficiency, productivity and accountability of tea.[4]

However, the "Law Draft on Tea" prepared by ÇAYKUR in 2008, and by the National Tea Council and Rize Commodity Exchange in 2009, was prepared in accordance with the new actors of the new era, allowing to meet the needs of capital, but the legislative process is still incomplete. On the other hand, it is possible to say that including ÇAYKUR within the scope of privatization will provide a valorization opportunity for local and international capitals. In addition, ÇAYKUR was transferred to the Wealth Fund in 2017, which was established as a result of the survival strategy of the nation state. It is also revealed in the State Economic Enterprises Court of Accounts Report of 2021 that ÇAYKUR, which was making a profit until its transfer, is made loss every year.[5] Tea production, which is a part of the production relations, on one hand facilitates the survival strategy of the government and its room to maneuver with populist policies, and on the other hand it becomes an earning area for

4 In this period when intraregional competition is brought to the forefront, development strategies that include public-private sector cooperation for regional development (which is an indispensable part of the global production chain) and the Black Sea Region's position at the last in the regional development ranking in Turkey increases intraregional competition. In addition, the 550-kilometer-long highway built on the coast to facilitate local and international trade that became the energy corridor of the region and the construction of hydroelectric power plants for energy production caused the destruction of the historical texture, environment and labor force, which are among the factors causing the underdevelopment of the Black Sea Region (Güler-Müftüoğlu and Ercan, 2007).

5 https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.tutanaklar?pKomKod=15&pDonem=27&pYasamaYili=4

local and international capital that are thriving and about to thrive.[6] Yet, small producers who cultivate their own tea fields, and local and migrant laborers who collect tea are affected by gender-based relations in the Black Sea Region like all over the world. The reality about women are becoming impoverished, deprived, unemployed and dispossessed as a result of unpaid work in both household reproduction and tea harvesting is becoming stronger day by day.[7]

Tea, From Where To Where? From a Sip of Tea to Unequal Production Relations

The results of our face-to-face field research on tea production in the 25-household village of Yücehisar in Pazar district of Rize province in the Eastern Black Sea Region in 2009[8] will be shared[9]. Most of the tea lands in Yücehisar village are between 5-10 decares. As a result of the inheritance system and the quality of the geographical area, the lands have a small divided structure. The division of the land affects the amount of tea produced, and the amount of tea produced and the income per family are gradually decreasing. With the quota

6 After the flood disaster in Rize in July 2021, President Recep Tayyip Erdoğan gives away tea when he visits the Güneysu district of Rize. There are 17 tea factories belonging to ÇAYKUR in the district. Free tea is given away in the capital of tea. According to journalist İsmail Saymaz's report, Mehmet Erdoğan, the owner of the tea bought from Or-Çay, was the branch chairperson of MÜSİAD a while ago and now manages Rize Tea Exchange, which determines the purchase price of tea in the private sector. The tea, which was given away in 200 gram packages, was specifically produced for AKP and its price is 4.20 TL. On the other hand, the private sector puts pressure on ÇAYKUR through the ministry and causes the quota to be driven down. In an interview Mehmet Erdoğan says: "The private sector thinks like this: If I make a loss, I will go bankrupt. If Çay-Kur loses, the state compensates it." https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/ismail-saymaz/rizeliyi-bir-paket-caya-muhtac-etmek-6558252/ (Date of access: 27.07.2021)

7 It is observed that the unequal position of the laborers involved in tea production throughout the world has deepened. http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages (Date of access: 06.06.2009)

8 Similar results were revealed in the extensive field research conducted by Karaçimen and E. Değirmenci on "tea cultivation" in Rize in 2018 (Karaçimen and Değirmenci 2019). It is also consistent with the results of the research conducted by Cigerci-Ulukan and Ulukan on "tea cultivation and migrant labor" in 2016 (Ciğerci-Ulukan and Ulukan 2018).

9 As commonly women work in tea production in the region, women spouses in the household were included in the research and the number of interviews increased to 35. Quantitative and qualitative techniques were used together in our method in the field research. In-depth interviews were conducted with the Chamber of Agriculture and Çaysen at the District Directorate of Agriculture in Pazar district. In addition, conversations were held in the coffeehouses, which are the common spaces of the district (Güler-Müftüoğlu 2010).

application of ÇAYKUR on the purchase of wet tea, while only 55 percent of the wet tea produced is bought by ÇAYKUR, the other part is sold to Doğuş Çay, established just beside the village, and other small private factories. Since the collection and processing of tea during the harvest period lasts about 6 months, it is more profitable for companies to employ temporary workers. Higher wages in ÇAYKUR factories (in 2009) compared to the private sector are very important for the local people as it brings more income. However, the privatization of ÇAYKUR worries the local people. It is because they perceive privatization as unemployment and worry about being left to the low wages of the private sector. In accordance with the policy of the nation state of the period, policies of ÇAYKUR such as reducing the number of factories by avoiding costs, measure and quota applications, determining the purchase price of fresh tea at the base price level allow the private sector to benefit from this process in ways like price cutting. The nation-state, which leads the way in increasing the possibilities of capital accumulation in accordance with the capitalist social development, individualizes the profits and socializes the risks.

Sharecropping went through the changes throughout the region in the 2000s. In the past the sharecroppers used to take 1/3 of the income generated from the fresh tea, now they take 1/2. Women usually come home after 8-9 hours of work in the field and do the housework and child care, and also look after animals, if there is any. In other words, their working hours, including working time in agriculture, are over 15 hours. The unequal division of labor within the household and the patriarchal family structure continue intact with the deepening of income inequality to the detriment of women (Yaman 2021).

In the regional idiom, those who always employ seasonal workers are called "whose land is sharecropped (toprağı yarıya verilmiş)". All of the seasonal workers in the region are workers coming from Georgia. Georgian workers are preferred over local labor in the tea harvest period (Ciğerci-Ulukan 2021). On the other hand, in 2020, when the Covid-19 pandemic emerged, Mustafa Yılmaz Kar, Secretary General of the Tea Industrialists and Businessmen's Association (ÇAYSİAD) brings up creating local laborer with his statement: "We are suffering from the negative effects of importation of agricultural inputs like fertilizers, pesticides and feed, but it's gotten to such a point that we are now dependent on imports even in terms of labor. In the tea industry, in which the daily wage is 150 TL, we paid the Georgian workers about 70 million dollars seasonally, including all their expenses. We started a project for local

workers."[10] And on the other hand, the presence of Georgian workers as well as other workers migrated from different places, expands the replacement worker pool (Ciğerci-Ulukan 2021). While this strengthens the competition between local and immigrant labor and impoverishes them, for companies it means increasing the ways of earning.

In March 2021, ÇAYKUR announces "the recruitment of 300 manual labores in total, 210 in Rize, 60 in Trabzon, 25 in Artvin and 5 in Giresun". 22 thousand 956 people apply to 34 different factories in Rize, where only 210 people will be employed. It is stated that the number of applications amounts to 8 percent of the total population of Rize[11]. Due to the structural consequences of unemployment in the region and the effect of the pandemic, conditions have become even more difficult, and so ÇAYKUR is still seen as an opportunity by the people of the region to have a regular job.

Since tea producers have become more and more deprived of the income expected from the harvest and the income that would guarantee their future, and grew poorer continuously from the 2000s to the present, they only hope to be able to own a house, send their children to the university, and if possible, that those who come after them can cultivate their family heirloom lands.[12]

In Lieu of Conclusion

The tea plant growing in the heart of the soil, feasts our hearts with its taste although it does not fill up our stomachs biologically. While the tea harvest is the bread and future of the farmer and the worker, it remains to be the subject of competition, earning and profit for local, national and international companies. Tea, which is a social relation, also continues to be an important issue in the functioning of capitalist production relations.

In the current moment of capitalist production relations, we are consuming as if there are a few more of our planet. As we keep consuming, the climate crisis is triggered, drought, floods, scarcity of food and epidemics continue to threaten life. Nature is put at the service of the interests of capital which is

10 https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2247149-turkiyenin-cay-ekonomisi (Date of access 20.02.2021).

11 https://www.gazeterize.com/ekonomi/caykur-300-isci-alimi-icin-rekor-basvu-ru-h14348034.html Gazete Rize 31 March 2021 (Date of access 10.04.2021).

12 In Ilkay Nişancı's 2006 documentary "A Sip of Waiting", nature, soil, space, tea, labor, laborer, and all elements related to local people in the Eastern Black Sea Region are shown visually and artistically.

always struggling with its discontinuity, through uncontrolled expansion of cultivation areas, sprawled and unsupervised constructions, mining in agricultural areas, establishment of hydroelectric power plants on streams and rivers with policies that do not center people, nature and society. Search for answers to the needs of capital continues to add links to the chain of disasters. The propertyless masses, who are cut off from the means of production and turned into workers on their own land, are faced with unemployment, unsafety, insecurity and uncertainty. These masses, whose lives and futures are mortgaged, are thus increasingly weakened.

Whereas, it is a known fact that having the knowledge of the soil is the greatest power and treasure. So far as the struggle of solidarist, collective and sharing organized structures is bricked up and raised, social power gains power, resistance and strength, and thus the necessity and need for establishing production relations appropriate with human, nature and society clearly unfold every passing day.

Kaynakça / References

Bhaskar, R. (2017), **İnsan Bilimlerin Felsefi Eleştirisi: Natüralizmin Olanaklılığı**, V.S. Öğütle (Çev.), Ankara: Nika Yayınları.

"Çiftçi-Sen'de yeni dönem: Şirketlerin gıda sistemine karşı, halkın gıda sistemini kuracağız", Birgün Gazetesi, https://www.birgun.net/haber/ciftci-sen-de-yeni-donem-sirketlerin-gida-sistemine-karsi-halkin-gida-sistemini-kuracagiz-289304 , (Erişim Tarihi: 25 Şubat 2020).

Bonefelt, W. (2014), "*Kapitalist Birikim ve Özgür Emek: Toplumsal Kuruluş Üzerine*", **İlkel Birikim**, Ö. Göztepe (Ed.), 65-88, İstanbul: Notebene Yayınları.

Ciğerci Ulukan, N. ve Ulukan, U. (2018), "*Çay Tarımı ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz'de Gürcü İşçiler*", **Current Debates in Labor Economics and Industrial Relations**, Ç.E. Şahin ve A. Özsoy Özmen (Der.), 101-114 London: IJOPEC.

Ciğerci-Ulukan, N. (2021), "*Tarımsal Üretim ve Göç Politikaları: Çay Tarımında Gürcü İşçiler*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

Çağatay, E. Ş. (2019), "*Türkiye Tarımının Güncel Sorunlarının Çözümünde Kooperatifler Çözüm Olabilir mi? Fırsatlar ve Hendikaplar Üzerine Düşünceler*", **Krize Karşı Kooperatifler Deneyimler, Tartışmalar, Alternatifler**, F.S.Öngel ve U.D. Yıldırım (Der.), 79-11, İstanbul: Notebene Yayınları.

Değirmenci, S. (2021), **Kapitalizm ve Tarım**, İstanbul: SAV Yayınları.

Ercan, F. (2001), **Toplumlar ve Ekonomi**, İstanbul: Bağlam Yayınları.

Ercan, F. (2004), "*Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği-Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Yaklaşım-*", **Neoliberalizmin Tahribatı**, N. Balkan ve S. Savran (Haz.), 9-43, İstanbul: Metis Yayınları.

Genç, F. (2010), **Türkiye'de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Güler-Müftüoğlu, B. (2010), "*1980 Sonrasında Çay Sektöründe Değişim Rüzgârı: Yücehisar Köyünde Çay Üreticiliğinde Neler Değişiyor*?", **Almanak 2009**, 137-163, İstanbul: SAV Yayınları.

Güler-Müftüoğlu ve Ercan, B. F. (2007), "*Bölgesel Kalkınmadan Bölgesel Sermaye Birikimine: Olumluluklar/Fırsatlar ve Olumsuzluklar/Tehditler Açısından Karadeniz Bölgesi*", **I. Karadeniz'de Sanayileşme ve Çevre Sempozyumu**, 14-17 Kasım 2007, Trabzon.

Güler-Müftüoğlu, B. ve Ulukan, U. (2010) "*Sanayiden Tarlaya Değişim İlişkisi: Sözleşmeli Üretim/Çiftçilik ve Mülksüzleşme*", **Toprak Mülkiyeti -Sempozyum Bildirileri**- S. B. Ayramğlu-Özuğurlu (Haz.), 272-284, Ankara: Memleket Yayınları.

Güler, B. (2021), "*Üretim İlişkilerinin Dönüşümü: Tarladan Çaya İzlence*" **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan (Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).

Gülalp, H. (1993), **Kapitalizm Sınıflar ve Devlet**, İstanbul: Belge Yayınları.

Hann İ. B. ve Hann, C. (2003), **İki Buçuk Yaprak Çay**, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kamplisky R. (2000), "*Speading The Gains From Globalisation: What Can Be Learned From Value Chain Analysis?*" **IDS Working Paper 110**, Bringhton: Institute Development Studies.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2019), "*Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği*". **Toplum ve Bilim**, 150, 63-93.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2021), "*Doğu Karadeniz'in Değişen Toplumsal, İktisadi ve Ekolojik Yapısının Çay Üzerinden Okumak*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16.07.2021).

Keyder, Ç. (1985), "*Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi*", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt.3, 642-652.

Köse, A. ve Karahanoğulları, Y. (2005), "*Türkiye'de Faktör ve Varlık Gelirlerinin Sınıfsal Temellerine İlişkin Gözlemler*", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 104, 22-47.

Lefebvre, H. (2014), **Mekânın Üretimi**, I. Ergüder (Çev.), İstanbul: Sel Yayıncılık.

Marx, K. (2016), **Kapital I.** Cilt, Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.

Mauss, M. (2011), **Sosyoloji ve Antropoloji**, Ö.Doğan (Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Saymaz, İ. (2021), "*Rizeliyi Bir Paket Çaya Muhtaç Etme*k" https://www.sozcu.com.tr/2021/yazarlar/ismail-saymaz/rizeliyi-bir-paket-caya-muhtac-etmek-6558252/ (Erişim Tarihi 27 Temmuz 2021).

Talbot, J. (2002), "T*ropical Commondity Chains Forward Integration Strategies and İnternational Inequality Coffee, Cocoa and Te*a", **Review of International Political Economy**, 9:4 November, 701-714.

Tarım Raporu (2013), Ankara: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Genel Müdürlüğü Ciğerci Ulukan ve Ulukan (2021). "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

Ulukan, U. (2009), **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği**, İstanbul: SAV Yayınları.

Ulukan, U. (2021), "*Türkiye'de Çay Tarımında Yeni Dinamikler ve Yani Sorunlar"*, **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

Yaman, M. (2021), "*Tarımda Kadın Emeği*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan, (Erişim tarihi: 16 Temmuz 2021).

http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages (Erişim Tarihi:06 Haziran 2009).

https://www.bloomberght.com/yorum/irfan-donat/2247149-turkiyenin-cay-ekonomisi(Erişim Tarihi 20 Şubat 2021).

https://www.finansgundem.com/haber/bardak-yapamiyoruz-ama-hedef-2023/306533, (Erişim Tarihi 4 Nisan 2011).

https://www.gazeterize.com/ekonomi/caykur-300-isci-alimi-icin-rekor-basvuru-h14348034.html, (Erişim Tarihi 10 Nisan 2021).

https://www.haberler.com/dunyada-kisi-basi-gunluk-seker-ve-yag-tuketimi-6956469-haberi/, (Erişim Tarihi 10 Nisan 2021)

Doğu Karadeniz'de Geleneksel Tarım Mirası

İrfan Çağatay

Bu yazıda Doğu Karadeniz'in en doğusundaki Rize ve Artvin illerinin dar sahil kesiminde yapılan tarımsal faaliyetlerin geçmişten günümüze değişim ve gelişimini, tarımsal ürünler bazında incelemeye çalışacağız. Öncelikle kısıtlı olan klasik çağ yazarlarının aktarımlarından Osmanlı dönemine kadar bölgedeki tarımsal faaliyetleri ele alacak, sonrasında 16. yüzyıla ait tapu tahrir defterleri üzerinden bu yüzyıldaki tarımsal ürün5251leri özetleyeceğiz. Sonrasında Osmanlı'nın son dönemlerinden çay tarımının yaygınlaştığı 1980'lere kadar olan dönemde gerçekleştirilen geleneksel tarım faaliyetleri, çeşitliliği ve devlet eliyle teşvik edilen ürünleri özetleyerek ilkçağdan günümüze Doğu Karadeniz'deki tarım geleneğinin bir portresini çıkarmaya çalışacağız.

Heredot'tan Procopius'a Doğu Karadeniz'de Tarım Ürünleri

Doğu Karadeniz milat öncesinden bu yana bazı tarımsal ürünlerle anılagelmiştir. Herodot (MÖ 484-425) meşhur eseri *Tarih*'te, Karadeniz'in doğu sahillerinde yaşayan Kolkhis halkının keten işçiliği yaptığını ve Kolkhis keteninin Yunanistan'da tanındığını bildirir (Herodotos 2002: 105).

Ksenophon (MÖ 431-354) *Anabasis* adlı eserinde, günümüzde Giresun-Ordu dolaylarında konumlandırılabilecek olan Mossynoikoslardan bahsederken onların bazı tarımsal ürünlerine değinerek Mossynoikosların ambarlarında önceki yılın hasadıyla, saplarıyla birlikte yeni hasadın da depo edildiğini ve bunların çoğunun ζειά *zea* yani *Triticum monoccocum* olduğunu aktarır (Ksenophon 2000: 385). Bu buğday türüne *kapluca* buğdayı ya da günümüzde daha yaygın bir adla *siyez buğdayı*[1] denir.

Ksenophon eserinin aynı bölümünde, Mossynoikosların yunus etini küplerin içinde salamura ettiklerini ve yunus yağını da Helenlerin zeytinyağı gibi kul-

1 *Siyez* ismi Yunanca σιτάρι ζέας *sitari zeas* tamlamasındaki *zeas* unsurunun Türkçeleştirilmiş formudur.

landıklarını aktarır. Evlerinin üst katında "iç kabuğu olmayan ceviz" bulunduğunu aktaran Xenophon, Mossynoikosların bunları kaynatıp somuna kattıklarını, en çok yedikleri yemeği, ayrıca bu cevizlerden *ceviz lapası* (τεθραμμένους καρύοις) yaptıklarını da bildirir. Ksenophon'un *karyon* κάρυον olarak andığı yemiş, haşlanıp lapası yapıldığına göre kestane olmalıdır. Son olarak Ksenophon bölgede üretilen şaraptan da bahseder: "Ayrıca sek içildiği zaman sert olduğu için acı hissi veren, su katıldığında ise hoş kokulu ve tatlı olan bir şarap da bulundu" (Ksenophon 2000: 385).

Plinius (MS 23-79) "Zehirli Ballar Diyarı" olarak andığı bölgenin özellikle bal ve bal mumu üretimine dikkat çeker, günümüzde *deli balı* denen balın ilk tanıklığını yapar ve bu bala *maenomenon* dendiğini aktarır. Yine Plinius Pontos Euxeinos yani Karadeniz kıyısındaki halkların darıyı (*panicum*) diğer bütün yiyeceklere tercih ettiklerinden bahseder (Işık 2001: 110).

Keten, bal/balmumu ve darı ilk çağda Doğu Karadeniz'in en önemli ithal ürünlerindendi. Buna yunus balığı, diğer balık ürünleri, kiraz, üzüm gibi meyveler ve kereste de eklenebilir.

Bölgede yaylacılık, süt ve süt ürünlerine dair önemli bir kayıt 550 dolaylarında Procopius Caesarensis tarafından kaleme alınan *Peri Ktismátōn* (Yapılar) adlı eserde yer almaktadır. Yazar Trabzon dağlarında yaşayan Tsanilerden bahsederken şöyle der:

> "Söylediklerine göre, bu kalenin ötesinde, dağların aşağı tarafları Okeniton Tzanilerinin sığırlarını barındırdıkları ve kışlaklarının bulunduğu yerlerdir. Onlar bu sığırları, toprağı sürüp işlemek için değil, sürekli bir süt kaynağına sahip olmak ve etleriyle beslenmek için yetiştirirler" (Prokopius, Peri Ktismátōn, III. vi. 21).

Osmanlı döneminde özellikle Hemşin'de üretilen tereyağının saray mutfağına gönderildiği bilinmektedir.

Yukarıda anılan tarımsal faaliyetlerin bir kısmı günümüzde kısmen devam etse de, bazıları XVI. yüzyıldaki mısırın bölgeye gelişiyle, bazıları ise yakın dönemde çay tarımıyla azalmış ya da ortadan kalkmıştır. Aşağıda yeri geldikçe bunlara değinilecektir.

Osmanlı Klasik Döneminde Doğu Karadeniz'de Tarım

Osmanlılar 1461'de Trabzon'u ve hinterlandını ele geçirdiler. Bölge Osmanlı idaresine geçer geçmez bölgenin vergi gelirlerini kayıt altına almak üzere

tapu tahrirleri gerçekleştirildi. Bu tahrirlerden elimize ulaşanlarının en eskisi 1486 yılına ait MAD 828 numaralı tahrir defteridir. 1486-1583 yılları arasında kaleme alınmış icmal ve mufassal tahrir defterleri de günümüze ulaşmıştır. Bu defterlerden hareketle söz konusu yıllarda Doğu Karadeniz'deki tarımsal üretimin türlerinin ve miktarlarının yanı sıra ekonomiye yansımaları hakkında da bilgi sahibiyiz.

Bu defterlerden anlaşıldığı kadarıyla bölgede hububat sınıfından buğday (hınta/gendüm), siyez buğdayı (kapluca), darı (dıhn/erzen), lazut ve arpa (şa'ir) yetiştirilmekteydi. Bundan başka önemli miktarda üzüm şırası imal ediliyor, şarap üretiliyor ve ceviz, fındık, kestane, armut, kiraz, elma, muhtelif meyveler ve Trabzon'da az da olsa zeytin yetiştiriliyordu (Bostan 2002: 497-500). 1554 yılında 6.802.618 kilo kendir üretildiği tahmin edilmektedir (Bostan 2002: 512). Trabzon sancağında keçi başta olmak üzere, koyun ve domuz da yetiştirilmekteydi. Defterlerde sığır yetiştiriciliğine dair veri olmamakla birlikte, her hanenin hane sayılabilmesi için bir çift öküze sahip olması gerektiği göz önünde tutulursa, asıl olarak yakın zamanda olduğu gibi sığır yetiştiriciliği bölge halkının temel hayvancılık faaliyeti idi. Buna yayla ve meralardan alınan vergiler ile tereyağı üretimine dair veriler eklenince sığır yetiştiriciliğinin yöre için önemli bir geçimlik faaliyet olduğu anlaşılmaktadır.

Bu dönemde arıcılığın hem bal hem de balmumu üretimi açısından oldukça gelişmiş olduğunu ve Topkapı sarayının mutfağına gidecek denli tanınmış olduğunu görmekteyiz. Bu defterlerde vergilendirilen başka bir faaliyet ise atmacacılık ve balıkçılık idi.

Tablo 1: 1554 Yılında Rize, Atina (Pazar) ve Arhavi Kazalarında Tarımsal Ürünlerin Tahmini Miktarları

Üzüm	57.000 sabur	3.071.160 litre
Ceviz	22.250 somar	570 ton
Fındık	250 somar	6,5 ton
Meyve	37.900 somar	972 ton
Keten		2.500 ton

Kaynak: Bostan 2002: 502-512.

Tablo: 2: 1554 Yılında Rize, Atina, Arhavi ve Trabzon'da Tahıl Üretimi (Ton)

Tahıl	Rize, Atina, Arhavi	Trabzon
Darı	3.870	16.104
Kapluca	4.310	7.205
Buğday	5	7.434
Arpa	120	4.170
Lazud	-	285

Kaynak: Bostan 2002: 493

Hanefi Bostan'ın verilerine göre 1554 yılında kişi başına düşen tahıl miktarı Trabzon'da 182 kilo ve Rize, Atina, Arhavi kazalarında 149 kilo olarak tahmin edilmektedir. Bu durum ikinci bölgenin daha yoksul bir yer olduğunu göstermektedir.

17. yüzyıl ortalarında Trabzon'u ziyaret eden Evliya Çelebi bölgenin meyvelerini şöyle sıralar: "Dilberlebi kirazı, Lahîcân emrûdu, beğ emrûdu, gülâbî emrûdu, Sinop elması, nâmık üzümü, melikî üzümü, frenk üzümü. Özellikle bâdencân inciri dediği ve günümüzde de patlıcan inciri olarak bilinen incir türü için "eyle lezîz ve mümessek incirdir kim misli diyâr-ı Nâzilli'de olmaz" diye belirtir.

Evliya Çelebi Trabzon'da limon ve "turunc-ı âlgûn" yetiştirildiğini de aktarmıştır. Yine bölgenin nar ve zeytininden övgüyle bahseden Evliya Çelebi "ve siyâh kiraza benzer bir gûne meyvedir" diye tarif ettiği ve "bu dahi Tarabefzûn'a mahsusdur" dediği karayemişi de ilk kez kayda geçirmiştir. Son olarak Trabzon'a mahsus bir meyve olarak Trabzon hurmasını (*Diospyros lotus*) da anmıştır: "Tarabzon hurması derler bir meyvedir, fırında kurudup vilâyet vilâyet müstevlî olur. İçinde iki üç çekirdeği olur, lezîz meyvedir. (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 1998: 50-51)."

Doğu Karadeniz'in Geleneksel Tarım Ürünleri

Mısır

17. yüzyıl başları bölge tarımı için önemli bir milattır. 15. yüzyıl sonlarında Amerika'dan İspanya ve Portekiz'e getirilen mısır (*Zea mays*) 17. yüzyıl başlarında Doğu Karadeniz'de ekilmeye başlanmış, diğerlerine nazaran birim araziden yüksek miktarda ürün elde edilebilen mısırın diğer tarımsal ürünlerin, örneğin

buğday ve darı türlerinin ekim alanlarını işgal ettiğini söyleyebiliriz. Yakın zamanda çayın mısır tarlalarını işgaline benzetebileceğimiz bu süreç sonunda bazı buğday ve darı türlerinin ekiminin tamamen terk edildiğini gösteren bazı emareler takip edilebilmektedir. Bununla birlikte mısır tarımı önceki türlerin üretim terminolojisini de devralmış ve bu terminolojiyi günümüze taşımıştır. Zaten mısırın bölge dil ve ağızlarındaki *lazud, laus* gibi adları da muhtemelen bir darı türü olan *Panicum miliaceum*'dan ödünçlenmiştir.

1704 tarihli bir belgede Batum ve civarında yetiştirilen ürün olarak sadece *pasta* ve *lazud* anılmaktadır (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, TTD. 122).

Darı

Plinius'tan bu zamana Doğu Karadeniz'in iklim koşullarından ötürü darı türleri, bölgenin en önemli tahılları olagelmiştir. Bölgede iki darı türü yaygın olarak yetiştirilmiştir. Bu darı türleri şunlardır: Osmanlı tahrir defterlerinde Arapça *duḫn* Farsça *erzen* adı verilen *Setaria italica ssp. maxima* adlı darıya Osmanlılar *pasta darısı* demektedirler. Bu darı eski Yunancada *elimos* ve Latincede ise *panicum* olarak adlandırılıyordu. Lazcada *kurumi, kurmi* ya da *ğomi* denen bu darıya Rize Türkçesinde *zığal* denmektedir.

Tahrir defterlerinde Farsça *gâvres* ya da *lazūd* adıyla anılan *Panicum miliaceum* ise eski Yunancada κέγχρος, Latincede *milium* adıyla bilinmekteydi. Bu darının ekimine mısırın bölgeye girmesiyle birlikte son verilmiştir. Türkçede *akdarı* denen bu türe Lazcada *paǐi* ya da *mçǐkidi* denmekteydi.

Muhtemelen *süpürge darısı* olarak bildiğimiz *Sorghum bicolor* da az da olsa ekimi yapılan bir darıydı ve bitki morfolojisi açısından mısırı andıran bu bitkiden kaynaklı *lazūd* adı 17. yüzyıldan sonra mısır darısı için kullanılmaya başlanmıştır.

Tablo 3: Doğu Karadeniz'deki Darı Türlerinin Karşılaştırmalı ve Tarihsel İsimleri

Osmanlıca	Yunan / Latince	Bilimsel adı	Türkçe	Lazca
ارزن / دخن	ἔλυμος / *panicum*	*Setaria italica ssp. maxima*	pasta darısı	kurumi, ğomi
گاورس / لازود	κέγχρος / *milium*	*Panicum miliaceum*	akdarı	paǐi, mçǐkidi

Plinisu'un Karadeniz kıyısındaki halkların darıyı diğer bütün yiyeceklerden üstün tuttuklarını aktardığına değinilmişti. Darının bölgedeki hâkimiyeti mısır tarımının başlamasıyla gerilemişse de pasta darısının ekimi köylerde 1970'lere kadar devam etmiştir. Müstakbel çay üreticilerinin, mısır ektikleri tarlalara değil, daha dağlık ve verimsiz araziler olan darı tarlalarına çay ekimi yapmalarıyla ekim alanını kaybeden darı günümüzde tamamen bitmiştir. *Setaria italica ssp. maxima* türü darı tohumları bazı kuş avcılığı meraklılarınca korunmuşsa da *Panicum miliaceum* tamamen ortadan kalkmıştır.

Buğday

Liozen 1904'teki ziyaretinde, bölgede buğday yetiştirilmemesini sık yağan yağmurların toprağın verimli yüzeyini aşındırmasına bağlar (Liozen 2018: 50). Trabzon Vilayeti Salnamesi'nde "ahali umumiyetle lazud yani mısır unuyla taayyüş ettiklerinden buğday ziraati yoktur" denmektedir (Trabzon Vilayeti Salnamesi, 2009: c. 22: 361). Bununla birlikte özellikle Atina kazasında yani günümüz Pazar-Ardeşen ilçe köylerinde az miktarda buğday yetiştirildiği kayıtlıdır.

Tapu tahrir defterlerinde bölgemizde Arapça *ḥınṭa* ya da Farsça *gandum* adıyla anılan buğdayın (*Triticum aestivum*), sadece Rize tarafında çok az yetiştirildiği görülmekteydi. Defterlerde *kapluca* olarak anılan *siyez* ise, darıdan sonra bölgenin ikinci en çok üretilen tahılıydı. Bununla birlikte buğday üretimi 20. yüzyıl başında terk edilmiş, sadece hayvan yemi olarak ekilir olmuştur.

Arpa, yulaf ve çavdar da önceleri üretilirken son yüzyılda sadece hayvan yemi için ekilir olmuş, son yıllarda hayvancılığın terk edilmesiyle bunların ekimi tamamen bitmiştir.

Pirinç

Bölgede pirinç ekiminin ne zaman başladığına dair bir bilgimiz olmamakla birlikte 19. yüzyılda adı geçen yerlerde ekim yapıldığı bilinmektedir. Trabzon salnamelerinde, Hopa kazasında pirinç üretildiği kayıtlıdır. Tahrir defterlerinde bölgedeki pirinç ekiminden bahsedilmemesine rağmen 17. yüzyıl sonrasında pirincin Doğu Karadeniz tarımına dâhil olduğunu söyleyebiliriz.

Kır çeltiği adı verilen bu pirinç çeşidi 1970'lere kadar ekilmekte idiyse de sonrasında ekimi terk edilmiştir. Bu vazgeçişte, çay tarımının gelişmesinin yanı sıra sıtma hastalığının da etkisi olmuştur.

Pirinç ekimi Fırtına deresi havzasında ve Makriyal (Kemalpaşa) sahilinde yapılan bir faaliyetti. Liozen 1904'te gerçekleştirdiği Makriyal gezisinde pirinç tarımı ve yöre pirinciyle ilgili şöyle der:

> *"Mısır ekimine Makriyal'de de rastlanır. Ancak oranın temel ürünü pirinçtir. Vadinin tamamı pirinç tarlaları ile kaplıdır. Zeminin sürekli sulu olması için yer yer küçük toprak tümsekler yapılmış. Su bu tümseklere oluklarla akar. Pirinç ekimiyle, dizlerine kadar çamur içinde kadınlar ilgilenir. Sonbaharda pirinç tarlalardan kaldırılıp ambarlara alınır. İhtiyaca göre pirinç elle veya değirmende öğütülür... Makrial pirinci çok beyaz, iyi kalitedir ve hızlı pişer. Ayrıca çok ucuzdur, 1 funtu (409,5 gram) ithal pirinç gibi 10 kapik tutmaktadır. Halk pirincin bir kısmını kendi ihtiyaçları için ayırdıktan sonra, kalanını Batum'a kolaylıkla satar (Liozen 2018: 50)"*

Bu pirinç çeşidi Fırtına deresi ve Kemalpaşa deltasında subasar arazide sulanmak suretiyle üretildiği gibi, daha yüksek köylerde, iyi güneş alan eğimli arazilerde de yetiştirilmekteydi. Verimi sulu tarım yapılan çeltikten haliyle düşük olmakla birlikte, Doğu Karadeniz mikroklima özelliklerine adapte olması, yamaçlarda ve susuz yetişmesi gibi özellikleriyle ekonomik değeri bu tahılın yetiştirilmesinde önemli motivasyonlardı. Bununla birlikte bu özel pirinç türünden numunelik bir örnek bile günümüze ulaşmamıştır.

Baklagiller

Doğu Karadeniz'de taze fasulye yazın en çok tüketilen sebze olmasının yanı sıra kuru fasulye de her aile tarafından üretilir ve ihtiyaç fazlası da satılırdı. Buna barbunya fasulye de dahildi. Özellikle bombay fasulyesi (*Phaseolus coccineus*) yöresel kış yemekleri için toplanarak saklanırdı. Sırığa sarılıp yükselen bu fasulyelerden başka yer fasulyesi adı verilen bodur türler de vardı. Bölgede erkencil, geççil, turşuluk, danelik vs. pek çok fasulye türü bulunmakla birlikte bu ata tohumları da yavaş yavaş kaybolmaktadır.

Yörede ekilen diğer bir baklagil soya fasulyesidir. Hasadı yapıldıktan sonra daneleri yemeklere katıldığı gibi değirmende öğütülerek ekmeğe de eklenmekteydi. Yörede taze sebze olarak tüketilen bezelye, nohut ve bakla gibi diğer baklagiller de az çok ekilmektedir.

Keten ve Kenevir/Kendir

Girişte değindiğimiz gibi, Heredot'tan bu yana dokumacılık Doğu Karadeniz'in en önemli ithal ürünlerinden biri olmuştur. Bölgede hem kenevir/kendir (*Cannabis sativa*) hem de keten (*Linum usitatissimum*) yetiştirilmekte ancak keten daha çok Borçka'nın köylerinde bilinmekte, aktif olarak yetiştirilmekte ve işlenmekteydi. Bununla birlikte kenevir ise bütün Doğu Karadeniz'de bol miktarda üretilip gerek ham madde olarak gerekse de işlenmiş olarak tüccarlar yoluyla satılmaktaydı. Kendir uzun yıllar Doğu Karadeniz'in en önemli sanayi hammaddesi olagelmiştir. Kendirden ip, halat, urgan, çuval bezi, üstüpünün yanı sıra feretiko ya da Rize bezi olarak da bilinen kumaş da elde edilmektedir.

Yüksek Mühendis Rahmi Arer, *Rize, İçtimai, İktisadi ve Kültürel Bakımdan Bir Tetkik* adlı eserinde bölgede üretilen kendirin niteliğini anlatırken şöyle der:

> "Kendir bol yetiştiği gibi açık güneşli günlerin senede 100 günü geçmeyişi elyafının nişastalanmasına vakit bırakmamakta, elde edilen madde yumuşak adeta keten elyafı evsafını taşımakta, dolayısıyla meşhur Rize bezlerinin dokunmasına amil olmaktadır (Arer 1952: 16)."

Nişastalanmadığı için elyafın sertleşmediğini, Kastamonu'da üretilen kendirden halat yapıldığı halde Rize'dekinden en ince iplikler elde edilebildiğini sıkça vurgulayan Arer, Rize suyunda mevcut olan ozon dolayısıyla bezlerin beyazlatılmasının kolay olduğuna ve deniz suyunda mevcut az miktardaki klorun da bu işi gördüğünü ilave eder.

Kendir işçiliği çay tarımının yaygınlaştığı 1970'lere kadar bölgenin en önemli ekonomik faaliyetlerinden biriydi. Bir kadın 6 ay kış devresinde 3 kilo kadar iplik bükebilmekte, bundan da geleneksel tezgâhlarda iç çamaşırı, gömlek ve pantolon yapılabilmekteydi. Ne yazık ki günümüzde bu zahmetli zanaat terk edilmiştir. Pek çok ekipmanla yapılan dokumacılık bu zanaati bilen kişilerin vefatıyla tarihe kavuşmak üzeredir.

Diğer Meyve ve Sebzeler

Ceviz, Osmanlılardan bu yana takip edebildiğimiz kadarıyla bölgenin en önemli yağ bitkisidir. Hane içi tüketim için geleneksel yöntemlerle üretilen ceviz yağı ne yazık ki artık yapılmamaktadır. Geleneksel üretim yöntem ve tekniklerini bilen kişi sayısı da günden güne azalmaktadır.

Fındık, hem hane içi tüketim için hem de fazlası tüccara satılmak suretiyle

önemli bir gelir kaynağıdır. Ancak bölge fındığı oldukça lezzetli olmasına rağmen, Giresun ve Ordu'daki gibi geniş ekim alanları bulamamıştır. Kısmen Fındıklı'da üretilen fındık günümüzde de çay tarımıyla beraber seyretmektedir.

Kestane, bölgede ormanda kendiliğinden yetişen, güzün, zamanı geldiğinde köylüler kafileler halinde uzak dağlara giderek çuvallarla toplanmakta, çoğu hane içinde tüketilen kestanelerin bir kısmı da tüccara verilmektedir.

Bölgede üzümün iki cinsi bilinmektedir: Sofralık olarak sadece izabela adı verilen kokulu siyah üzüm ve *tifaritsa* ya da *salamsu* adı verilen daha ekşi ve ince daneli bir başka üzüm. Üzüm suyu hem şıra halinde saklanarak yöresel tatlıların yapımında kullanılmakta hem de pekmez yapılarak tüketilmektedir.

Ayrıca bölgede armut, yüze yakın türüyle en çok rağbet gören meyvelerin başında gelmektedir. Pekmez yapılan armutun fazlası çevre illere de satılmaktadır. Yöresel bir meyve olan karayemişin de pek çok çeşidi vardır. Taze tüketiminin yanı sıra kurutularak kış aylarında fındıkla birlikte çerez olarak tüketimi de yaygındır.

Yakın dönemde bölge tarımına dâhil olan Trabzon hurması, (*Diospyros kaki*) aslen Uzakdoğu bitkisi olmakla birlikte yerli ince meyveli Trabzon hurması (*Diospyros lotus*) ağaçlarına aşılanarak çoğaltılmaktadır. Pekmezi, kömesi (meyveli sucuğu) ve kurusu yapılan hurmanın da yerli çeşitleri mevcuttur.

Yağışlı bir iklime sahip olmakla birlikte Doğu Karadeniz'in yerel incir çeşitleri oldukça lezzetlidir. Yağış ve rutubetten ötürü kurutmaya elverişli olmayan bu incirlerden en meşhuru Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği mor renkli, uzunca yapılı patlıcan inciridir.

Sebze olarak bölgede en ziyade lahana, fasulye, bezelye, pazı, salatalık, patates ve kabak yetiştirilmekte ve bunlar hane içinde tüketilmektedir.

Osmanlı'dan Günümüze Doğu Karadeniz'de Devlet Destekli Tarım Girişimleri

Narenciye

Bölgenin mikroklima özellikleri Uzakdoğu'ya has bazı meyvelerin yetişmesine olanak sağlamaktadır. Bunda, sonbaharda yamaçlardan denize doğru esen ve *kalaş* adı verilen sıcak rüzgârın etkisinin büyük olduğu ifade edilmektedir. Bunlardan en önemlisi narenciyedir. Bölgede başta portakal olmak üzere, mandalina, limon, turunç ve ağaç kavunu yetiştirilmektedir.

Narenciye 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede yetiştirilmekte ve bu

ürün özellikle soğuk iklime sahip Rusya taraflarına satılmaktaydı. Bölgenin bu potansiyeli Osmanlı'nın son döneminde bir tarım projesi haline dönüştürülmüş, sahil halkı narenciye ekmeye teşvik edilmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da devam edilen bu proje ile *demir portakalı* olarak bilinen, yöreye has bir portakal çeşidi ile Rize mandalinasının doğmasına vesile olmuştur. Bununla birlikte 10-15 yılda bir gerçekleşen don olaylarının özellikle portakal ağaçlarına büyük zarar verdiği görülmüş, bu da istikrarlı üretimin sağlanamayacağı kaygısını doğurmuştur. Yöre halkı donlanmaya karşı daha küçük olan mandalina, limon gibi ağaçları kışın bez ya da naylon ile sarmakta, bitki köklerini ise samanla kapatarak soğuğun bitkiye etkisini en aza indirmeye çalışmaktadır.

Konuyla ilgili Liozen, 1904'teki seyahatinde Kemalpaşa'daki narenciye üretimi hakkında şu bilgileri vermektedir:

> "Kar çok yağar ama fazla yerde durmaz. Ancak yerel halkın anlattığına bakılırsa Türk-Rus savaşı başlamadan burada kış büyük felaketler getirmiş ve portakal ağaçlarının tamamını neredeyse yok etmiş. O zaman portakal ağaçları çok büyükmüş ve her biri 10 bin meyve veriyormuş. Ancak şartların değişmesi nedeniyle birkaçı dışında ağaçların büyük çoğunluğu orta büyüklüktedir. Bu yetmezmiş gibi hastalık da onları yok etmeye devam ediyor. Gönül isterdi ki bu hastalıklar bitsin, buranın tek doğal kaynağı olan bu ağaç kültürüne kayıtsızlık giderilsin. Buranın halkı, bunun dışında topraktan gelen başka bir gelir kaynağı bilmez. Portakal ve limondan her yıl aynı ürün alınmaz. İyi ürün iki yılda bir oluyor. Ürünün büyüklüğüne göre Batum'da bin tanesi 10-25 ruble arasında satılır. Hoş tadına rağmen fiyatını düşüren ekşiliğini gidermek için modern yöntemlerle ürün kalitesi de artırılsa iyi olurdu (Liozen 2018: 49)."

Tütün

Bölgede sadece Pazar ilçesinde yetiştirilmiş olan tütünün puro tütünü ve kıyım tütünü olmak üzere iki türü mevcuttu. Bunlardan kıyım tütünü güzel kokulu, kaliteli ve verimlidir. Yurt dışına, özellikle Mısır'a satılan ve orada kokusu makbul bulunan bu tütün, nem barındırdığı için saklanması zordur. Puro tütünü ise oldukça kaliteli olmakla birlikte, Türkiye'de pek puro tüketilmediği ve yurt dışındaki pazarlara açılma konusunda yeterli rekabet gücü bulunmadığı için zamanla üretimi terk edilmiştir.

İpekçilik

1950'li yılların ilk yarısında bölgede denenen ipek böcekçiliği sonradan terk edilmiş olmakla birlikte izleri halkın hafızasında yer edinmiştir. Arer, bölgede üretilen ipeğin krepdöşin ipek cinsi olduğunu aktardıktan sonra üçüncüsü daha az olmak üzere, senede üç defa koza elde edilebileceğini yazmaktadır (Arer 1952: 29). Bu dönemde halka yabani dut ağacı fidanları dağıtılmış ve köylüler üretime teşvik edilmişse de, gerek ticari örgütlenmenin sağlanamaması gerekse kültürel/dini sebeplerle üretimde istenilen seviyeye ulaşılamamış ve nihayetinde üretim terk edilmiştir.

Bunlara 90'larda ortaya çıkan kivi de eklenmelidir. İlk yıllarında oldukça kazançlı olan kivicilik yaygınlaşıp üretim miktarı arttıkça piyasa değeri düşmüş, buna tüccarların süreci olumsuz yönetmeleri de eklenince bir süre çayla birlikte aynı tarlada; çay altta kivi üstte olacak şekilde, ekilen kiviler büyük bir hayal kırıklığıyla sökülerek güvenli liman olan çaya geri dönülmüştür.

Bir Dipnot: Pazar Elma Fabrikası

Bölgede yetişen demir elma ekşi-tatlı, aromatik ve kurutmaya uygun bir elma türü olması hasebiyle 1940'larda özel teşebbüsle Rize'nin Pazar ilçesinde bir elma kurutma fabrikası kurulmuştur. Kurulan fabrika Ziraat Bankası'na geçmiş, 1947-48'de İstanbul Meyveciler Kooperatifi'ne işletilmek üzere verilmiş, fakat müspet bir netice alınamamıştır. Arer, fabrikanın 1944 senesinde 50 ton, 1948'de 200 ton kuru elma üretilmiş olduğunu tahmin etmektedir (Arer 1952: 33).

Fabrikanın kapasitesine kıyasla yerel meyve üretiminin düşük olması sebebiyle, fabrikanın çalışması ekonomik bulunmamış ve çay fabrikasına dönüştürülmüştür. 1952'de bunu gören Arer bölge meyveciliğinin gelişmesi için bu fabrikanın önemine dikkat çeker:

> "Büyük gayretler sarfedilerek meydana getirilen ve meyve kurutma, usare istihsali, meyve marmeladı yapmak için esaslı bir istihsal merkezi olmağa müsait bu müessese, halen tahrip edilmektedir. Motorları kâh Rize şehrinin, kâh Pazar kasabasının elektriğini temin için sökülüp taşınmakta, kâh yapılacak Pazar çay fabrikasının bu binada yapılması mülahazaları ileri sürülmektedir. Burasını çay fabrikası haline getirmek uydurma çay fabrikası yapmak demektir. Meyveciliğin Rize'deki istikbaline, inkişafına iman etmemek, fabrika mevcutken, bunu işletmenin çarelerini düşünmek varken sökmek, inkişafı için uğraşılan meyveciliği 5-10 sene sonra öksüz bırakmak demektir (Arer 1952: 33)".

Sonuç

Rahmi Arer, Rize'ye dair tarım incelemesinde çayın gelişmesine vurgu yapmakla birlikte bölgenin tarımsal üretiminin çeşitlendirilmesini ve her birinin pazar imkânı oluşturularak teşvik edilmesini; bölgenin ancak bu şekilde sosyal ve ekonomik olarak kalkınabileceğini savunur.

1952'de iyi düzenlenmiş bir programla Rize'de 20 bin ton çay üretilebileceğini müjdeleyen Arer, 2019'daki çay üretiminin 1 milyon 450 bin ton olduğunu görse oldukça hayret ederdi. Arer bölge halkının 1952'de tarım alanlarının önemli bir kısmında mısır üretimine devam ettiğini, bundan vazgeçmek konusunda isteksiz olduğunu yazar ve "teşvik ve sermaye yatırımı ile 400 ton Rize bezi dokunabilir", "10 bin dönümlük dutluk yapılabilir", "20 bin ton çay üretilebilir" der ve bölge şartlarına göre mısırın ekonomik olmadığını diğer ürünlerle açıklar. Arer'in hesapladığına göre, dönüm başına mısırdan 35-40 lira, çaydan 150-200 lira, kendirden 100-150 lira, ipekten 500 lira ve hatta meyveden bile 35 liranın üzerinde kazanç elde etmek mümkünken halkın neden mısır ekimini bırakmadığını sorar ve şu cevabı verir: "Çünkü halk mısırın kilosunu bir ara 1 liradan aldığını unutmamakta ve açlıktan korkmaktadır." Ve şöyle devam eder: "Şu son birkaç sene zarfında Toprak Mahsulleri Ofisinin mısırı istikrarlı bir fiyatla satışı, bol miktarda bulunduruşu, halkı derhal çay ve dut dikmeğe teşvik etmiştir (Arer 1952: 47)."

Ancak Doğu Karadeniz'de tarım Arer'in öngördüğü gibi gelişmemiştir. Günümüzde çay plantasyonları sadece geleneksel olarak tarım yapılan alanları değil, ormanlık alanları da kaplamış durumdadır. Bununla birlikte darı, siyez buğdayı, pirinç ekimi tamamen bitmiş, nihayet mısır da bölge tarımındaki kayda değer varlığını kaybetmiştir. Sadece tahıllar değil meyvecilik de bitmiştir; armut, elma, karayemiş ağaçları yaşlandığı için kesilmekte ancak yenileri dikilmemekte, bölgedeki meyve çeşitliliği yıldan yıla azalmaktadır. Arer'in geleceğini parlak gördüğü ipekçilik ve tütüncülük de kısa sürede son bulmuş, binlerce yıldır yapılagelen kendircilik ve ketencilik ise bütün alet edevat ve yöntemleriyle birlikte tarihe gömülmüştür.

Tamamen piyasaya bağlı bir hammadde olan çayın bölgede bir zenginleşme sağladığı muhakkaktır. Ancak ölçüsüz ve plansız genişlemenin doğru bir tarım politikası olmadığı da ortadadır. Sovyetler Birliği sonrasında Gürcistan'daki çay tarımının ibretlik durumu da göz ardı edilmemelidir.

Yakın dönemde bazı üniversitelerin, yerel yönetimlerin ve şahsi girişimlerin özellikle yerel meyve türlerinin korunması için fidanlıklar kurmaya çalışmaları umut verici bir gelişmedir. Geleneksel tarımı geri getirmek mümkün olmasa da en azından kayıt altına alınması ve numune derlenmesi mümkündür. Bitki çeşitliliğinin korunması için bu tür girişimlerin desteklenmesi ve teşvik edilmesi, sistematize edilerek modern yöntemlerle mümkün olduğunca yaygınlaşması gerekmektedir. Bunu kamuya mal etmek ve devlet organlarını harekete geçirmek görevi konuyla ilgili yerel aktörler ve STK'ların önünde durmaktadır.

Traditional Agricultural Heritage in the Eastern Black Sea Region

İrfan Çağatay

In this article, we will try to analyze the change and development of agricultural activities from the past to the present, on the basis of agricultural products, in the narrow coastal areas of Rize and Artvin provinces in the easternmost part of the Eastern Black Sea Region. First of all, we will handle the agricultural activities in the region date back the Ottoman period in the narrations of the limited number of classical era writers, and then we will summarize the agricultural products of this century through the land registry books of the 16th century. Afterwards, we will try to form a framework of the agricultural tradition in the Eastern Black Sea region from the ancient times to the present by summarizing the traditional agricultural activities, diversity and products promoted by the state, from the last period of the Ottoman Empire to the 1980s, when tea farming became widespread.

Agricultural Products in the Eastern Black Sea from Herodotus to Procopius

The Eastern Black Sea Region has been associated with some agricultural products since the prehistoric ages. Herodotus (484-425 BC) reports in his famous work *History* that the people of Colchis living on the eastern coast of the Black Sea were engaged in linen workmanship and that Colchis linen was well-known in Greece (Herodotos 2002: 105).

In his work called *Anabasis*, Xenophon (431-354 BC) mentions some of their agricultural products while talking about the Mossynoikos that can be located around Giresun-Ordu of today, mentioning that the previous year's harvest was stored in the warehouses of the Mossynoikos, along with the stalks, and most of them were ζειά zea, namely *Triticum monoccosphon* (Xenophon 2000:385). This type of wheat is called *kapluca* wheat or, more commonly today, *einkorn wheat* (siyez)[1].

1 Siyez is the Turkish form of the zeas word in Greek σιτάρι ζέας *sitari zeas*.

In the same part of his work, Xenophon states that the Mossynoikos corned dolphin meat in pottery and that the Hellenes used dolphin oil like olive oil. Xenophon, who states that there were "walnuts without inner shell" on the upper floor of their house, states that the Mossynoikos boiled them and added them to the loaf, the food they ate most, and also made *walnut porridge* (τεθραμμένους καρύοις) from these walnuts. The nut, which Xenophon referred to as *karyon* κάρυον, must be chestnut since it was boiled and made into masscuite. Finally, Xenophon also mentions the wine produced in the region: "There is also, a type of wine that gives a bitter feeling when drunk dry because it is hard, and is fragrant and sweet when water is added" (Xenophon 2000: 385).

Plinius (23-79 AD) draws attention to the honey and beeswax production in the region, which he calls "The Land of Toxic Honey" and makes the first witness of the honey called *crazy honey* today and states that this honey is called *maenomenon*. Likewise, Plinius mentions that Pontos Euxeinos, the peoples of the Black Sea coast, preferred millet (*panicum*) to all other foods (Işık 2001: 110).

Linen, honey/wax and millet were among the most important imported products of the Eastern Black Sea Region in the early ages. Dolphin meat, other fish products, fruits such as cherries and grapes and timber can be added to the list.

An important record of transhumance, milk and dairy products in the region is in the work called *Peri Ktismátōn* (Buildings) written by Procopius Caesarensis around 550. Talking about the Tsanis living in the mountains of Trabzon, the author says:

> Beyond this fortress, they say, the lower reaches of the mountains are where the Okeniton Tzanis house their cattle and have their winter quarters. They raise these cattle not to till the land, but to have a constant supply of milk and to feed on their meat (Prokopius, Peri Ktismátōn, III. vi. 21).

It is known that the butter produced especially in Hemshin during the Ottoman period was sent to the kitchen of the Palace.

Although some of the above-mentioned agricultural activities continue today, some of them have receded or disappeared with the appearance of maize in the region in the 16th century, and some with tea farming in the recent period. These will be mentioned below as the occasion arises.

Agriculture in the Eastern Black Sea Region in the Ottoman Classical Period

The Ottomans captured Trabzon and its hinterland in 1461. As soon as the region passed under the Ottoman administration, title deed registration books were kept in order to record the tax revenue of the region. The oldest of these cadastral record books that we have reached is the numbered MAD 828, which belongs to the year 1486. Later compendium and elaborate cadastral record books written between 1486 and 1583 have reached the present day. Based on these record books, we have information about the types and amounts of agricultural production in the Eastern Black Sea Region, as well as their reflections on the economy.

As it can be understood from these registers, wheat (hinta/gendum), einkorn wheat (kapluca), millet (dıhn/erzen), lazut, and barley (şa›ir) were grown in the region. In addition, a significant amount of grapes must and wine was produced, and walnuts, hazelnuts, chestnuts, pears, cherries, apples, various fruits and a small amount of olives were grown in Trabzon (Bostan 2002: 497-500). It is estimated that 6,802,618 kilos of hemp were produced in 1554 (Bostan 2002: 512). In the Trabzon sanjak, goats, sheep and pigs were also raised. Although there is no data on cattle breeding in the books, considering that each household must have had a pair of oxen to be considered a household, cattle breeding was the main livestock activity of the people of the region, as it is recently. When the taxes collected from the pastures and meadow, and the data on butter production are added to this, it is understood that cattle breeding was an important subsistence activity for the region.

Table 1: Estimated amounts of agricultural products in Rize, Athens (Pazar) and Arhavi districts in 1554

Grape	57,000 sabur[2]	3,071,160 liter
Walnut	22,250 somar[3]	570 ton
Hazelnut	250 somar	6.5 ton
Fruit	37,900 somar	972 ton
Linen		2,500 ton

Source: Bostan 2002: 502-512

2 A unit of liquid measuring 53.880 liters used in the 16th century.

3 A grain measure of 25.656 kilograms, used in the 16th century.

In this period, we see that beekeeping was highly developed in terms of both honey and beeswax production and was well-known enough to go to the kitchen of the Topkapı Palace. Another activity that was taxed in these books was sparrowhawk breeding and fishing.

Table: 2: Grain production (tons) in Rize, Athens, Arhavi and Trabzon in 1554

Grain	Rize, Atina, Arhavi	Trabzon
Millet	3,870	16,104
Einkorn	4,310	7,205
Wheat	5	7,434
Barley	120	4,170
Lazud[4]	-	285

Source: Bostan 2002: 493

According to Hanefi Bostan's data, the amount of grain per capita in 1554 is estimated to be 182 kilos in Trabzon and 149 kilos in Rize, Athens and Arhavi counties. This shows that the latter was a poorer region.

Evliya Çelebi, who visited Trabzon in the mid-17th century, lists the fruits of the region as follows: "Dilberlebi cherry, Lahican order, beğ emrûdu, gülâbî emrûdu, Sinop apple, nâmık grape, meliki grape, blackcurrant." Especially for the type of fig he calls the badencan fig and which is known as the eggplant fig today, he states that "it is a delicious and fragrant fig, which is not even grown in the land of Nâzilli".

Evliya Çelebi also reported that lemons and "turunc-ı âlgûn" were grown in Trabzon. Evliya Çelebi, who also spoke highly of the region's pomegranates and olives, recorded for the first time the cherry laurel which he described as "and a sun-like fruit like a black cherry" and said "this is unique to Tarabefzûn". Finally, he also mentioned the persimmon (*Diospyros lotus*) as a fruit peculiar to Trabzon: "is a fruit called the persimmon of Trabzon, which is dried in the oven and transported to many provinces. It has two or three seeds in it, and it is a delicious fruit." (Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1998: 50-51).

4 The name given to corn in the Eastern Black Sea region

Traditional Agricultural Products of the Eastern Black Sea Region

Corn

The beginning of the 17th century is an important milestone for the agricultural activities in the region. Corn (*Zea mays*), which was brought to Spain and Portugal from America at the end of the 15th century, began to be cultivated in the Eastern Black Sea region in the beginning of the 17th century. We can say that corn, which can produce a high amount of product from a unit of land compared to others, occupies the cultivation areas of other agricultural products such as wheat and millet. At the end of this process, which can be compared to the occupation of corn fields by tea, some signs can be followed that show the cultivation of some wheat and millet species has been completely abandoned. However, maize farming took over the production terminology of the previous species and brought this terminology to the present day. In fact, the names of maize such as *lazud* and *laus* in the regional languages and dialects are probably borrowed from Panicum miliaceum, a millet species.

In a document which dates back to 1704, only *pasta* and *lazud* are mentioned as products grown in and around Batumi (General Directorate of Land Registry and Cadastre Archive, TTD.122).

Millet

Due to the climatic conditions of the Eastern Black Sea region, millet has been the most important grain of the region since Plinius. Two millet species are widely grown in the region. These millet species are as follows: In Ottoman cadastral registers, Ottomans call the millet *Setaria Italica ssp. maxima* as *pasta millet* which is called Arabic *duḫn,* Persian *erzen*. This millet was called *elimos* in ancient Greek and *panicum* in Latin. This millet, which is called *kurumi*, *kurmi* or ǧomi in Laz language, is called *zıǧal* in the local Turkish dialect of Rize.

Panicum miliaceum, which was called *gâvres* or *lazūd* in Persian in the tahrir registers, was known as κέγχρος in ancient Greek and *milium* in Latin. The cultivation of this millet ended with the entry of maize into the region. This species, which is called akdarı in Turkish, was called *paťi* or *mçǩidi* in Laz.

Sorghum bicolor, which we probably know as *sorghum*, was another millet species, although cultivated in small quantities and the name *lazūd* originating from this plant, which resembles corn in terms of plant morphology, began to be used for corn millet after the 17th century.

Table 3: Comparative and historical names of millet species in the Eastern Black Sea Region

Ottoman Turkish	Greek/Latin	Scientific Name	Turkish	Lazuri
ارزن / دخن	ἔλυμος *panicum*	*Setaria italica ssp. maxima*	pasta darısı	kurumi, ğomi
گاورس / لازود	κέγχρος *milium*	*Panicum miliaceum*	Akdarı	paĭi, mçk̆idi

It has already been mentioned that Plinisu reported that the peoples of the Black Sea coast preferred millet to all other foods. Although the dominance of millet in the region declined with the introduction of corn farming, the cultivation of pastry millet continued in the villages until the 1970s. Today, millet, which lost its cultivation area, is completely gone because the prospective tea producers planted tea in the millet fields, which are more mountainous and unproductive lands, not the fields where they planted corn. Although the seeds of *Setaria italica ssp. maxima* millet have been preserved by some bird hunting enthusiasts, *Panicum miliaceum* has completely disappeared.

Wheat

During his visit in 1904, Liozen attributed the lack of cultivation of wheat in the region to the erosion of the fertile surface of the soil by frequent rains (Liozen 2018: 50) In the Trabzon Province Yearbook, it is stated that "there is no wheat cultivation because the people generally use lazud, that is, corn flour" (Trabzon Province Yearbook, 2009: c. 22: 361). However, it is recorded that a small amount of wheat was grown especially in the town of Atina, that is, in the villages of today's Pazar-Ardeşen district.

In the land registry books, it was seen that wheat (*Triticum aestivum*), which is called *ḥinṭa* in Arabic or *gandum* in Persian, was grown very little only in Rize. *Einkorn*, which is referred as *kapluca* in the registers, was the second most produced grain of the region after millet. However, wheat production was abandoned in the beginning of the 20th century and was only cultivated as fodder.

While barley, oat and rye were produced in the past, they have been cultivated only for fodder in the last century, and their cultivation has completely ended with the abandonment of livestock in recent years.

Rice

Although we do not have any information about when rice cultivation started in the region, it is known that cultivation was made in the above mentioned places in the 19th century. In Trabzon yearbooks, it is recorded that rice was produced in Hopa county. Although rice cultivation in the region is not mentioned in the tahrir registers, we can say that rice was included in the Eastern Black Sea agriculture after the 17th century.

This type of rice, called ghaiya rice, was cultivated until the 1970s, but it was abandoned afterwards. This renunciation was influenced by the development of tea agriculture as well as malaria.

Rice cultivation was an activity carried out in the Fırtına Stream basin and on the Makriyal (Kemalpaşa) coast. Liozen says the following about rice farming and local rice during his Makrial trip in 1904:

> Corn cultivation can be seen in Makrial as well. However, its main product is rice. The entire valley is covered with rice fields. Small soil mounds were made from place to place to keep the ground constantly wet. Water flows into these mounds with gutters. Women engage in with rice planting, covered in mud up to their knees. In the autumn, rice is removed from the fields and taken to the warehouses. Rice is grinded by hand or in a mill, depending on the need. Makrial rice is very white, good quality and cooks fast. It is also very cheap, 1 pound (409.5 grams) costs 10 kopeck like imported rice. After people reserve some of the rice for their own needs, they easily sell the rest of it to Batumi (Liozen 2018: 50).

This type of rice was grown by irrigation on flooded land in the Fırtına Stream and Kemalpaşa delta, as well as in higher villages, on sloping lands with lots of sunlight. Although its yield is naturally lower than that of irrigated rice, its adaptability to the Eastern Black Sea microclimate characteristics, its growth on slopes and without water, and its economic value were important motivations for the cultivation of this grain. However, even a sample of this particular type of rice has not survived.

Legumes

In the Eastern Black Sea region, besides being the most consumed vegetable in summer, haricot was also produced by every family and sold in surplus.

This included sheel beans. Bombay beans (*Phaseolus coccineus*) in particular were collected and stored for local winter dishes. There were also scrub types called ground beans besides these beans that were wrapped around the pole. Although there are many bean species such as early, late, pickle, grain, etc. in the region, these ancestral seeds are gradually disappearing.

Another legume planted in the region is soybean. After the harvest, the grains were added to the meals as well as to the bread by grinding in the mill. Other legumes such as green peas, chickpeas and broad beans, which are consumed as fresh vegetables in the region, are also more or less cultivated.

Linen and Hemp/Cannabis

As we have already mentioned in the introduction, weaving has been one of the most important imported products of the Eastern Black Sea Region since Herodotus. Both cannabis/hemp *(Cannabis sativa)* and flax *(Linum usitatissimum)* are grown in the region, but flax was mostly known, actively cultivated and processed in the villages of Borçka. On the other hand, hemp was produced in abundance in the entire Eastern Black Sea Region and sold by traders both as raw and processed material. For many years, hemp had been the most important industrial raw material of the Eastern Black Sea Region. In addition to line, rope, tether, burlap, oakum, fabric also known as feretiko or Rize cloth is obtained from hemp.

While describing the quality of cannabis produced in the region in his work titled *Rize, Social, Economic and Cultural Research*, Engineer msc Rahmi Arer says:

> As cannabis grows abundantly, the fact that the clear sunny days do not exceed 100 days a year does not leave time for the fiber to be starched, the material obtained carries the characteristics of soft, almost flax fiber, therefore it is a factor in the weaving of the famous Rize cloths (Arer 1952: 16).

Arer frequently emphasizes that the fiber does not toughen because it is not starched, and that the finest yarns can be obtained from the ones in Rize, although rope is produced from the hemp grown in Kastamonu, adds that it is easy to blench the cloths due to the ozone present in the Rize water, and that the small amount of chlorine present in the sea water also carries out this task.

Hemp cultivation was one of the most important economic activities of the region until the 1970s, when tea farming became widespread. A woman could

strand 3 kilos of yarn during the 6-month winter period. Underwear, shirts and trousers could be made from this in traditional looms.

Unfortunately, nowadays this laborious craft has been abandoned. Weaving, which is performed with a lot of equipment, is about to become history with the death of the people who know this craft.

Other Fruits and Vegetables

Walnut is the most important oil plant of the region as far as we can trace since the Ottomans. Walnut oil, which is produced with traditional methods for domestic consumption, is unfortunately no longer produced. The number of people who know traditional production methods and techniques is decreasing day by day.

Hazelnut is an important source of income both for domestic consumption and by selling the surplus to merchants. However, although the hazelnuts of the region are quite delicious, they could not find large cultivation areas like those in Giresun and Ordu. Hazelnut, which is partly produced in Fındıklı, continues alongside tea cultivation today.

Chestnut is a product that grows naturally in the forest in the region. In autumn, when the time comes, the peasants go to distant mountains in groups and collect them in sacks. While most of the chestnuts are consumed in households, some are traded to the merchants.

In the region, only two types of grapes are known for table use: the fragrant black grape called izabela and another sour and fine grape variety called tifaritsa or salamsu. Grape juice is both stored in the form of must and used in the production of local desserts, and consumed as molasses.

In addition, pear with nearly a hundred species, is one of the most popular fruits in the region. The surplus of pear after making molasses is sold to the surrounding provinces.

There are many varieties of cherry laurel, which is a local fruit. In addition to its fresh consumption, it is also widely consumed as a snack with hazelnuts during the winter months.

The persimmon (*Diospyros kaki*), which has recently been included in agriculture in the region, is originally a Far Eastern plant, but it is propagated by grafting on the local thin-fruited persimmon (*Diospyros lotus*) trees. There are also local varieties of persimmon, which is used to make molasses, church-

khela (fruit sausage) and dried persimmon.

Although it has a rainy climate, the local fig varieties of the Eastern Black Sea Region are quite delicious. The most famous of these figs, which are not suitable for drying due to precipitation and humidity, is the purple colored, elongated eggplant fig mentioned by Evliya Çelebi.

Cabbage, beans, peas, chard, cucumbers, potatoes and zucchini are the vegetables mostly grown in the region and these are consumed in households.

State Supported Agricultural Initiatives in the Eastern Black Sea Region from the Ottomans to the Present

Citrus

The microclimate features of the region allow the cultivation of some fruits unique to the Far East. In this, it is stated that the effect of the hot wind called *kalaş* blowing from the slopes towards the sea in autumn is great. The most important of these is citrus. In the region, mainly orange, tangerine, lemon, citrus and citron are grown.

Citrus fruits have been grown in the region since the second half of the 19th century and this product was sold countries especially with a cold climate like Russia. This potential of the region was transformed into an agricultural project in the last period of the Ottoman Empire, and the people of the coast were encouraged to plant citrus fruits. With this project, which was continued in the first years of the republican period, a local orange variety known as *iron orange* and Rize tangerine were born. However, it has been observed that frosts that occur every 10-15 years cause great damage especially to orange trees, and this has led to the concern that stable production would not be achieved. Local people wrap the smaller trees such as tangerines and lemons with cloth or nylon in winter, and try to minimize the effect of freezing the plant by covering the roots of the plants with straw.

On the subject, Liozen gives the following information about the citrus production in Kemalpaşa during his trip in 1904:

> It snows a lot, but it thaws quickly. However, according to the local people, the winter brought great disasters here before the Turkish-Russian war started and almost destroyed all the orange trees. At that time, the orange trees were very large and each yielded 10 thousand fruits. However, due to changing conditions, most of the trees are medium-sized, except for a few. As

> if that wasn't enough, the illness continues to destroy them. I would have wished that these illnesses would end, that indifference to this tree culture, which is the only natural resource of this place, would be eliminated. The people of this area do not know any other source that comes from the land. The same qualified product is not obtained from orange and lemon every year. A good crop can be obtained every two years. Depending on the size of the product, a thousand of them are sold in Batumi between 10-25 rubles. Although the flavor is pleasant, its sourness lowers its price. It would be beneficial to increase the quality of the product with modern methods in order to eliminate its sourness (Liozen 2018: 49).

Tobacco

There were two types of tobacco, cigar tobacco and slaughter tobacco, which were grown only in Pazar district in the region. Of these, slaughter tobacco is fragrant, high quality and productive. This tobacco, which is sold abroad, especially to Egypt and has a pleasant smell there, is difficult to store because it contains moisture. Although cigar tobacco is of high quality, its production has ended over time, as cigars are not consumed much in Turkey and there is not enough competitiveness to open up to foreign markets.

Sericulture

Although silkworm breeding, which was tried in the region in the first half of the 1950s, was abandoned later, its traces have taken a place in the memory of the people. Arer states that the silk produced in the region is the type of crepe de chine silk, and writes that cocoons can be obtained three times a year, the third being less (Arer 1952: 29). During this period, wild mulberry saplings were distributed to the people and the villagers were encouraged for its production. However, the desired level of production could not be reached due to both the inability to provide a commercial organization and cultural/religious reasons, and eventually the production ended.

Kiwi, which started to be produced in the 90s, should be added to these. Kiwi cultivation, which was very profitable in its first years, became widespread and its market value decreased as the amount of production increased. When the traders' mismanagement of the process was added to this, it was grown in the same field with tea for a while. The kiwis planted alongside tea at the

bottom and the kiwi at the top were, with great disappointment, uprooted and returned to the safe harbor of tea.

A Footnote: Pazar Apple Plant

Iron apple grown in the region is a kind of sour-sweet, aromatic and suitable for drying. For this reason, an apple drying factory was established in the Pazar district of Rize with a private enterprise in the 1940s. The established factory was transferred to Ziraat Bank and given to the Istanbul Fruits Cooperative in 1947-48 to be operated, but no positive results could be obtained. Arer estimates that the factory produced 50 tons of dried apples in 1944 and 200 tons in 1948 (Arer 1952: 33).

Due to the low local fruit production compared to the factory's capacity, the operation of the factory was not found profitable and it was converted into a tea factory.

Seeing this in 1952, Arer draws attention to the importance of this factory for the development of regional fruit growing:

> This establishment, which was built with great efforts and suitable to be a major production center for fruit drying, juice production and fruit marmalade is still being destroyed. Its engines are dismantled and moved to supply the electricity of either the city of Rize or the town of Pazar, and the idea of building the Pazar tea factory to be built in this building is put forward. Turning this place into a tea factory means making a fake tea factory. It means disbelieving in the future and development of fruit growing in Rize, dismantling it while the factory is in existence and considering the solutions of the business, leaving the fruit growing, which is being developed, orphaned after 5-10 years (Arer 1952: 33).

Conclusion

Rahmi Arer, while emphasizing the development of tea in his review of agriculture in Rize, maintains diversifying the agricultural production of the region and promoting each of them by creating market opportunities; argues that the region can develop socially and economically only in this way.

Arer who announced that 20 thousand tons of tea could be produced in Rize with a well-organized program in 1952, would be quite surprised to see

that the tea production in 2019 was 1 million 450 thousand tons. Arer wrote that the people of the region continued to produce corn in a significant part of their arable lands in 1952 and were reluctant to give it up. He says "400 tons of Rize cloth can be woven with incentives and capital investment", "10 thousand decares of mulberry can be produced", "20,000 tons of tea can be produced" and explains that corn is not profitable according to the regional conditions by mentioning other products. According to Arer's calculations it is possible to earn 35-40 liras per acre from corn, 150-200 liras from tea, 100-150 liras from hemp, 500 liras from silk and even more than 35 liras from fruit, so he asks why people do not give up on corn cultivation and he gives the answer: "Because people do not forget that buying a weigh of corn costed 1 lira for a while and they are afraid of hunger." And he continues: "Over the last few years, the Grain Office's steady sale of corn at a stable price and abundance of corrn has prompted the public to plant tea and mulberries immediately" (Arer 1952: 47).

However, agriculture in the Eastern Black Sea Region did not develop as Arer envisioned. Today, tea plantations cover not only traditionally cultivated areas, but also the forested areas. However, the cultivation of millet, einkorn wheat and rice were completely ended, and finally, corn lost its significant presence in agriculture in the region. Not only cereals, but also fruit growing is ended; Pear, apple and nut trees are cut down as they get old, but new ones are not planted, and the variety of fruit in the region decreases from year to year. Sericulture and tobacco farming, which Arer saw bright, ended in a short time, and hemp and linen farming, which had been practiced for thousands of years, went down in history with all their tools and methods.

It is certain that tea, which is a raw material completely dependent on the market, provides enrichment in the region. However, it is also obvious that excessive and unplanned expansion is not a sound agricultural policy. The exemplary situation of tea agriculture in Georgia after the Soviet Union should not be ignored.

It is a promising development that some universities, local governments and private initiatives have recently tried to establish nurseries for the protection of local fruit species. While it is not possible to bring back traditional agriculture, it is at least possible to record and compile samples. In order to protect plant diversity, such initiatives should be supported and encouraged, systematized and spread as much as possible with modern methods. The task of making this a public issue and mobilizing the state organs is the responsibility of the relevant local actors and NGOs.

Kaynakça / References

Arer, R. (1952), **Rize-İçtimai İktisadi ve Kültürel Bakımdan Bir Tetkik**, Ankara: Ulus Basımevi.

Bostan, H. M. (2002), **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Dankoff, R., Kahraman, S. A. and Dağlı, A. (1998), **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Herodotos (2002), **Tarih**, Müntekim Ökmen (Trans.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Işık, A. (2001), **Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ksenophon (2000), **Anabasis Onbinlerin Dönüşü**, Oğuz Yarlıgaş (Trans.), İstanbul: Kabalcı.

Liozen, E. K. (2018), "*Rusya Lazistanı*", **Ogni**, İbrahim Bayrakoğlu (Trans.), No 8: 39-57.

Emiroğlu, K. (2009), **Trabzon Vilayeti Salnamesi**, c. 22, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.

Procopius Caesarensis, Peri Ktismátōn, III.

Bir Metanın İzinde Türkiye'de Çayın Öyküsü

Fatma Genç

Çay, bugün karşımıza dünyada yaşayan insanlar için tanıdık, sıradan, vazgeçilmez ve yaygın olarak tüketilen bir içecek olarak çıkmaktadır. Kahvaltıların vazgeçilmezi, çalışma yaşamının nefes alma alanı, sohbetlerin kurucusu olan çay, her mekânın, her saatin en önemli içeceği haline gelmiştir[1]. Peki, bugün çayın *sudan sonra en çok tüketilen alkolsüz içecek* olması bir yaprağın suya düşüşü kadar tesadüfi olarak mı gerçekleşmiştir? Çayın keşfine dair anlatılar, efsaneler bu süreci insansızlaştırılmış, mekansızlaştırılmış ve tarihsizleştirilmiş biçimde kendi kendine gerçekleşen bir süreç olarak tariflemektedir. Oysaki çay, yabani bir bitki olarak keşfinden tarımsal bir ürün haline gelişine ve bugünkü haliyle nesne/metalaşma sürecine kadar bir dizi sosyal ilişkiyi içerisinde taşımaktadır (Genç 2010: 16). Böylesi bir ilişkiyi gündemine alan Karl Marks, "*İnsanın çalışmasıyla, doğanın sağladığı maddelerin biçimini kendisine yararlı olacak şekilde gün gibi değiştirdiği açıktır. Sözgelişi ağacın biçimi, masa yapılarak değiştirilir. Ama gene de masa, o alelade günlük şey olmakta, ağaç olmakta devam eder. Ne var ki, meta olarak ilk adımını atar atmaz, tamamen başka bir şey olur"* diye belirtmektedir. Kapitalist ilişkilerin en fetişistik formları olarak metaların ihtiyaçlar için üretiminin (kullanım değeri) yerini piyasa için üretimin (değişim değeri) almasıyla, üretim ile tüketimin ayrışmasına neden olduğu ölçüde üretim araçları ile üreticinin ayrılmasına da yol açtığını ifade etmektedir (Marks 2016). Bu anlamda sermaye birikim süreci, her geçen gün değdiği noktayı metalaştırdığı ölçüde, sosyal ilişkilerin nesneler arası ilişkiye döndüğü yönünde bir algılamaya neden olmaktadır. Bu çerçevede içtiğimiz bir bardak çay, tarihsel ve toplumsal ilişkileri, bu ilişkilere ve süreçlere konu olan tüm insanların birbirlerine nasıl temas ettiğini göstererek, açığa çıkarmaktadır.[2]

1 Çayın tüketimi konusunda yapılmış bir çalışma için bkz: Okumuş, E. 2021. "Gündelik Hayat: Çay ve Çay Kültürünce Yaratılan Sembolik Dünya." Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 ve 17 Nisan.

2 Bu konuda yapılmış başka bir çalışma için bkz: Karaçimen, E. ve E. Değirmenci. 2019. "Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği" Toplum ve Bilim Dergisi, 150: 63-94.

Çayın metalaşma süreci, dünyada ortaya çıkışı itibarıyla 'coğrafi bir keşif' değil 'ticari bir keşif' olarak ifade edilmektedir (Özel 2021). İlk başta gereksinim duyulmayan bir madde iken çay, ticaretinin genişlemesiyle birlikte önceleri az bulunur olmasının da etkisiyle lüks meta üretimine konu olmuştur. Gemi ticaretiyle Avrupa'ya yayılan çay ilk servet biriktirme davranışının işaretidir ve ticaretinin gelişmesi ve genişlemesiyle birlikte bir yandan tüccar sermayesinin ortaya çıkışına eşlik ederken bir yandan da üretiminin giderek artması ve kitleselleşmesiyle üretken sermayenin oluşumuna vesile olmuştur. Bu anlamıyla çayın tarihsel izlekleri, kapitalizmin gelişme aşamalarına tanıklık etmiştir. Bugün, çay tarımı ve üretimi büyük ölçekli firmalar tarafından yapılmaktadır ve çay piyasasının bu firmalar aracılığıyla kontrol edildiği bir aşamaya ulaşılmıştır. Bu doğrultuda bakıldığında Dünyada çay tarımı yapan ülkeler: Çin, Hindistan, Sri Lanka, Kenya, Endonezya, Vietnam, Türkiye ve Japonya iken, dünya çay piyasasının %85'i 4 firma tarafından kontrol edilmektedir (Güler 2021). Buna göre çay tarım alanları azgelişmiş ülkelerde giderek genişlerken üretilen bu çayın küresel piyasalarda dolaşımı, kontrolü ve denetimi ağırlıklı olarak gelişmiş ülkeler ve bu ülkelerin çok uluslu şirketleri eliyle gerçekleştirilmektedir. Öyle ki, bu düzen, yalnızca dolaşımı değil, üretici ülkelerde çay tarımının hangi standartlarda, koşullarda ve miktarlarda yapılacağını da belirlemektedir (Genç 2016: 258).

Dünyada çay üretiminde 5'inci sırada bulunan Türkiye için de belirleyici olan bu süreç, bilinirliği ve ilk ekim denemeleri Osmanlı dönemine denk gelse de yaygın olarak üretimi ve tüketimi Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet eliyle bir kalkınma projesi olarak hayat bulmuştur.

Türkiye'de Çayın Öyküsü

Tanzimat ile birlikte tarımda meta üretimine geçişin ön koşullarının yaratılması dahilinde çay (Toprak 1986: 1340), bu coğrafyaya geçimlik üretimden ziyade sınai bir ürün olarak girmiştir.[3] Yanlış yer seçimi nedeniyle tarımsal anlamda üretimi Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına denk gelen çayın bu coğrafyadaki öyküsü, tarımın ticarileştirilmesi ve bölgesel kalkınmanın sinai ürünler üzerinden gerçekleştirilmesi hedefinde *memleketin ekonomik davası* (Hatipoğlu 1939: 5) olarak nitelendirilir.[4] Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay tarımının başlatılması çalışmalarında erkek emek gücü açısından göç veren Rize

3 O dönemde dünya pazarlarında 'kıymetli ve önemli bir ürün' olarak işaretlenen çayın, ilk olarak Tanzimat döneminde ekimi denenmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Genç 2010: 46.

4 Adana için pamuk, çaya benzer şekilde bölgesel kalkınma projesi olarak gündeme getirilmiştir (Genç 2010: 53).

ve çevresinde[5] çayın yetiştirilebileceğine dair raporun[6] referens alınmasıyla birlikte yeni baştan oluşturulacak bir ziraatin maliyetini devletin üstleneceği bir yöntem ile ekim denemeleri başlatılmıştır. O dönemde yapılan çalışmalarda Rusya ve Batum örneği üzerinden çay, bambu, portakal ziraati temel alınmış, ürünlerin ziraat kolunun yanında fabrika ihtiyacı da doğurması açısından önemli olan model olarak halkın yoksulluktan kurtarılacağı tahayyül edilmiştir. Ancak çay tarımının geliştirilmesi yönünde yapılan ilk çalışmalar, ekildiği andan itibaren 5 yıl sonra ürün veren, ne getireceği bilinmeyen, mısır, fasulye gibi doğrudan gıda maddesi olarak kullanılamayan çayın yöre halkı tarafından ekilmek istenmemesi nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[7]

Başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimler, hükümetin "kendi kendine yetme ilkesi" çerçevesinde 1933 yılında yeniden gündeme gelmiş[8] ve üretiminin

5 Çay öncesi döneme ilişkin çalıştayda yapılan sunuşlara bkz: Çağatay, İ. 2021. "Çayın Üzerine Kurulduğu Tarım Geleneği"; Kadıoğlu, S. R. 2021. "Çaydan Önce… Çaydan Sonra…"; Koyuncu, R. 2021. "1918-1947 Yılları Arasında Rize'de Çay Tarımının Serüveni." Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 ve 17 Nisan.

6 1917 sonrasında Kars, Ardahan, Artvin, Rize ve Batum´da zirai incelemeler yapmak üzere bir heyet görevlendirilmiştir. 1918 yılında bu illere giden heyette bulunan Halkalı Yüksek Ziraat Mektebi Müderrislerinden Prof. Dr. Ali Rıza Erten, Rize ve havalisinde çay yetiştirilebileceğini tespit etmiş ve durumu "Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikatı Ziraiye" adlı bir raporla İktisat Vekâleti'ne bildirmiştir. Erten'in bu raporu ilk defa, 1924 yılında, "Çay, Limon, Mandalin, Portakal, Bambu Ziraatı" adıyla, İstanbul Sanayi Nefise Matbaası'nda basılarak yayınlanmıştır. Bundan bir yıl sonra, rapor bu defa "Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya´da Tetkikatı Ziraiye" adıyla İktisat Vekâleti'nce yeniden basılmıştır. (Ali Rıza Erten, http://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=20&ItemId2=26&ItemType=Detail, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).

7 Bu çerçevede Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kalkınması için "önemli bir görev üstlenecek bir bitki" olarak ifade edilen çayla ilgili ilk yasal düzenlemeler de hayata geçirilmiştir. 1924 yılında çay tarımının altyapısının oluşturulması ve çay bahçesi kuracaklara yapılacak teşvik ve destekleme ödemeleri düzenlenmesi amacıyla 407 sayılı Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesine Dair Kanun çıkartılmıştır. Kanunun meclis görüşmelerinde çayı ekmek istemeyen bölge halkını çay ekimine teşvikin 'mecburiyet' esasında olması konusunda uzun tartışmalar yürütülmüş ve mecburiyet esası kanunun birinci maddesinde düzenlenmiştir. Süresi 3 yıl ile sınırlı olan bu kanunun 3 yıl daha yürürlükte kalması kabul edilmiş ve bu çerçevede 200.849 adet çay fidanı dağıtılmıştır (Genç 2010: 60). Ancak yöre halkı, 407 sayılı yasada yer verilen diğer ürünlerin yetiştiriciliğine yönelmiştir. 3 yıl sonunda yalnızca 20 dekar çaylık alan tesis edilmiş olması bu durumun önemli bir göstergesidir (Keskin 1989).

8 Bu dönemde İsmet İnönü Rize'ye gelerek, getirttiği bir avuç çay yaprağını halka gösterir ve "niye çay istemiyorsunuz, bölgeyi kalkındıracak ürün budur" der (Kazmaz 2001-2003: 64). İnönü'nün bu sözü yarım bırakılan sürecin devam ettirilmesine dairdir. Benzer şekilde dönemin Tarım Bakanı Muhlis Erkmen de 1935 yılında Samsun'dan Rize'ye kadar olan bölgenin doğal, ekonomik ve sosyal şartlarını araştırmak üzere bir inceleme gezisine çıkmıştır. Gezinin sonucunda, ilmi bir araştırma için en önemli konu olarak çay seçilmiş ve detaylı bir araştırma yapılması talimatı verilmiştir (Saklı 2008: 70).

yaygınlaştırılması için Ziraat Umum Müfettişi olan Zihni Derin tam yetki ile görevlendirilmiştir. Bu çerçevede tohum damızlık bahçeleri kurmak, fidan üretip yeniden üreticiye dağıtmak amacıyla 1937, 1939 ve 1940 yıllarında SSCB Gürcistan'dan getirilen 70 ton çay tohumu ile üretiminin yaygınlaştırılması yönünde adımlar atılmıştır (Genç 2010: 82-83). Bu dönemde üreticilerin nasıl desteklenecekleri yasal ve kurumsal hale getirilirken, aynı zamanda üreticilerden alınacak yaş çayın nerede işleneceği de düzenlenmiştir.[9] İlerleyen yıllarda çay tarımının bölge halkı tarafından kabul görerek, ekiminin artmasıyla[10] birlikte işleme atölyeleri kurulmuştur.[11]

1939 yılından sonra çay dikilen alanlar ve üretici sayısının yıllara göre hızla artması beraberinde fabrika açılması zorunluluğunu ortaya çıkmıştır. İlk çay fabrikası 1947 yılında 60 ton/gün kapasiteli olarak Rize'nin Fener Mevkiinde işletmeye açılmıştır (Genç 2010: 99).[12] 1954 yılında açılan fabrikalar da yetersiz gelmiş, atölyeler küçük işletmeler haline gelerek zamanla fabrikalar inşa edilmiş, 1963 yılına kadar bir fabrikayla üretimine devam eden çay fabrikası sayısı 18'e ve işleme kapasitesi de 1.340 ton/gün'e çıkarılmıştır (Genç 2010: 95).

Aynı zamanda bu dönemde çayın alım, satım ve işlenmesi de kurumsallaştırılmıştır. Buna göre 1938-1948 yılları arasında Devlet Ziraat İşletmeleri, 1949-1973 yılları arasında Tekel İdaresi ve Tarım Bakanlığı işbirliğinde gerçekleştirilen çay üretimi ve işlenmesi 1971 yılında ÇAYKUR'un fiilen faaliyete geçmesi ile birlikte, 1973 yılında ÇAYKUR[13] eliyle devlet bünyesinde çay tarım ve sanayisi kurulmuştur (Genç 2010: 99).

1980 öncesine kadar ÇAYKUR eliyle devletin tekelinde olan çayın alımı, iş-

9 Bu dönemde yapılan tartışmalar temelde, oluşturulmaya başlanan çay tarımıyla birlikte çay sanayisinin de kurulmasının adımlarını atmak ve bunun için yasal ve kurumsal çerçevenin oluşturulması gerekliliği üzerinden yürütülmekteydi (Genç 2010: 65-66).

10 Üretimin yaygınlaşmaya başladığı yıl olarak 1938 yılı gösterilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Zihnioğlu 1988.

11 Günlük kapasiteleri 1 ton civarında olan ilk atölyeler şunlardır: 1939-1946 yılları arasında çalışan Fidanlık Atölyesi, 1942-1946 Uzunkaya Atölyesi, 1942-1949 Gündoğdu Atölyesi, 1945-1949 Çayeli Atölyesi (Türk Çaycılığı, http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).

12 Makineleri, 11/1/1943 tarihli anlaşma ile Londra'da bulunan bir firmaya sipariş edilmiş ancak II. Dünya Savaşı nedeniyle fabrika imalata ancak 1947–1948 yılları arasında başlayabilmiştir (Kazmaz 2001, Arer 1969)

13 Kurumsallaşmaya yönelik 1971 yılında çıkarılan Çay Kurumu Kanunu ile birlikte 1973 yılında hayata geçen Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (ÇAYKUR) adı altında "karlılık ve verimlilik anlayışı içerisinde ve sermaye birikimine yardım etmek suretiyle daha fazla yatırım kaynağı yaratacak şekilde faaliyette bulunmalıdır" ibaresinin ana amaçları arasına eklendiği başka bir biçime dönüşmüştür (Genç 2010: 100).

lenmesi ve pazarlanması, 1984 tarihinde çıkarılan bir kanun[14] ile gerçek ve tüzel kişilerin yaş çay işleme ve paketleme fabrikaları kurup işletebilecekleri, ihtiyaçları olan yaş çay yaprağını doğrudan üreticilerden satın alabilmelerinin önü açılmış, bu dönemde ÇAYKUR'a yeni yatırım olanağı verilmemesine rağmen, özel sektöre teşvik verilmiştir.[15] Çay üretimi, işlenmesi, pazarlanması konusunda tek alıcı konumunda olan ÇAYKUR, çıkarılan yeni kanunla birlikte tekel konumundan çıkarılarak çay tarımına devlet dışında özel girişimcilerin de yatırımcı olarak girebilmesine olanak tanınmıştır. Bu yasayla aynı zamanda çay tarım alanlarının daha da genişletilmesinin önünü kesmek için çay tarım alanlarının ruhsatlandırılması zorunluluğu getirilmiştir. Bu durum ile birlikte 1980'li yılların başından itibaren sanayi-devlet-tarım zincirinde halkaların diziliş sırası değiştirilerek devlet-sanayi-tarım haline getirilmiştir (Oral 2003).

Çayın özel sektöre açılması, bu alana yapılan yatırımları da hızlandırmıştır. Öyle ki *daha yasa çıkmadan 10'a yakın işletme tesisi kurmuş AKFA isimli şirkete teşvik kararı* alınmıştır**.** Özel sektöre çay alanında büyük teşviklerin verildiği bu dönemde, şirketlerin çay tarımına girişini kolaylaştırıcı düzenlemeler yapılmıştır. Ancak bu alana yatırım yapan şirketler kısa bir süre sonra bu alandan çekilmişlerdir (Genç 2010: 119).[16] Bunun nedenini de Türkiye'de çay üretim maliyetlerinin yüksekliğinden dolayı ÇAYKUR'un tekel yapısının devam etmesi olarak açıklamışlardır.[17] Bu sebeple sadece Lipton gibi büyük ölçekli ve ço-

14 Aralık 1984 tarih ve 3092 sayılı Çay Kanunu, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3092.pdf, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021.

15 Bu dönemde kanun daha mecliste kabul edilmeden bazı şirketlere teşvik verildiği yönünde iddialar mevcuttur (Genç 2010)

16 2010 yılında Rize Ticaret Borsası Başkanı Mehmet Erdoğan yaptığı bir açıklamada bu konuya ilişkin şu bilgileri vermiştir: "1984'den bu yana 420 fabrika kuruldu, ancak bunların 230'u kapandı. 190 civarında yaş çay fabrikası faaliyet gösteriyor. Bugün faaliyette olanlardan daha fazlası çeşitli nedenlerden dolayı kapanmış. Haliyle üreticiye de borç bırakarak batmışlar" ("Özel Çay Fabrikalarının Yarısı Kapattı", https://www.pazar53.com/ozel-cay-fabrikalarinin-yarisi-kapatti-14389h.htm, Erişim tarihi, 26 Ocak 2010).

17 ÇAYSİAD Başkanı Rahmi Üstün, Rize Ticaret Borsası Başkanı Mehmet Erdoğan bu konuda taleplerini dile getirmişlerdir. Rahmi Üstün, ÇAYKUR'un özelleştirilmesi yerine "B Planının devreye sokulmasını" yani ÇAYKUR'un da içerisinde yer aldığı bir çay borsasını önerirken Mehmet Erdoğan da benzer bir talebi dile getirmektedir. Özel sektöre ait kapanan firmalar batmalarının nedenini ÇAYKUR'un varlığının devam etmesi olarak yorumlamışlardır. ÇAYKUR'a fiyat belirleme zorunluluğunun maliyetlerini daha da arttırdığını dile getirmişlerdir. ÇAYKUR'un varlığından dolayı maliyetlerini «asgariye» indiremediklerini ifade etmişlerdir ("ÇAYKUR Özelleşecek mi?", http://biriz.biz/cay/caykurozellesecekmi.htm, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).
Çayın özel sektöre açılması umulan sonuçları vermemiş ve ilk kurulan firma AKFA dahil birçok firma çay işinden çekilmişlerdir. 4 Kasım 1986'da Milliyet Gazetesi'nde "Akfa Hükümete Kırgın" başlıklı haberden de bu durum görülmektedir. Haberde, "Hükümet devlete rakip olsun çayın kalitesini yükseltsin çay KİT'ini kırsın diye özel sektöre çay üretme izni verdi. Ama özel firmalar devletin rekabetine dayanamadı" diye belirtilmiştir. AKFA firması sahiplerinden Recep Havuz da çaydan çekilişini şöyle açıklamıştır: "Gerçi çayda umduğumuzu bulamadık, ama bizim hedefimiz hükümetin politikasıyla birlikte olayı yürütmekti" (http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Recep%20%C3%96zel/, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).

kuluslu firmalar sektörde kalıcılık gösterebilmiştir.

1984 yılında çıkarılan 3092 sayılı yasa, sermayenin bu alanda hedeflenen etkinliğine ulaşmasını sağlayamamış, bu nedenle de sermaye gruplarının talepleri süreç içerisinde değişikliğe uğramıştır. Tarımın ticarileştirilmesi yönünde birçok yasanın çıkarıldığı 2009 yılında, çayla ilgili de yeni bir kanun teklifi gündeme taşınmıştır. Tarımın bir yatırım alanı olarak cazibe merkezi şeklinde düzenlendiği ve tarımın şirketleştirilmesi yönünde adımların atıldığı bu yılda, Türkiye'de çay üretimi için de dünya çay piyasaları üzerinden yeni bir süreç tariflenmiştir (Genç 2010).[18]

Bu anlamda Türkiye'de çay piyasasına bakıldığında, devlet tarafından özel sektöre verilen tüm teşviklere rağmen özel sektörün bu alana girememesi ve ÇAYKUR'un özelleştirilememiş olması, Türkiye'de çay üretim maliyetlerini yükselttiği belirtilmektedir. Aynı zamanda giderek büyüyen bu sektör, sermaye açısından yatırım yapmak için cazip ancak maliyetler açısından yüksek bir alan olarak ifade edilmektedir.

ÇAYKUR'un özelleştirilmesine karşı çıkan sermaye grupları üretim maliyetinin yüksek olmasına üreticilerin neden olduğunu işaret ederek, üretim değil pazarlama üzerinden bir strateji geliştirmiş, ÇAYKUR'un da içerisinde yer alacağı bir çay borsası oluşturulması talebinde bulunmuşlardır (Genç 2010). Bu kapsamda 2008 yılında ÇAYKUR tarafından, 2009 yılında da Ulusal Çay Konseyi ve Rize Ticaret Borsası tarafından hazırlanan ***Çay Kanun Taslağı*** ile çayda yeni bir yapılandırma süreci gündeme gelmiştir. Sermayenin taleplerini karşılamaya dönük olarak hazırlanan taslağa göre, çay üretiminden tüketimine giden süreç, yeni aktörlerle yeni bir düzene girecektir. Yapılan düzenlemede yaş çay yaprağı toplayan üreticilerin işçileşmesi[19]; ÇAYKUR'un dönüştürülerek düzenleyici bir üst kurul haline getirilmesi; bir çay borsası kurularak çayın üretimden tüketime giden sürecinin yeni aktörler ve dinamiklerle birlikte yeniden şekillendirilmesi öne çıkan başlıklardır.[20] Rize Ticaret Borsası tarafından

18 Etkinliğinin azaltılması yönünde ÇAYKUR'un özelleştirilmesi dillendirilirken, 2010 yılında dönemin Ulusal Çay Konseyi Başkan Yardımcısı ve ÇAYSİAD eski Başkanı Rahmi Üstün beklentilerini şu şekilde ifade etmiştir: "Dünyanın kamulaştırmaya gittiği bir dönemde ÇAYKUR'un özelleştirileceğini düşünerek hesap yapmak çok mantıklı değil ve özelleştirme için daha uzun dönem beklemek gerekiyor. ÇAYKUR'un özelleştirilmesini beklemeyin, B Planı'nı devreye sokun." (http://biriz.biz/cay/caykurozellesecekmi.htm, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).

19 Sözleşmeli üreticilik ve sözleşmeli üreticiliğin çay üretimine etkileri açısından bir değerlendirme için bkz: Ciğerci Ulukan ve Ulukan 2021. "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği." Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 ve 17 Nisan.

20 Detaylı bilgi için bkz: Genç, F., Çay Kanun Tasarısıyla Yaklaşan Toplumsal Yıkım, https://www.karasaban.net/cay-kanun-tasarisi%E2%80%99yla-yaklasan-toplumsal-yikim/, Erişim tarihi: 1 Ocak 2010, Genç, F., ÇAYKUR'da Olanlardan Haberiniz Var Mı? https://www.gazeteduvar.com.tr/caykurda-olanlardan-haberiniz-var-mi-haber-1519201, Erişim tarihi: 14 Nisan 2021.

hazırlanan Çay Kanunu Taslağı,[21] o dönem Başbakan olan Recep Tayyip Erdoğan tarafından "gündemimizde Çay Kanunu diye bir şey yok[22]" denilerek rafa kaldırılmıştır. Bu konuda uzun süren bir sessizliğin ardından 2013 yılından itibaren yeni bir çay kanunu hazırlanması ihtiyacı çeşitli ağızlardan tekrar dillendirilmeye başlanmıştır. İlk taslağın 2013 yılı Ocak ayı içerisinde ÇAYKUR tarafından yeniden hazırlanarak Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığına verildiği dile getirilmiş, 9 Mayıs 2014 tarihinde de Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı Mehdi Eker, yaş çay taban fiyatı açıklamasında çay kanunu taslağının hazır olduğu, dönem içerisinde de yasalaşacağı ifade edilmiştir.[23] Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanı'nın Faruk Çelik olmasının ardından 2017 yılında Çay Kanunu tartışmaları yeniden başlamıştır. Çelik, çay ihtisas borsasının kurulması, çay tarım alanlarının daraltılması, sözleşmeli çiftçiliğin getirilmesi ve çayda düzenleyici bir üst kurulun kurulmasını işaret eden bir çay kanunu çalışmasının olduğunu dile getirmiştir.[24] Bunun yanında 2016 bütçesi kapsamında Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bütçesi görüşülürken "çay kanunu ile ilgili bir çalışma olup olmadığını" soran bir milletvekiline Çelik, ÇAYKUR'da çay yasasının görüşüleceğini ifade etmiştir.[25] Çok kısa bir süre sonra Trabzon'u ziyaret eden Çelik, Çay Daire Başkanlığı kurulacağını dile getirmiştir.[26] Çay Kanun taslağına ilişkin son olarak ÇAYKUR Genel Müdürü Yusuf Ziya Alim, 2013 yılında ÇAYKUR ile çay sektörünün paydaşlarıyla kapsamlı bir toplantı yapıldığını, ancak taban fiyatı konusunda tam mutabakat sağlanamadığı için mesafe alınamadığını, çay kanunu çalışması yapılması görevinin Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'ne verildiğini, taslak hazırlama sürecinin devam ettiğini ifade

21 Çay Kanun Taslağı Rize Ticaret Borsası'nın internet sitesinde bulunmaktadır. Ufak değişikliklerin olmasına rağmen 2009 yılında tartışılan haline oldukça yakındır. Çay Kanun Taslağını incelemek isteyenler için https://www.rtb.org.tr/tr/cay-kanun-taslagi, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021.

22 "RTB Başkanı Erdoğan'dan çarpıcı açıklamalar", http://www.olay53.com/haber/rtb-baskani-erdogandan-cayda-carpici-aciklamalar-650455.htm, Erişim tarihi: 14 Temmuz 2018.

23 Detaylı bilgi için bkz: Genç, F., ÇAYKUR'da Olanlardan Haberiniz Var Mı? https://www.gazeteduvar.com.tr/caykurda-olanlardan-haberiniz-var-mi-haber-1519201, Erişim tarihi: 14 Nisan 2021.

24 "Bakan Çelik'ten Çay Kanunu açıklaması", https://www.caytvhaber.com/rize/bakan-celikten-cay-kanunu-aciklamasi-27904h, Erişim tarihi: 23 Şubat 2016.

25 TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu Tutanak Dergisi, Dönem: 26/1, Toplantı: 24, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=1488, Erişim tarihi: 16 Haziran 202.

26 "Çay ve Fındık Daire Başkanlığı Kuruluyor", https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/rize/cay-ve-findik-daire-baskanligi-kuruluyor-11237837, Erişim tarihi: 28 Şubat 2016.

etmiştir.[27] Tüm bu tartışmalar devam ederken 2001 yılında özelleştirme programına alındığı duyurulan ÇAYKUR, 2017 yılında Türkiye Varlık Fonu bünyesine alınan kurumlardan birisi olmuştur.[28]

Sonuç Yerine

Türkiye'de endüstriyel bir faaliyet olarak geliştirilmesinin ardından değişen politikalar doğrultusunda yeniden yapılandırılan çay tarımı ve sanayisinin büyük ve hareketli piyasalara entegre edilmesi projesi, diğer tarımsal ürünlerdeki kadar kolay olmamıştır. Değişen her politika çayın kendi özgünlükleri ve özel durumları göz önüne alınmadan uygulanmış ve sonucunda çay 'başarısız bir proje' olarak kalmıştır.

Bu anlamda Türkiye'de çayın üretilme süreci, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tarımsal bir ürün olarak çayın yetiştirilmesi, tarım-sanayi birlikteliğinin kurulması ve sermaye birikimini destekleyici nitelikte kurumsal düzenlemenin yapılması olarak şekillenmiştir. 1960'lara kadar iç pazarın hedeflenmesi (çay üreticileri yanında çay tüketicilerinin de yaratılmasının hedeflenmesi) ve korumacı politikalar dönemi şekillendirirken, sermaye birikiminin çay tarımı yoluyla Doğu Karadeniz Bölgesi için yaratılması esas alınmıştır. 1960 sonrasında üretim alanlarının genişlemesiyle iç pazarın yanında dış pazarların da hedeflenmesi, 1971'de ÇAYKUR üzerinden yaşanan kurumsallaşmayla birlikte sermaye birikimini destekleyici politikalar bu dönemi şekillendirmiştir. 1980 sonrasında dışa dönük birikim stratejisinin hayata geçirilmesi sonucunda özel sektörün bu alana girişini kolaylaştırmak için maliyetlerin düşürülmesi vurgusuyla yapılan yasal düzenlemeler esas alınmıştır. 2000'ler sonrası ise sermayenin yeni ihtiyaç ve taleplerini gündeme getirmesi bakımından önem taşımaktadır. Özellikle 2009 yılında yayınlanan, ancak direnişle karşılaştığı için geri çekilen çay kanun taslağı ve taslağa ilişkin ilerleyen yıllarda yapılan tüm açıklamalar, çayın geleceği açısından yeni bir dönemin şafağında olduğumuzu işaret etmektedir.

27 TBMM Kamu İktisadi Teşebbüsleri Komisyonu Tutanak Dergisi, Dönem: 27/4, Toplantı: 19. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=2697, Erişim tarihi: 6 Nisan 2021.

28 Bu süreç hakkında detaylı bilgi için bkz: Genç F., ÇAYKUR'da ne oluyor?, gazeteduvar.com.tr/forum/2018/10/10/caykurda-ne-oluyor, Erişim tarihi: 10 Ekim 2018. Genç F. Çaykur'un Zararının Sorumlusu Kim?, https://www.karasaban.net/caykurun-zararinin-sorumlusu-kim-fatma-genc/, Erişim tarihi: 23 Temmuz 2020. Fatma Genç, Kronikleşen Borçlarıyla ÇAYKUR Ne Olacak? https://medyablok.net/2020/04/kroniklesen-borclariyla-caykur-ne-olacak-fatma-genc-yazdi/, Erişim tarihi: 30 Nisan 2020.

Çay üretiminin ağırlıklı olarak devlet işletmesi olan ÇAYKUR eliyle yapılması, çay üretimine girmek isteyen sermaye grupları için halen bir engel oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bu engelin kaldırılma yolları konusunda yapılan çalışmalarda, gözden kaçırılan en önemli şey, çayın tarımsal bir ürün olmasıdır. Son dönemde kapitalizmin, ekolojik sınırlara dayanması ve toplumsal muhalefet engelleriyle karşılaşması, sermayenin beklentilerinin gerçekleşmesini ötelemektedir.[29] Bu durum çok önemli bir değişime işaret etmektedir ve aynı zamanda Türkiye'de çay üretiminin gelişim sürecinin kesintili ve sürtünmesiz değil, sermaye ve devletin uzun dönemli ve pürüzlü projeleri olduğunu ifade etmektedir (Genç 2016: 278).

29 Çayla birlikte kapitalizmin değerlenme alanı olarak doğayı içerisine alan bir süreci işaret eden Fuat Ercan'ın çalıştayda yaptığı sunuşu kıymetli bir çerçeve bizlere sunmaktadır: Ercan, F. 2021. "Karadeniz'i Ne Yapmalı? Kalkınma İdeolojisinin Gizledikleri" Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 ve 17 Nisan. Erişim tarihi: 16 Haziran 2021.

The Story of Tea in Turkey Following the Track of a Commodity

Fatma Genç

Today, tea is a familiar, common, essential and widely consumed beverage for people living in the world. Tea, which is essential for breakfasts, a breathing space for taking a break from work, and a conversation starter, has become the most important beverage of every place and every hour.[1] Then, did the fact that tea is *the most consumed non-alcoholic beverage after water* today happen as coincidental as the falling of a leaf into the water? The narratives and legends about the discovery of tea describe this process as a spontaneous process that happened in an unmanned, placeless and undated way. Though, tea contains a series of social relations from its discovery as a wild plant to its evolution into an agricultural product and the process of objectification/commodification as it is today (Genç 2010: 16). Karl Marx discussing such a relationship states: "*It is as clear as noonday, that man, by his industry, changes the forms of the materials furnished by Nature, in such a way as to make them useful to him. The form of wood, for instance, is altered, by making a table out of it. Yet, for all that, the table continues to be that common, everyday thing, wood. But, so soon as it steps forth as a commodity, it is changed into something transcendent".* He states that commodities, as the most fetishistic forms of capitalist relations, with their production for satisfying a need (use value) replaced by their production for the market (exchange value), cause the separation of production from consumption as much as the means of production from the producer (Marks 2016). In that regard, the more the capital accumulation process commodifies whatever it touches day by day, the more it causes a perception that social relations turn into relations between objects. In this framework, a cup of tea we drink reveals the historical and social relations by showing how all the people who are the subject of these relations and processes contact with each other.[2]

1 For a study on the consumption of tea, see: Okumuş, E. 2021. "Gündelik Hayat: Çay ve Çay Kültürünce Yaratılan Sembolik Dünya." Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 and 17 April.

2 For another study on this subject, see: Karaçimen, E. and E. Değirmenci. 2019. "Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği" *Toplum ve Bilim Dergisi*, 150: 63-94.

The commodification process of tea is defined as a 'commercial discovery' rather than a 'geographical discovery' as its emergence in the world (Özel 2021). While tea was an item that was not required in earlier, with the expansion of its trade, it became the subject of luxury goods production also with the effect of its short supply at the beginning. The tea spread through Europe by shipping trade is the sign of the first wealth accumulation behavior, and while accompanying the emergence of merchant capital with the development and expansion of its trade, and on the other hand, it conduced to the formation of productive capital with the gradual increase and massification of its production. In this context, the historical paths of tea witnessed the development stages of capitalism. Today, agriculture and production of tea is made by large-scale companies, and reached to a stage where the tea market is controlled through these companies. Accordingly, while the countries engaged in tea agriculture in the world are China, India, Sri Lanka, Kenya, Indonesia, Vietnam, Turkey and Japan, 85% of the world tea market is controlled by 4 companies (Güler 2021). Whereas tea agriculture fields are gradually expanding in underdeveloped countries, its circulation, control and supervision in global markets is predominantly conducted by developed countries and multinational companies of them. So that this order determines not only its circulation, but also determines the standards, conditions and amounts of tea cultivation and production in the producer countries. (Genç 2016: 258).

This process, which is also determinative for Turkey that ranks 5th in tea production in the world, although the recognition and first cultivation trials occurs in the Ottoman period, its widespread production and consumption took place in the Eastern Black Sea Region as a state-sponsored development project in the early years of the Republic.

The Story of Tea in Turkey

With the Tanzimat, within the framework of creating the preconditions for the transition to commodity production in agriculture (Toprak 1986: 1340), tea entered this geography as an industrial product rather than subsistence farming.[3] The story of tea in this geography, whose agricultural production is contemporary with the first years following the foundation of the Republic of Turkey due to the wrong location selection, is described as *the economic cause*

3 The cultivation of tea, which was estimated as a "valuable and important product" in the world markets at that time, was first tried during the Tanzimat period. For detailed information see: Genç 2010: 46.

of the homeland (Hatipoğlu 1939: 5) in the goal of commercializing agriculture and providing regional development through industrial products.[4] After taking as a reference the report setting out that out tea can be cultivated in Rize and its surroundings[5], which was suffering from emigration of male labor force[6] in the efforts for starting tea agriculture in the Eastern Black Sea Region, cultivation trials were launched with a method in which the state would undertake the cost of an agriculture to be started from the scratch. In the works carried out at that time, tea, bamboo and orange agriculture were focused taking as a model the Russia and Batumi examples and it was imagined that the people would lift from poverty with this model, which is important as it creates a need for factories along with the agricultural field. However, the first efforts to develop tea cultivation failed because the local people did not want to plant the tea, which could not be used directly as food like corn and beans, and yields hardly after 5 years from the moment of planting.[7]

These attempts ended in failure came up again in 1933 within the framework

4 Similar to tea, cotton was brought to the agenda as a regional development project for Adana. (Genç 2010: 53).

5 After 1917, a committee was assigned to conduct agricultural researches in Kars, Ardahan, Artvin, Rize and Batumi. Prof. Dr. Ali Rıza Erten, professor at Halkalı High Agricultural School, and one of the members of the committee that went to these cities in 1918, determined that tea can be grown in Rize and its surroundings, and he submitted it in a report titled "Agricultural Survey in North-eastern Anatolia and the Caucasus" to the Ministry of Economy. A year later than that, the report was reprinted by the Ministry of Economy, this time as "Agricultural Survey in North-eastern Anatolia and the Caucasus". (Ali Rıza Erten, http://www.caykur.gov.tr/Pages/Kurumsal/KurumHakkinda.aspx?ItemId=20&ItemId2=26&ItemType=Detail, Date of access: 16 June 2021).

6 See presentations made at the workshop on the pre-tea period: Çağatay, İ. 2021. "Çayın Üzerine Kurulduğu Tarım Geleneği"; Kadıoğlu, S. R. 2021. "Çaydan Önce… Çaydan Sonra…"; Koyuncu, R. 2021. "1918-1947 Yılları Arasında Rize'de Çay Tarımının Serüveni." Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 and 17 April.

7 In this context, the first legal arrangements on tea, which is considered as "a plant that will claim an important mission" for the development of the Eastern Black Sea Region, were also made. In 1924, Law No. 407 on Cultivating Hazelnut, Orange, Lemon, Tangerine and Tea in Rize Province and Borçka District was enacted in order to develop the infrastructure of tea cultivation and to arrange incentives and support payments to those who would open a tea garden. In parliamentary debates on the law, there were long discussions on the issue of encouraging the people of the region who do not want to plant tea on the basis of 'obligation', and the basis of 'obligation' was regulated in the first article of the law. This law, whose duration was limited to 3 years at first, was accepted to remain in force for 3 more years, and in this framework, 200,849 tea saplings were distributed (Genç 2010: 60). However, the local people turned to the cultivation of other products included in the Law No. 407. At the end of 3 years, only 20 decare of tea field was established which is a significant indicator of this situation (Keskin 1989)

of the government's "self-sufficiency principle"[8], and Zihni Derin, the General Agricultural Inspector, was assigned with full authority for promoting its production. For that purpose, steps were taken to expand tea cultivation, and 70 tons of tea seeds were brought from Georgia, the USSR in 1937, 1939 and 1940 in order to establish seed breeding gardens and to produce saplings for reproduction (Genç 2010: 82-83). In this period, legal and institutional arrangements prepared for how to support the producers, and at the same time it is arranged where the fresh tea purchased from the producers would be processed.[9] In the following years, tea agriculture was accepted by the people of the region, and with the increase in its cultivation[10] processing workshops were established.[11]

After 1939, the necessity for opening a factory arose due to the rapid increase in the tea cultivated areas and in the number of the producers year by year. The very first tea factory was opened in 1947 in Fener, Rize, with a capacity of 60 tons/day (Genç 2010: 99).[12] The existing factories in 1954 didn't suffice, workshops turned into small businesses and hereby factories were built over time and the number of tea factories, which continued to produce with one factory until 1963, increased to 18 and its processing capacity increased to 1,340 tons/day. (Genç 2010: 95).

The buying, selling and processing of tea was also institutionalized in this period. Hereunder, tea production and processing carried out in cooperation with

8 In this period, İsmet İnönü comes to Rize, shows a bunch of tea leaves he was brought to the public and says "Why don't you want tea? This is the product that will develop the region" (Kazmaz 2001-2003: 64). İnönü›s word is about the maintenance of the process that was left unfinished. Likewise, the Minister of Agriculture of the time, Muhlis Erkmen, went on a scouting trip in 1935 to investigate the natural, economic and social conditions of the region from Samsun to Rize. At the end of the trip, tea was chosen as the most important subject for a scientific research and a detailed research was instructed. (Saklı 2008: 70).

9 The discussions in this period were mainly on taking the steps to establish a tea industry along with the ongoing establishment of tea agriculture, and the necessity of establishing a legal and institutional framework for this (Genç 2010: 65-66)

10 The year 1938 is shown as when the production started to become common. For detailed information see: Zihnioğlu 1988.

11 The first workshops with a daily capacity of around a ton are: Fidanlık Workshop working between 1939-1946, 1942-1946 Uzunkaya Workshop, 1942-1949 Gündoğdu Workchop, 1945-1949 Çayeli Workshop (Türk Çaycılığı, http://www.biriz.biz/cay/turkcay.htm, Erişim tarihi: 16 Haziran 2021).

12 The machines were ordered to a company in London with the agreement dated 11/1/1943, but because of World War II, the factory could only commence production between 1947-1948 (Kazmaz 2001, Arer 1969).

the State Agricultural Enterprises between 1938-1948, the Monopoly Administration and the Ministry of Agriculture between 1949-1973, was incorporated in the state with the establishment of tea agriculture and industry through ÇAYKUR in 1973 following its defacto operation in 1971 (Genç 2010: 99).

The purchase, processing and marketing of tea, which was the monopoly of the state by ÇAYKUR until 1980, was regulated by a law enacted in 1984.[13] This law opened the way for real and legal persons to establish and run factories for processing and packaging fresh tea and to purchase the fresh tea leaves they need directly from the producers, and also, although new investment opportunity was not given to ÇAYKUR in this period, private sector was promoted.[14] ÇAYKUR, which is the only one in the production, processing and marketing of tea, was unmonopolised with the new law, and private entrepreneurs other than the state were allowed to access into the tea agriculture as investors. Again with the same law, it was obliged to license tea cultivation areas in order to prevent further expansion. With this, starting from the beginning of the 1980s, the order of the rings in the industry-state-agriculture chain was changed as state-industry-agriculture (Oral 2003).

The opening of tea to the private sector also speeded up the investments into this field. So that *even before the law was passed, an incentive decision was taken for the company named AKFA, which established nearly 10 business facilities.* In this period, in which great incentives were given to the private sector in the tea field, regulations were made to facilitate the entry of companies into tea agriculture. However, the companies that invested in this field withdrew from this field shortly after. (Genç 2010: 119).[15] They explained the reason for it as the monopoly structure of ÇAYKUR to last because of the high

13 Tea Law No. 3092 dated December 1984, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3092.pdf, Date of access: 16 June 2021.

14 There are also allegations that some companies were given incentives in this period before the law was yet passed by the parliament (Genç 2010).

15 Rize Commodity Exchange Chairman Mehmet Erdoğan gave the following information about that in a statement issued in 2010: "420 factories were established since 1984, but 230 of them closed. There are around 190 fresh tea factories operating. More than what still operates today closed for a variety of reasons. Naturally, they went bankrupt leaving a debt to the producer." ("Özel Çay Fabrikalarının Yarısı Kapattı", https://www.pazar53.com/ozel-cay-fabrikalarinin-yarisi-kapatti-14389h.htm, Date of access, 26 January 2010).

production costs of tea in Turkey.[16] Therefore, only large-scale and multinational companies such as Lipton could be permanent in the sector.

The law No. 3092 enacted in 1984 failed to provide the capital to reach its targeted effectiveness in this field, and therefore the demands of the investment groups changed in the process. In 2009, in which many laws were enacted for the commercialization of agriculture, a new bill on tea was brought up to the agenda. In this year, in which agriculture was organized as a center of attraction as an investment field and steps were taken for incorporation of agriculture, a new process was designed for tea production in Turkey through the world tea markets. (Genç 2010).[17]

In this regard, when we look at the tea market in Turkey, it is stated that the failure of the private sector to access into this field despite all the incentives given by the state and the inability to privatize ÇAYKUR marked up production costs of tea in Turkey. Besides, this growing sector is considered to be an attractive field to invest in terms of capital, but high-cost in terms of costs.

Investment groups opposed to the privatization of ÇAYKUR, pointing to the producers as the reason of high production costs, developed a strategy based

16 Rahmi Üstün, President of ÇAYSİAD, and Mehmet Erdoğan, Chairman of Rize Commodity Exchange Chairman, shared their demands about this issue. While Rahmi Üstün proposed "to implement Plan B" instead of privatizing ÇAYKUR, in other words, proposed establishing a tea exchange that also includes ÇAYKUR, Mehmet Erdoğan expressed a similar demand. Private sector companies that closed down interpreted the reason for their bankruptcy as the continuing presence of ÇAYKUR. They expressed that the obligation of price determination to ÇAYKUR further increased their costs. They stated that they could not "minimize" their costs due to the presence of ÇAYKUR. ("ÇAYKUR Özelleşecek mi?", http://biriz.biz/cay/caykurozellesecekmi.htm, Date of access: 16 June 2021).
The opening of tea to the private sector did not yield the anticipated results and many companies, including AKFA, the first company established, withdrew from the tea business. This can also be seen in the news titled "Akfa Resents the Government" in Milliyet Newspaper on 4 November 1986. In the article, it is stated that "The government gave tea production permit to the private sector so that it competes the state, improves the quality of tea, and breaks the tea SOE. However, private companies could not stand the state's competition." And Recep Havuz, one of the owners of AKFA, explained his withdrawal from tea business as: "We did not get what we expected in tea business, though, our goal was to run it together with the government's policy." (http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Recep%20%C3%96zel/, Date of access: 16 June 2021).

17 In 2010, while there was talk of privatizing ÇAYKUR to reduce its effectiveness, Rahmi Üstün, the Vice President of the National Tea Council and former President of ÇAYSİAD, stated his expectations as: "In a time when the world is giving weight to expropriation, it does not make much sense to arrange finances by considering that ÇAYKUR will be privatized and we have to wait a long time for the privatization. Don't wait for ÇAYKUR to be privatized, put in Plan B into action." (http://biriz.biz/cay/caykurozellesecekmi.htm, Date of access: 16 June 2021).

on marketing, not production, and demanded the establishment of a tea exchange which also involves ÇAYKUR (Genç 2010). In this context, with ***the Tea Law Draft*** prepared by ÇAYKUR in 2008 and by the National Tea Council and Rize Commodity Exchange in 2009, a new restructuring process for tea came up. According to this bill prepared to meet the demands of the capital, the process from the production to consumption of tea would have been reorganized with new actors. The prominent topics in the arrangement made are making the producers who collect fresh tea leaves workers[18], the transformation of ÇAYKUR into a regulatory supreme board, the reorganization of the process of tea from production to consumption with new actors and dynamics by establishing a tea exchange.[19] The Tea Draft Law prepared by the Rize Commodity Exchange,[20] was shelved by Recep Tayyip Erdoğan, the Prime Minister of that period, saying "There is no such thing as Tea Law on our agenda"[21] After a prolonged silence, the necessity to prepare a new tea law is started to be expressed again by various people from 2013 onwards. It was stated that the first draft was prepared by ÇAYKUR and submitted to the Ministry of Food, Agriculture and Livestock in January 2013, and Mehdi Eker, Minister of Food, Agriculture and Livestock, in his statement about the base price for fresh tea on 9 May 2014, indicated that the draft law on tea was ready and would be enacted in the current legislative period.[22] After the appointment of Faruk Çelik to the Ministry of Food, Agriculture and Livestock, the discussions on the Tea Law began again in 2017. Çelik stated that there was a tea law work that stipulates establishing a tea specialized exchange, narrowing tea cultivated areas, switching to contract farming, and creating

18 For an evaluation about contract farming and the effects of it on tea production, see: Ciğerci Ulukan and Ulukan 2021. "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği." Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 and 17 April.

19 For detailed information, see: Genç, F., Çay, Kanun Tasarısıyla Yaklaşan Toplumsal Yıkım, https://www.karasaban.net/cay-kanun-tasarisi%E2%80%99yla-yaklasan-toplumsal-yikim/, Date of access: 1 January 2010, Genç, F., ÇAYKUR'da Olanlardan Haberiniz Var Mı? https://www.gazeteduvar.com.tr/caykurda-olanlardan-haberiniz-var-mi-haber-1519201, Date of access: 14 April 2021.

20 The Tea Law Draft is available on the website of the Rize Commodity Exchange. Although there are slight changes, it is quite similar to its version that was discussed in 2009. For those who want to view the Tea Law Draft: https://www.rtb.org.tr/tr/cay-kanun-taslagi, Date of access: 16 June 2021.

21 "RTB Başkanı Erdoğan'dan çarpıcı açıklamalar", http://www.olay53.com/haber/rtb-baskani-erdogandan-cayda-carpici-aciklamalar-650455.htm, Date of access: 14 July 2018.

22 For detailed information, see: Genç, F., ÇAYKUR'da Olanlardan Haberiniz Var Mı? https://www.gazeteduvar.com.tr/caykurda-olanlardan-haberiniz-var-mi-haber-1519201, Date of access: 14 April 2021.

a regulatory supreme board.[23] Besides, while the budget of the Ministry of Food, Agriculture and Livestock within the 2016 budget was discussed, Çelik answered a deputy's question "whether there is a work on the tea law" saying that the tea law would be discussed in ÇAYKUR.[24] Shortly after, in his visit to Trabzon, Çelik stated that the Department of Tea would be established.[25] Lastly about Tea Law Draft, ÇAYKUR General Manager Yusuf Ziya Alim stated that a comprehensive meeting was held between ÇAYKUR and the stakeholders of the tea industry in 2013, but progress could not be made because a complete consensus could not be built on the base price; he added that the task of making a tea law study was assigned to Recep Tayyip Erdoğan University, and the drafting process was continuing.[26] As all these discussions continued, ÇAYKUR, which was announced to be included in the privatization program in 2001, was one of the institutions included in the Turkey Wealth Fund in 2017.[27]

In Lieu of Conclusion

The project to integrate tea agriculture and industry into large and dynamic markets, which was restructured in accordance with changing policies after being developed as an industrial activity in Turkey, was not as easy as in other agricultural products. This project was implemented without considering the peculiarity and special circumstances of tea in every changing policy, and as a result, tea remained a "failed project".

In this context, the cultivation of tea as an agricultural product in the Eastern

23 "Bakan Çelik'ten Çay Kanunu açıklaması", https://www.caytvhaber.com/rize/bakan-celik-ten-cay-kanunu-aciklamasi-27904h, Date of access: 23 February 2016.

24 TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu Tutanak Dergisi, Dönem: 26/1, Toplantı: 24, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=1488, Date of access: 16 June 202.

25 "Çay ve Fındık Daire Başkanlığı Kuruluyor", https://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/rize/cay-ve-findik-daire-baskanligi-kuruluyor-11237837, Date of access: 28 February 2016.

26 TBMM Kamu İktisadi Teşebbüsleri Komisyonu Tutanak Dergisi, Dönem: 27/4, Meeting: 19. https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.goruntule?pTutanakId=2697, Date of access: 6 April 2021.

27 For detailed information about this process, see: Genç F., ÇAYKUR'da ne oluyor?, gazetedu-var.com.tr/forum/2018/10/10/caykurda-ne-oluyor, Date of access: 10 October 2018. Genç F. Çaykur'un Zararının Sorumlusu Kim?, https://www.karasaban.net/caykurun-zararinin-sorumlusu-kim-fatma-genc/, Date of access: 23 July 2020. Fatma Genç, Kronikleşen Borçlarıyla ÇAYKUR Ne Olacak?, https://medyablok.net/2020/04/kroniklesen-borclariyla-caykur-ne-olacak-fatma-genc-yazdi/, Date of access: 30 April 2020.

Black Sea Region in Turkey was organized as the establishment of agriculture-industry cooperation and the making institutional arrangements that support capital accumulation. As the period until the 1960s was characterized by targeting the domestic market (aiming to create tea consumers as well as tea producers) and protective policies, creating capital accumulation for the Eastern Black Sea Region through tea cultivation was taken as a basis. As for the period after 1960, targeting foreign markets as well as the domestic market with the expansion of production areas and policies supporting capital accumulation with the institutionalization through ÇAYKUR in 1971 were at the forefront. After 1980, as a result of the adoption of an outward looking accumulation strategy, the legal arrangements made with the emphasis on reducing costs in order to facilitate the private sector's entry into this field were taken as a ground. The period after the 2000s is important in terms of the capital bringing its new needs and demands up. Particularly the tea law draft, issued in 2009 and withdrawn because it met resistance, and all statements made on the draft in the following years indicate that we are at the dawn of a new era for the future of tea.

The fact that tea production is predominantly made by the public undertaking ÇAYKUR is still an obstacle for capital groups that want to access into tea production. In this context, the most important thing that is overlooked in the efforts for finding ways to remove this obstacle is that tea is an agricultural product. In the recent period, as capitalism presses in upon ecological limits and meets with obstacles of public opposition is delaying the realization of the capital's expectations.[28] This indicates a very important shift, and at the same time it shows that the development of tea production in Turkey is not a continuous and smooth-running process, but long-term and thorny projects of the capital and the state (Genç 2016: 278).

28 Fuat Ercan's presentation at the workshop, pointing to a process that includes nature, along with tea, as a valuation area for capitalism, provides a valuable framework: Ercan, F. 2021. "Karadeniz'i Ne Yapmalı? Kalkınma İdeolojisinin Gizledikleri" Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı, 10-11 ve 17 April. Date of access: 16 June 2021.

Kaynakça / References

Arer, R. (1969), **Türkiye'de Çaycılık ve Turistik Sosyal Kültürel Ekonomik**, İstanbul: Çoker Matbaası.

Genç, F. (2016), "*Neoliberal Dönüşümün* Çay *Evresi*", D. Yıldırım, E. Haspolat (Der.), **Değişen Karadeniz'i Anlamak**, 257-281, Ankara: Phoenix Yayınları.

Genç, F. (2010), **Türkiye'de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Genç, F. (2010), "Çay *Kanun Tasarısıyla Yaklaşan Toplumsal Yıkım*" https://www.karasaban.net/cay-kanun-tasarisi%E2%80%99yla-yaklasan-toplumsal-yikim/ (Date of access: 1 January 2010).

Gülalp, H. (1993), **Kapitalizm Devlet ve Sınıflar**, İstanbul: Belge Yayınları.

Güler, B. (2021), "Üretim İlişkilerinin *Dönüşümü: Tarladan* Çaya İzlence." **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 and 17 Nisan. (Date of access: 16 June 2021).

Hatipoğlu, Ş. R. (1939), **Türkiye'de Çay İktisadiyatı**, Ankara: Ziraat Vekaleti Yayını.

Kazmaz, S. (2001-2003), **Rize Çayeli: Halk Kültürü Araştırmaları**, Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı.

Keskin, A. S. (1989), **Türkiye'de Çay Politikası** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Marx, K. (2016), **Kapital I. Cilt**, Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (Çev.), İstanbul: Yordam Kitap.

Saklı, A. R. (2008), **Türk Çayının Dünü ve Bugünü: Çayın Bölge Tarihindeki Yeri ve ÇAYKUR'un Üreticiye Devri İçin Bir Model Çalışması**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Toprak, Z. (1986), "*Osmanlı Devleti'nde Sanayileşme Sorunları*", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** Cilt: V, İstanbul: İletişim Yayınları, pp. 1340-1344.

Oral, N. (2003), "*Tarımda Cumhuriyet Masalları*", http://www.antimai.org /bs/noralcum.htm (Date of access: 29 October 2003).

Özel, İ. T. (2021), **İngiliz Doğu Hindistan Şirketi**, İstanbul: Vadi Yayınları.

Zihnioğlu, A. (1998), **Bir Yeşilin Peşinde**, Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Türkiye'de Çay Tarımı ve Çay Atölyeleri

Recep Koyuncu[1]

Çay, Theacae familyasının camellia sinensis türüne mensup, bodur, çalı şeklinde, dallanma kabiliyeti yüksek, her zaman yeşil kalan ağaççıklara ve bunların yapraklarına verilen isimdir. Bugün dünyamızda çay, sudan sonra alkol içermeyen en sağlıklı ve dünya üzerindeki en popüler içecek konumundadır. Bu sebeple yeryüzünde 1500 tip çay ağacının yanında 2000'den fazla çay harmanı bulunmaktadır.

Anavatanı kimilerine göre Çin, kimilerine göre Hindistan'dır. Günümüzde Çin'in güneybatısında bulunan Yünnan şehrine ait doğal ormanlık alanlarda 1500 yıldan daha eski çay bitkisi bulunmaktadır.

İlk defa Güneydoğu Asya'da; Güneybatı Çin, Kuzeydoğu Hindistan, Burma, Siam ve Hindiçin'de yetiştiği ifade edilen çayın esas menşei net olarak bilinmemektedir. Çin menkıbelerinin birine göre çay, MÖ 2737 yıllarında Çin'de bilinmekteydi (Türkiye'de Çay 1969: 5). Çin imparatoru Shennong döneminde keşfedilmişti. Efsaneye göre Shennong önceleri imparator, bilgin ve bitki bilimci iken sonraları tarımın tanrısı olarak anlatılır (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 2012: 8). Fakat günümüzde geçerliliğini koruyan ve inanılan ilk belge MS 350 yıllarına aittir. Akabinde çay MS 590 yıllarında Çin'den Japonya'ya geçmiştir. Çayın Çin ve Japonya'da yetiştirilmesinde ise öncülüğü Budist rahipler yapmıştır. Hindistan'daki bir efsaneye göre çayı bulan ilk kişi Hintli Budist rahip Dharma'dır (Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı 2012: 9).

Ülkemizde çay içimi alışkanlığına 17'nci yüzyılda (Maliye ve Gümrük Bakanlığı 1990: 5) başlandığına dair bilgilere yazılı kaynaklarda rastlasak da, tarımına çok daha geç vakitlerde geçilmiştir. 1878 yılında Japonya'dan getirilen tohumların ekilmesiyle çay tarımının başlatılması girişimlerine dair kesin ve net belgeler bugün elimizdedir. Ekimine Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlanan bu tarım ürününün yetiştirilmesi nedense bir türlü başarıya ulaşamamıştır. Çeşitli tarihlerde çay tarımı hakkında padişaha sunulan raporlarda, çay bitkisinin Osmanlı topraklarının birçok yerinde yetiştirilebileceğinden bahsedilmekte ve örnek şehirler olarak Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa, Aydın, Adana, Halep ve Suriye vilayetleriyle İstanbul şehri sayılmaktadır (Koyuncu ve Arıman 2013: 13).

1 Rize İhtisas Kütüphanesi (RİK) Sahibi.

Bu şehirlerin bir kısmında çay tarımı için mücadeleye girişilmiş, fakat iklim farkı göz önüne alınmadığından dolayı yetiştirilmesinde başarıya ulaşılamamıştır.

Ülkemizdeki çay tarımı için ilk ciddi teşebbüs 1918 yılından sonra başlamıştır. 1. Dünya savaşından sonra Batum ve çevresi bir süre bizim elimizde kalmıştı. Bu yıllarda Halkalı Ziraat mektebi hocalarından Ali Rıza Erten, tarımsal araştırmalar yapmak üzere beraberindeki bir heyetle birlikte Batum ve çevresine bir seyahatte bulunur. Bu ziyaret boyunca Erten, sıcak iklim ürünlerinden olan çay, limon, mandalina, portakal ve bambu gibi ürünlerin Batum ve çevresinde çok iyi yetiştiğini fark etmiş, o güne kadar hiçbir yetkilinin dikkat etmediği iklim koşulunu da göz önüne alarak Artvin ve Rize dolaylarında bu ürünlerin yetişebileceği kanaatine varır.

Yurda dönüşünde Ali Rıza Erten bu gezi notlarını Yeni Türkiye gazetesinde makaleler olarak neşretmiştir. Daha sonraki yıllarda İktisat Vekâletine bu gezi notlarını rapor ederek, 1924 yılında da 'Şimal-i Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikat-ı Ziraiye' adında kitap olarak yayınlamıştır. Bu vesileyle Türkiye'de çaycılığın fikir babası olarak Ali Rıza Erten'i benimsemek tarihi bir gerçektir.

1920 yılı ve sonrasında Rize ve dolaylarında ekonomik yaşamın aşırı bozuk olması ve düzen, intizam ve sosyal hayatın getirdiği zorluklar sebebiyle yaşam bir hayli zordu. Bu durumun düzeltilebilmesi için bazı Vekâletlerin görevlendirdiği memurlar tarafından bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyona İktisat Vekâletinden Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin de katılmıştı. Derin, bölge insanının bu sefaletten kurtulması için geçim kaynakları üzerinde durmuş ve çay tarımının bu şehri kurtarabileceğine komisyon üyelerini ikna etmişti. Alınan karar gereğince Zihni Derin hemen Rize bölgesinde çay tarımı çalışmalarına başlamıştır. Zihni Derin, o tarihlerde, Rize Ziraat Odası Reisi olan Mustafa Hulusi Karadeniz ile yazışmalarında, Mustafa Hulusi Karadeniz'in kendi bahçesinde Batum'dan getirdiği bir çay fidanını yetiştirdiğini ve çayın bu civarda çok güzel yetiştirildiği bilgisini alınca, çayın bölgede yetişebileceğine kanaat getirir ve bu işe daha sıkı sarılması gerektiği kanısına varır. Hayatı boyunca üretimine çalıştığı çay bitkisinin artık Rize ve dolaylarında yetişeceğine tam olarak ikna olmuştur.

Rize'ye 3 Nisan 1924 tarihinde gelen Zihni Derin bugünkü 'Ziraat Çay Bahçesi' denilen yeri kamulaştırarak çay fidanlığı tesis etmiştir. Batum'a 27 günlük bir ziyaret yaparak örnek fidan numuneleri, bazı tropikal bitkiler ve bir de bahçıvanla yurda geri dönmüştür. Rize şehrinde yetiştirilecek olan çay bitkisi ve çay bahçelerinin düzenlenmesi amacıyla, halka bilgi ve beceri kazandırabilecek çalışmalar gece gündüz demeden köy köy dolaşılarak gerçekleştirilmiş ve halkın bilinçlenmesine yardımcı olunmuştur. İlk çay kanununun çıkarıl-

masında insanüstü gayretler gösteren Zihni Derin yöre halkının sosyal refaha ulaşması için mücadele etmiştir.

Yeni kurulan Cumhuriyetin beraberinde getirdiği sıkıntılar Rize'de kurulan bu çay fidanlığının geleceği konusunda bazı belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir. Yetiştirilecek olan çay bitkisinden elde edilecek olan ürünün ne şekilde değerlendirileceği netlik kazanmamıştır. Bu sebeple çay bitkisinin bir duraklama dönemi olarak 1935 yılına kadar çalışmalar neredeyse askıya alınmıştır. Ancak bu tarihte yeteri kadar bitki üretimi gerçekleştirilmiştir. Hatta çalışmalarımız neticesinde 1935 yılında Rize'de çay ürününün bölgesel olarak satışa çıktığını da tespit etmiş bulunmaktayız. Ancak bu ürün fabrikasyon değil, ilkel yöntemlerle satışa sunulmuştur.[2]

1933 yılında hükümetin sıcak çay nebatlarının mahsullerinin ülkede yetiştirilmesi bir devlet politikası olarak benimsenmiş, bunun üzerine yurtdışından görevli olarak getirilen İsveçli Dr. Tengwall adlı mütehassıs, araştırmalar için yurt içinde çalışmalara başlamıştır. Bu kişi Rize'ye de gelmesine rağmen hazırladığı raporda çay ürünü için pek de olumlu bir rapor hazırlamamıştır. Ancak 1935 yılında Ziraat Vekili Muhlis Erkmen, çıkmış olduğu Karadeniz gezisi sırasında Rize şehrine gelmiş ve önceden başlatılmış olan çay yetiştirme işini görünce beraberindeki heyete bu işi inceleme emrini vermiştir. Bu gezi esnasında Ziraat Vekili Erkmen, adı geçen mütehassıstan üç sayfalık bir rapor almıştır. Bu raporda bir çaylığın kurulması ve çay fabrikasının tesisine dair kısa bilgilere de yer verilmiştir (Hatipoğlu 1939: 18). Bütün bunlara rağmen şunu söyleyebiliriz ki; çay tarım politikasının esaslı bir proje kapsamında ele alınması asıl olarak bu ziyaretten sonra başlamıştır. Geç kalınmasının esas sebebi ise tamamen ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktadır.

1938 yılında dönemin Tarım Bakanı Faik Kurdoğlu, Zihni Derin'i tam yetki ile yeniden Rize'ye göndermiştir. Zihni Derin çay memurlarına kurslar açarak[3], bölge çaycılığının gelişmesi için insanüstü girişimlerde bulunmuştur. Yaptı-

2 O tarihlerde haftalık olarak yayınlanan Rize Gazetesinde "Rize çayı içiniz" diye reklamlar verilmekteydi.

3 Zihni Derin bu çalışmalarına daha sonraki yıllarda bir yenisini daha ekledi. Rize merkezde Zihni Derin ve Asım Zihnioğlu önderliğinde toplam 12 kişiden oluşan yönetim kurulu ile 1946 yılında Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi kuruldu. Bazı kaynaklarda bu kooperatifin adı Rize Çay İstihsal Kooperatifi diye geçmektedir. Kurulduğunda 1823 ortaktan oluşan bu kooperatifin beher hissesi 325 lira idi. Bu kooperatif aracılığı ile halka mısır ve buğday getirilerek ucuz fiyata ortaklara dağıtılıyordu. Çaycılar Yardımlaşma Kooperatifi 1947 senesinde 868 bin tam yatırımlı hisse senediyle Çaybank'ı kurdu. 1955 yılında ilk defa Çayeli ilçesinden olan ortaklar bu ilk kooperatiften ayrılarak yeni bir kooperatif oluşturdular. 1961 yılında Pazar ve 1965 yılında ise Ardeşen kooperatifleri kuruldu. (Arer 1969: 206).

ğı her çalışmayı, özellikle de hazırladığı yeni Çay Kanununu Tarım Bakanına ileten Derin'in kanun hazırlığı, ne hazindir ki, Tarım Bakanının değişmesi ve yerine gelen Muhlis Erkmen'in bu çalışmaları bir süre askıya alması nedeniyle, bir türlü meclis gündemine getirilmemiştir. Bu arada mecliste bulunan bazı ziraatçı milletvekilleri de Rize çayının iyi olmayacağı ve Rize'de çay yetişmeyeceği hususunda şüphe içindedirler.

Zihni Derin bu düşünceleri yok etmek üzere Rize'de bir laboratuvar kurarak imal ettiği Rize çaylarını meclise götürerek milletvekillerine dağıtmış ve Rize çayının kalite kontrolünü bizzat meclisteki vekillere yaptırtmıştır. Bu arada bir numuneyi Sağlık Bakanlığı Hıfzısıhha Enstitüsü kimya bölümüne, bir diğer numuneyi de Yüksek Ziraat Enstitüsü laboratuvarına götürüp tahlil sonucu almıştır. 1939 yılında bir yurt gezisine çıkan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Hulusi Alataş, çay ile ilgili bu çalışmalardan haberdar olmuş ve sonucunda da Tarım Bakanlığına baskı yaparak kanun metninin meclise getirilmesini sağlamıştır.

Çay Fidanlıkları

Fidanlık, Rize merkezde bulunan ve eski adı 'Garal Dağı' olan, bugünkü botanik bahçenin olduğu yerde Merkez Fidanlığı adıyla ilk defa 1922 yılında tesis edilmeye başlamış ve 1924 tarihinde tamamlanmıştır. Zihni Derin toplamda 73 dönüm olan bu fidanlıkta çay ve narenciye ürünlerini yetiştirmeye çalışmıştır (Koyuncu 2014: 37).

1937 yılında 111 dönüm olarak Hayrat Fidanlığı kurulmuş, bu fidanlıktan damızlık çay tohumları elde edilmeye başlanmıştır. Sadece fidelerin vermiş olduğu tohumların toplandığı bu fidanlıktaki çay fidelerinden ürün alınmaz, filizleri toplanmaz ve budama bile yapılmazdı (Koyuncu 2014: 38).

1938 yılında ise 108 dekarlık bir alan üzerinde Fener Fidanlığı kurulmuştur. Başlarda çay fidanlığı olarak kurulan bu fidanlık, sonraları çay fidanına ihtiyaç kalmaması üzerine meyve fidanlığına dönüştürülmüştür. 1946 yılına kadar bu fidanlıkta meyve fidanı yetiştirilmiştir. İlk çay fabrikasının temeli bu fidanlıkta atılarak fidanlık çay üretme tesisine dönüştürülmüştür.

İlk büyük fabrika Fener Mahallesi'nde kurulan Merkez fabrikasıdır. Bu fabrikanın makineleri 11 Ocak 1943 tarihli mukavele ile Londra'da bulunan bir firmaya sipariş edilmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu zorluklar dolayısıyla bu makineler öngörülen tarihten çok daha sonrasında ülkemize gelmiştir. Bu sebeple ülkemizdeki fabrikasyon olarak ilk çay üretimi imalatına 1947-1948 yılında geçilmiştir (Arer 1969: 69).

Çay Atölyeleri

Kuru çay üretimi için ilk atölye Rize merkezde bulunan narenciye fidanlığının içinde 1939 yılında kurulmuştur. Bundan önce de kuru çay üretiliyordu, ancak bu üretim tamamen ilkel yöntem ile başta Zihni Derin olmak üzere gönüllü kişiler tarafından elle yapılıyordu. Bir yandan da 1936 yılında yayınlanan Rize'deki haftalık gazetede verilen reklamlardan da anlaşıldığı üzere halkın Rize çayı içmesi teşvik ediliyordu. (Resim 1) Botanik bahçede kurulan bu ilk atölyede günlük iki ton kapasite ile çalışmalar yapılıyordu. Atölye içerisinde elle döndürülen kıvırma makineleri (bunlar ikisi büyük, üçü küçük olmak üzere toplam beş adettir), bir fermantasyon odası ve altı çay kurutma fırını bulunmaktaydı. Bu atölyenin kıvırma makinelerinin bir kısmı İngiltere'den getirtilmiş ve geri kalanları bu makineler baz alınarak Ankara Ziraat Aletleri Fabrikası'nda yapılmıştır. Atölyede çalışan işçi sayısı ise yaş yaprak işleme durumuna göre 25 ile 40 kişi arasında değişmektedir. Bu ilk yapılan atölyenin kapasitesi 1940 yılında genişletilerek arttırılmıştır (Koyuncu 2014: 39). (Resim 2)

Rize bölgesinde artan yaş çay üretimi sonucunda çayın işlenebilmesi için 1941 yılında şehrin 7 km batısında bulunan Uzunkaya köyünde ikinci bir atölye kurulmuştur. Bu atölyede özellikle İyidere ve Derepazarı bölgesinde üretilen yaş çaylar işlenmekteydi. Günlük kapasitesi 1200 kg olan bu atölyede

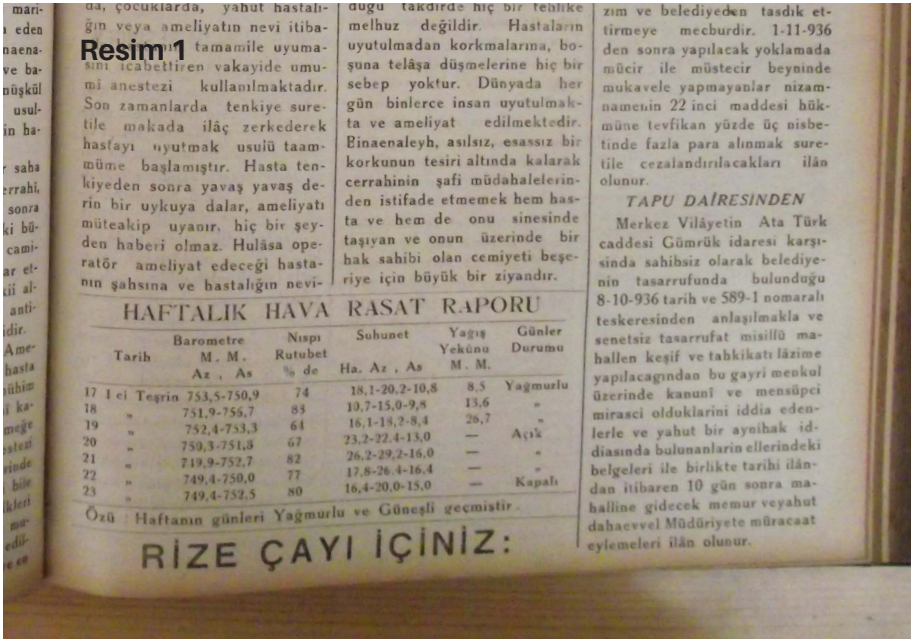

Resim 1

da, çocuklarda, yahut hastalığın veya ameliyatın nevi itibarile [illegible] tamamile uyumasını icabettiren vakayide umumi anestezi kullanılmaktadır. Son zamanlarda tenkiye suretile makada ilâç zerkederek hastayı uyutmak usulü taammüme başlamıştır. Hasta tenkiyeden sonra yavaş yavaş derin bir uykuya dalar, ameliyatı müteakip uyanır, hiç bir şeyden haberi olmaz. Hulâsa operatör ameliyat edeceği hastanın şahsına ve hastalığın nevi-

duğu takdirde hiç bir tehlike melhuz değildir. Hastaların uyutulmadan korkmalarına, boşuna telâşa düşmelerine hiç bir sebep yoktur. Dünyada her gün binlerce insan uyutulmakta ve ameliyat edilmektedir. Binaenaleyh, asılsız, esassız bir korkunun tesiri altında kalarak cerrahinin şafi müdahalelerinden istifade etmemek hem hasta ve hem de onu sinesinde taşıyan ve onun üzerinde bir hak sahibi olan cemiyeti beşeriye için büyük bir ziyandır.

HAFTALIK HAVA RASAT RAPORU

Tarih	Barometre M. M. Az , As	Nıspı Rutubet % de	Suhunet Ha. Az , As	Yağış Yekünü M. M.	Günler Durumu
17 I ci Teşrin	753,5-750,9	74	18,1-20,2-10,8	8,5	Yağmurlu
18 "	751,9-755,7	83	10,7-15,0-9,8	13,6	"
19 "	752,4-753,3	64	16,1-18,2-8,4	26,7	"
20 "	750,3-751,8	67	23,2-22,4-13,0	—	Açık
21 "	719,9-752,7	82	26,2-29,2-16,0	—	"
22 "	749,4-750,0	77	17,8-26,4-16,4	—	"
23 "	749,4-752,5	80	16,4-20,0-15,0	—	Kapalı

Özü : Haftanın günleri Yağmurlu ve Güneşli geçmiştir.

RİZE ÇAYI İÇİNİZ:

zım ve belediyeden tasdik ettirmeye mecburdir. 1-11-936 den sonra yapılacak yoklamada mücir ile müstecir beyninde mukavele yapmayanlar nizamnamenin 22 inci maddesi hükmüne tevfikan yüzde üç nisbetinde fazla para alınmak suretile cezalandırılacakları ilân olunur.

TAPU DAİRESİNDEN

Merkez Vilâyetin Ata Türk caddesi Gümrük idaresi karşısında sahibsiz olarak belediyenin tasarrufunda bulunduğu 8-10-936 tarih ve 589-1 nomaralı teskeresinden anlaşılmakla ve senetsiz tasarrufat misillü mahallen keşif ve tahkikatı lâzime yapılacagından bu gayri menkul üzerinde kanunî ve mensûpci mirasci olduklarini iddia edenlerle ve yahut bir aynihak iddiasında bulunanlarin ellerindeki belgeleri ile birlikte tarihi ilândan itibaren 10 gün sonra mahalline gidecek memur veyahut dahaevvel Müdüriyete müracaat eylemeleri ilân olunur.

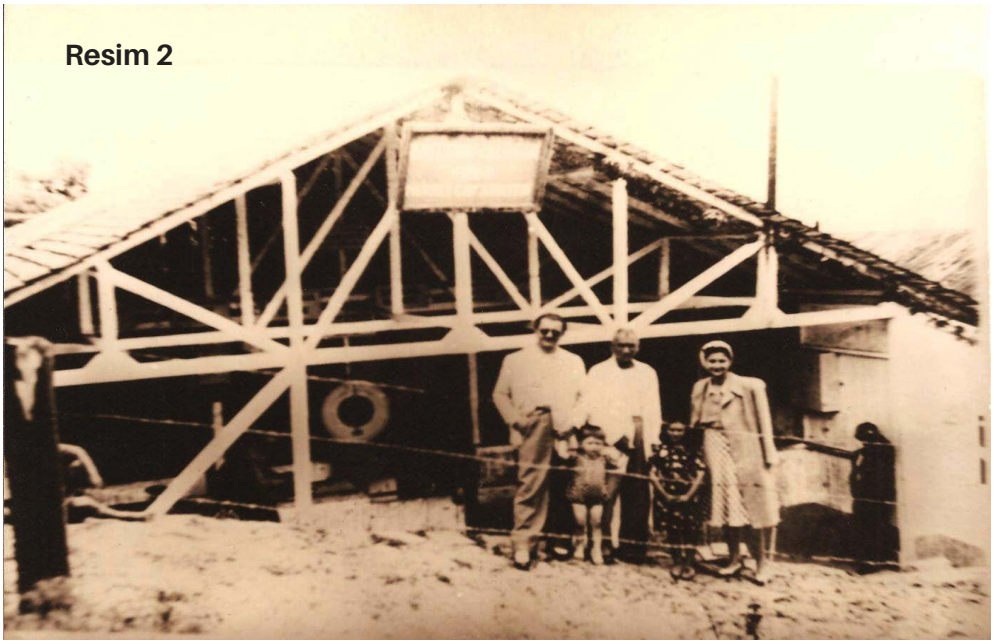
Resim 2

iki soldurma yeri, bir kıvırma dairesi, bir fermantasyon odası ve üç adet çay kurutma fırını bulunmaktaydı. Toplamda 35 işçinin çalıştığı bu atölyenin en büyük özelliği, atölyenin hemen yanında bulunan şelaleden kendi elektriğini üretmesidir (Koyuncu 2014: 40).

Aynı yıl içerisinde Rize merkeze 8 km uzaklıkta ve Doğu tarafında olan Gündoğdu nahiyesinde üçüncü bir atölye daha kurulmuştur. Çaybaşı ve Melyat çay bölgelerinden gelen yaş çay yaprakları bu atölyede işlenmekteydi. Gündoğdu atölyesinin iki soldurma yeri, bir kıvırma dairesi, bir fermantasyon odası ve altı adet fırını bulunmaktaydı. Bu atölyede de yakınındaki şelaleden elektrik üretilirken yedekte de bir adet mazotlu motoru bulunmaktaydı. Yılın tamamında çalışan bu atölyede çay üretiminden sonra çay sandığı hazırlanan bir atölye de mevcuttur (Koyuncu 2014: 41). 1944 yılında ise son olarak Çayeli ilçesinde bir atölye daha kurulmuştur (Arer 1969: 69).

Sonuç

Türkiye'de çay tarımında en önemli rolü Rize ili üstlenmesine rağmen sırasıyla Trabzon, Artvin ve az da olsa Giresun ve Ordu illerini de göz ardı etmemek gerekir. Bir tekel maddesi olan çay, Tekele bağlı olan İstanbul Kuruçeşme Çay Paketleme Atölyesi'nde, Rize'de Çay Paketleme Fabrikası'nda ve Ankara'da Bira Fabrikası bünyesi içinde bulunan bir atölyede çeşitli ambalajlarla iç piyasaya sürülmek üzere hazırlanmaktaydı (Daysal 1972: 33).

Bütün bu kısa bilgiler sonucunda kesin olarak söylememiz gereken bilgi şudur ki; ülkemizin tarım ürünleri arasında günümüzde tek ve yerli olarak kalan çay bitkisinin maalesef ne bir arşivi ve ne de üretilmesiyle ilgili yeterli derecede derlenmiş bir belge arşivi tam anlamıyla yoktur. Bu sebeple de üretilmesi ve yetiştirilmesi konusundaki bilgiler hem çok çeşitli ve hem de duyumdan öteye geçmemektedir. Ülkemizde denenmeye ve üretilmeye başlanılan ilk günden itibaren bu ürünün yurdumuzdaki geçmişi hakkındaki bütün bilgilerin bir merkezde toplanması ve araştırmacıların hizmetine sunulması gerekmektedir. Bunun yapılması durumunda bilgi kirliliğinden kurtulmuş olunacaktır. Son araştırmalarımız ve çabalarımız sonucunda birçok farklı bilgi ve belgeye ulaşmamız sayesinde yeni bir çay tarihi yazılması kaçınılmaz olmuştur. Belgelerin tasniflenmesi ve değerlendirilmesinin ardından bu çalışmayı da insanlarımızın istifadesine sunacağımızın bilinmesini isteriz. Bir bölgeye can sunan ve ülke ekonomisine gereken katkıyı sağlayan çay bitkisine karşı geç kalmış olan bu hizmetin yapılması ümidiyle...

Tea Agriculture and Tea Workshops in Turkey

Recep Koyuncu[1]

Tea is the name given to the dwarf, bush-shaped, evergreen treelets and their leaves, belonging to the Camellia sinensis species of the Theacae family. Today, tea is the healthiest and most popular beverage in the world, after water, that does not contain alcohol. For this reason, there are more than 2000 tea blends in addition to 1500 types of tea trees in the world.

According to some, its homeland is China, for some it is India. Today, there are tea plants more than 1500 years old in the natural forest areas of the city of Yunnan in southwest China.

Origin of the tea, which is stated to be grown for the first time in Southeast Asia; Southwest China, Northeast India, Burma, Siam and Indochina, is not known exactly. According to one of the Chinese legends, tea was known in China around 2737 BC (Türkiye'de Çay, 1969: 5). It was discovered during the reign of the Chinese emperor Shennong. According to this legend, Shennong was first described as an emperor, scholar, and botanist, later as the god of agriculture (Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2012: 8). However, the first document that is valid and believed today belongs to the year 350 AC. Then, in 590 AC, it went from China to Japan. Buddhist monks took the lead in the cultivation of tea in China and Japan. According to a legend in India, the first person who discovered tea was the Indian Buddhist monk Dharma (Ministry of Food, Agriculture and Livestock, 2012: 9).

Although we come across in written sources that the habit of drinking tea was started in the 17th century (Ministry of Finance and Customs, 1990: 5) in our country, its agriculture started much later. Today, we have clear documents on attempts to start tea farming by planting seeds brought from Japan in 1878. Cultivating of this agricultural product was started during the Ottoman Empire, but it could not be grown here for some reason. In the reports presented to the sultan about tea agriculture at various dates, it is mentioned that the tea plant could be grown in many parts of the Ottoman lands. As an exam-

1 Rize İhtisas Kütüphanesi (RİK) Sahibi.

ple, the provinces of Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa, Aydın, Adana, Aleppo and Syria and the Istanbul were listed (Koyuncu ve Arıman, 2013: 13). In some of these cities, trials have been started for tea cultivation, but since the climate difference had not been thinking, it had not been successful in its cultivation.

The first serious attempt for tea cultivation in our country started after 1918. After the First World War, Batumi and its surroundings were in our lands for a while. During these years, Ali Rıza Erten, one of the teachers of Halkalı Agricultural School, travels to Batumi and its surroundings with a committee. During this visit, Erten noticed that products such as tea, lemon, tangerine, orange and bamboo, which are among the hot climate products, grow very well in and around Batumi. Taking into account the climatic conditions, which no official had paid attention to until that day, he reached the conclusion that these crops could be grown around Artvin and Rize.

On his return to the country, Ali Rıza Erten published these travel notes as articles in the newspaper *Yeni Türkiye*. In the following years, he reported these travel notes to the Ministry of Economy. In 1924, it was published as a book called 'Şimal-i Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikat-ı Ziraiyye'. On this occasion, it was a historical fact to adopt Ali Rıza Erten as the father of tea business in Turkey.

In 1920 and after, life in Rize and its surroundings was very difficult due to the extremely bad economic life and the difficulties brought by order, and social life. In order to rectify this situation, a commission was formed by the officers assigned by some proxies. Zihni Derin, General Director of Agriculture from the Ministry of Economy, also participated in this commission. Derin focused on the livelihoods of the people of the region in order to get rid of this misery. And he convinced the commissioners that tea farming could save this city. With the decision taken, Zihni Derin quickly started tea farming in the Rize region. Zihni Derin, through his correspondence with Mustafa Hulusi Karadeniz, who was the Head of the Rize Chamber of Agriculture at that time, was informed that he had grown a tea seedling that Black Sea brought from Batumi in his own garden and that it was grown very well in this region, he was convinced that tea could grow in the region. He thought that he should put shoulder to the wheel. He was fully convinced that the tea plant he had been working on throughout his life would now grow in Rize and its surroundings.

Zihni Derin came to Rize on April 3, 1924 and expropriated the place called "Ziraat Tea Garden" and established a tea nursery here. He made a 27-day visit to Batumi and returned home with a sapling specimen and some tropical plants, as well as a gardener. In order to organize the tea plants and tea gardens to be grown in the city of Rize, the works that could provide the public

with knowledge and skills were carried out day and night by walking from village to village, and the awareness of the public was formed. Zihni Derin showed superhuman efforts in enacting the first tea law. He fought for the social welfare of the local people.

The problems incommoded by the newly established Republic brought along some uncertainties about the future of this tea nursery established in Rize. It is not clear how the product to be obtained from the tea plant to be grown will be evaluated. For this reason, studies were almost suspended until 1935, as a stagnation period of the tea plant. However, sufficient plant production was carried out on this date. In fact, as a result of our studies, we have determined that the tea product was sold regionally in Rize in 1935. However, this product was supplied through not fabricated, but primitive methods.[2]

In 1933, it was adopted as a state policy of the government to cultivate the crops of hot tea plants in the country. Called from abroad as an officer, Swedish expert Dr. Tengwall started working in the country for research. Although he conducted investigations in Rize, he did not prepare a positive report for the tea product in the report he prepared. However, in 1935, Deputy of Agriculture Muhlis Erkmen came to Rize during his Black Sea trip. And when he saw tea plantation work that had been started before, he ordered the accompanying delegation to examine this work. During this trip, Deputy of Agriculture Erkmen received a three-page report from the aforementioned expert. This report also included brief information about the establishment of a tea house and a tea factory (Hatipoğlu, 1939: 18). Despite all this, we can say that discussing the tea agriculture policy within the scope of a fundamental project actually has started after this visit. The delay were entirely due to the economic reasons the country were face.

In 1938, then Minister of Agriculture Faik Kurdoğlu sent Zihni Derin to Rize again with full authority. Zihni Derin opened courses[3] to tea officials and made

2 At that time, advertisements were given in the Rize Newspaper, which was published weekly, saying "Drink Rize tea".

3 Zihni Derin added a new one to these works in the following years. Çaycılar Solidarity Cooperative was constituted in 1946 with a board of 12 people under the leadership of Zihni Derin and Asım Zihnioğlu in the center of Rize. In some sources, the name of this cooperative is referred to as Rize Tea Production Cooperative. Per share value of this cooperative, which consisted of 1823 partners when it was founded, was 325 liras. Through this cooperative, corn and wheat were brought to the public and distributed to the partners at a cheap price. Çaycılar Solidarity Cooperative established Çaybank in 1947 with 868,000 fully invested shares. In 1955, the partners, who were from Çayeli district for the first time, left this first cooperative and established a new cooperative. In 1961, Pazar and in 1965 Ardeşen cooperatives were established (Arer 1969: 206).

preterhuman attempts to develop tea in the region. It is said that Derin, who conveyed all his work, especially the new Tea Law he prepared, to the Minister of Agriculture, was not revived to the agenda of the parliament because the Minister of Agriculture changed and Muhlis Erkmen, who replaced him, suspended these works for a while. Meanwhile, some agricultural deputies in the parliament were in doubt that Rize tea would not be good and would not grow.

Zihni Derin established a laboratory in Rize to revise these thoughts and took the Rize teas he produced to the parliament and distributed them to the deputies and the quality control of Rize tea was made by deputies in the parliament. In the meantime, he took one sample to the Ministry of Health, Hygiene Institute, Department of Chemistry, and another sample to the High Agricultural Institute Laboratory and got the results of the analysis. Hulusi Alataş, Minister of Health and Social Welfare, who went on a country tour in 1939, became aware of these studies about tea. And as a result, he put pressure on the Ministry of Agriculture and ensured that the draft of law was brought to the parliament.

Tea Nursery

The nursery was first established in 1922 under the name of Central Nursery, in the place where today's botanical garden is located in the center of Rize, formerly called 'Garal Mountain' and the establishment was completed in 1924. Zihni Derin tried to grow tea and citrus products in this 73-decare nursery (Koyuncu, 2014: 37).

Charities Nursery was established in 1937 with an area of 111 decares and breeding tea seeds were started to be obtained from this nursery. In this nursery, where only the seeds from the seedlings were picked, the tea seedlings were not harvested, their sprouts were not picked, and even pruning was not done (Koyuncu, 2014: 38).

In 1938, Fener Nursery was established on an area of 108 decares. This nursery, which was originally established as a tea nursery, was later transformed into a fruit nursery because there was no need for a tea nursery. Until 1946, fruit scions were grown in this nursery. The foundation of the first tea factory was laid in this nursery, and the nursery was transformed into a tea production facility.

The first big factory were the Merkez factory established in Fener District. The machines of this factory were ordered to a company in London with an agree-

ment dated January 11, 1943. However, due to the difficulties caused by the Second World War, these machines came to our country much later than the foreseen date. For this reason, the first tea production in our country was started in 1947-1948 (Arer, 1969: 69).

Tea Workshops

The first factory for the production of dry tea was established in 1939 in the citrus nursery located in the center of Rize. Before that, dry tea was produced, but this production was done by hand by volunteers, especially Zihni Derin, with a completely primitive method. On the other hand, as it is understood from the advertisements in the weekly newspaper published in Rize, in 1936, the people were encouraged to drink Rize tea (Picture 1). In this first factory established in the botanical garden, works were carried out with a daily capacity of two tons. Inside the factory were hand-rolled rolling machines (two large and three small, for a total of five), a fermentation chamber, and six tea drying kilns. Some of the bending machines of this factory were brought from England and the rest were made in the Ankara Agricultural Tools Factory modelled from these machines. The number of workers working in the workshop varies between 25 and 40 according to the fresh leaf processing situ-

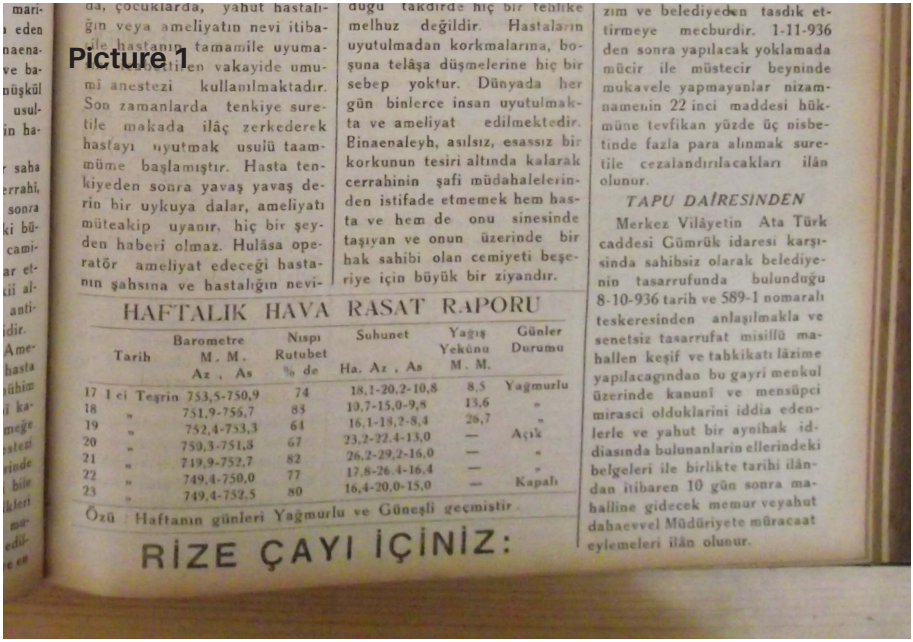

Picture 1

da, çocuklarda, yahut hastalığın veya ameliyatın nevi itibariyle hastanın tamamile uyumamasına [illegible]en vakayide umumi anestezi kullanılmaktadır. Son zamanlarda tenkiye suretile makada ilâç zerkederek hastayı uyutmak usulü taammüme başlamıştır. Hasta tenkiyeden sonra yavaş yavaş derin bir uykuya dalar, ameliyatı müteakip uyanır, hiç bir şeyden haberi olmaz. Hulâsa operatör ameliyat edeceği hastanın şahsına ve hastalığın nevi-

duğu takdirde hiç bir tehlike melhuz değildir. Hastaların uyutulmadan korkmalarına, boşuna telâşa düşmelerine hiç bir sebep yoktur. Dünyada her gün binlerce insan uyutulmakta ve ameliyat edilmektedir. Binaenaleyh, asılsız, esassız bir korkunun tesiri altında kalarak cerrahinin şafi müdahalelerinden istifade etmemek hem hasta ve hem de onu sinesinde taşıyan ve onun üzerinde bir hak sahibi olan cemiyeti beşeriye için büyük bir ziyandır.

HAFTALIK HAVA RASAT RAPORU

Tarih	Barometre M. M. Az , As	Nıspı Rutubet % de	Suhunet Ha. Az , As	Yağış Yekünü M. M.	Günler Durumu
17 I ci Teşrin	753,5-750,9	74	18,1-20,2-10,8	8,5	Yağmurlu
18 "	751,9-755,7	83	10,7-15,0-9,8	13,6	"
19 "	752,4-753,3	64	16,1-18,2-8,4	26,7	"
20 "	750,3-751,8	67	23,2-22,4-13,0	—	Açık
21 "	719,9-752,7	82	26,2-29,2-16,0	—	"
22 "	749,4-750,0	77	17,8-26,4-16,4	—	"
23 "	749,4-752,5	80	16,4-20,0-15,0	—	Kapalı

Özü : Haftanın günleri Yağmurlu ve Güneşli geçmiştir.

RİZE ÇAYI İÇİNİZ:

zım ve belediyeden tasdik ettirmeye mecburdir. 1-11-936 den sonra yapılacak yoklamada mücir ile müstecir beyninde mukavele yapmayanlar nizamnamenin 22 inci maddesi hükmüne tevfikan yüzde üç nisbetinde fazla para alınmak suretile cezalandırılacakları ilân olunur.

TAPU DAİRESİNDEN

Merkez Vilâyetin Ata Türk caddesi Gümrük idaresi karşısında sahibsiz olarak belediyenin tasarrufunda bulunduğu 8-10-936 tarih ve 589-1 nomaralı teskeresinden anlaşılmakla ve senetsiz tasarrufat misillü mahallen keşif ve tahkikatı lâzime yapılacagından bu gayri menkul üzerinde kanunî ve mensûpci mirasci olduklarini iddia edenlerle ve yahut bir aynihak iddiasında bulunanlarin ellerindeki belgeleri ile birlikte tarihi ilândan itibaren 10 gün sonra mahalline gidecek memur veyahut dahaevvel Müdüriyete müracaat eylemeleri ilân olunur.

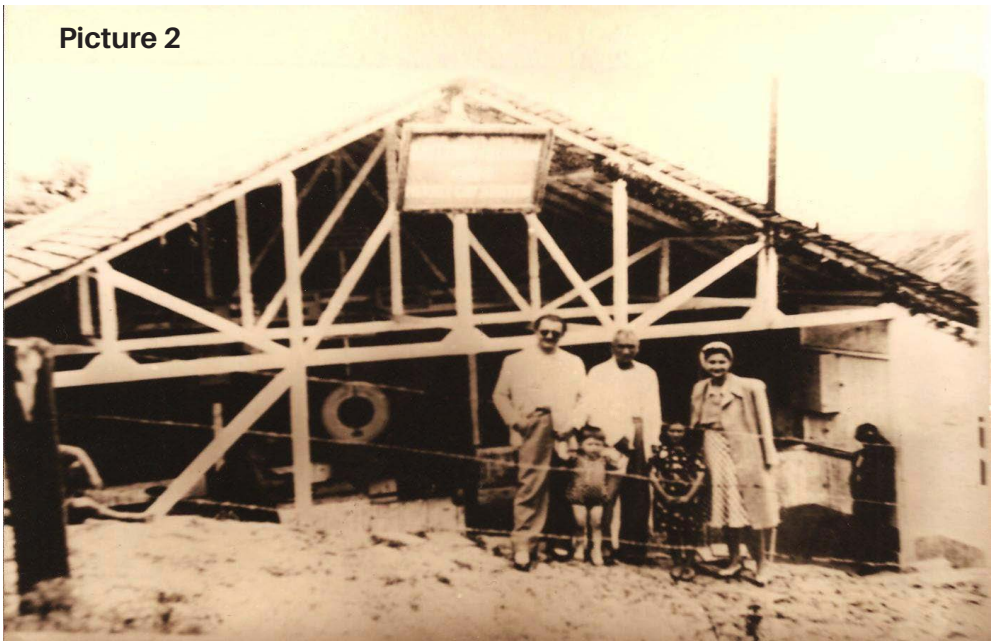

ation. The capacity of this first factory was expanded and increased in 1940 (Koyuncu, 2014: 39) (Picture 2).

As a result of increasing wet tea production in the Rize region, a second factory was established in the village of Uzunkaya, 7 km west of the city, in 1941, in order to process tea. In this workshop, fresh tea produced especially in the İyidere and Derepazarı regions were processed. With a daily capacity of 1200 kg, this factory had two withering areas, a crimping room, a fermentation room and three tea drying kilns. The biggest specialty of this factory, where 35 workers work in total, were that it produces its own electricity from the waterfall located right next to the factory (Koyuncu, 2014: 40).

In the same year, a third workshop was established in Gündoğdu township, 8 km east of the center of Rize. Fresh tea leaves from Çaybaşı and Melyat tea regions were processed in this factory. The Gündoğdu factory had two withering areas, a crimping room, a fermentation room and six drying kilns. While electricity was produced from the waterfall nearby in this factory, there was a diesel engine in reserve. In this factory, which works throughout the year, there is also a factory where tea chests are prepared after tea production (Koyuncu, 2014: 41). In 1944, another workshop was established in Çayeli (Arer, 1969: 69).

Conclusion

Although the province of Rize plays the most important role in tea agriculture in Turkey, the provinces of Trabzon, Artvin and, to a lesser extent, Giresun and Ordu should not be overlooked. Tea, which is a Tekel product, was being supplied for domestic market in various packages at the Istanbul Kuruçeşme Tea Packaging Factory, which is affiliated with Tekel, at the Tea Packaging Factory in Rize and at a factory within the Brewery in Ankara (Daysal, 1972: 33).

As a result of all this short information, what we need to say definitively is that; unfortunately, there is neither an archive nor an adequately compiled document archive about the production of the tea plant, which remains the only and native among the agricultural products of our country. For this reason, the information about its production and cultivation is both very diverse and does not go beyond the speculation. From the first day it started to be tested and produced in our country, all information about the history of this product in our country should be collected in a center and presented to researchers. If this is done, infollution will be avoided. As a result of our latest research and efforts, it has become inevitable to write a new history of tea, thanks to our access to many different information and documents. We would like it to be known that after the classification and evaluation of the documents, we will present this study to the benefit of our people. We are hoping to provide this service about the tea plant, which gives life to a region and contributes to the country's economy.

Kaynakça / References

(1969), **Türkiye'de** Çay, İstanbul: Yapı Kredi Bankası.

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2012), Çay **Yetiştiriciliği**, Çiftçi Eğitim Serisi Yayın No: 2012/17. Ankara: Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Eğitim, Yayım ve Yayınlar Daire Başkanlığı.

Arer, R. (1969), ***Türkiye'de*** Çaycılık ***ve Turistik Sosyal Kültürel Ekonomik Rize***, İstanbul: Çoker Matbaası.

Daysal, M. (1972), **Yurdumuzda** Çay **Sanayii**. Türkiye Tütün Müskirat Gıda ve Yardımcı İşçileri Sendikası, İstanbul: Faik Paran Matbaası.

Koyuncu, R. and Arıman, N. (2013), Çayın **Anadolu Serüveni**, Rize: Rize Ticaret Borsası Yayınları.

Koyuncu, R. (2014), **Bildiğini Okuyan İmam Zihni***,* Rize: Çınar Eğitim ve Kültür Derneği Yayınları*.*

Maliye ve Gümrük Bakanlığı (1990), **Türkiye'de** Çay, Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı Yayınları.

Doğu Karadeniz'in Değişen Toplumsal, İktisadi ve Ekolojik Yapısını Çay Üzerinden Okumak[1]

Elif Karaçimen ve Ekin Değirmenci

Her bir meta tarihsel koşullara bağlı olarak şekillenmiş olan ve metanın üretimi ve dağıtımında rol oynayan toplumsal ilişkileri barındırır.[2] Piyasada alınıp satılır olması itibariyle bir meta olan çayın da toplanması, işlenmesi, satılması ve tüketilmesinin altında toplumsal ilişkiler yatar. Çay metasının Rize ve çevresinde devlet desteğiyle yetiştirilmeye başlanmasıyla birlikte 1950'li yıllardan itibaren bölgenin iktisadi ve ekolojik yapısının yanı sıra toplumsal yapısı da değişmiş ve süreç içerisinde değişmeye devam etmiştir. Bu yazıda ana hatlarıyla bu değişimin nasıl şekillendiği ve bugünkü hali üzerinde duracağız.

Böyle bir analiz için öncelikle Rize'de çaydan önce nasıl bir hayat vardı diye bakmak uygun olacaktır. Bu kitapta çıktıları olan çalıştayda bu konudan ayrıntılı olarak bahsedildi (Genç 2021, Koyuncu 2021). Tarihsel olarak bakıldığında daha öncesinde Rize ve çevresinde köylüler kendi tüketimlerini karşılamak için mısır, fasulye ve lahana gibi tarımsal ürünler üretmekte, hayvancılıkla uğraşmakta ve kendi tüketimlerinden arta kalanı pazarda aracısız bir şekilde satmaktaydılar. Bu işleri yapanlar çoğunlukla kadınlardı. Erkekler ise gurbette genelde inşaat işlerinde ve gemilerde çalışmaktaydı. Yamaç bir arazide dağınık yerleşimin ve küçük mülkiyetin hakim olduğu bu tarz bir yapıda devlet eliyle sinai bir ürün olan çay üretiminin teşvik edilmesi toplumsal yapıda köklü bir dönüşüme neden oldu. Bu dönüşümün en önemli ayağı geçimlik üretim

1 Burada ana hatlarına kısaca değindiğimiz çalışmamız Toplum ve Bilim Dergisi 150. sayısında "Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği" başlığıyla yayınlanmıştır (Karaçimen ve Değirmenci 2019).

2 Metanın üretiminde rol oynayan toplumsal ilişkilere dair analizlerin temeli Marx'ın meta fetişizmi kavramına dayanır. Marx, analizine kapitalist üretim tarzının inceleme birimi olan metayı ele almakla başlar. Meta fetişizminin kökeni metayı üreten emeğin toplumsal karakterinde yatar. Emeğin bu toplumsal karakteri sanki emeğin ürününün nesnel bir özelliğiymiş gibi göründüğünden meta gizemli bir hal alır (Marx 1976).

yapan köylünün yerini küçük meta üreticisine bırakmasıydı. Küçük meta üreticiliği ile kastımız kendi üretim araçlarına sahip olan ve aile içi emek ile üretim yapan toplumsal yapıdır. Bir başka önemli dönüşüm ise çayın kısa zamanda işlenmesi gerekliliğinin bölgede çay fabrikalarının da kurulmasını beraberinde getirmesiydi. Böylelikle çay bölge iktisadi ve toplumsal yapısını imalat sektörü üzerinden de etkiledi ve köylülerin hem küçük meta üreticilerine dönüşmelerine hem de kendi bölgelerinde işçileşmelerine aracı oldu.

Günümüzde bu yapının da görece değiştiğine şahit oluyoruz. Burada en önemli değişiklik çay üretiminin artık çay tarlası sahipleri tarafından aile emeği kullanılarak yapılmıyor olmasıdır. Ucuz aile emeğinin kullanımının bırakılmış olmasına paralel olarak çay bir geçim kaynağı olma özelliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Buna dair bir gözlemi Berna Güler'in 2009 yılında yaptığı saha çalışmasında bulmak mümkün (Güler 2021). Bizim de 2018 yazında Rize'nin köylerinde 200 küsür çay üreticisiyle yaptığımız saha araştırması, bize bu üreticilerin sadece %5'inin çay tarımı ile geçim sağladığını gösterdi. Yine bu saha çalışması kapsamında yaptığımız görüşmelerde Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nde (ÇAYKUR) kadrolu memur olarak çalışan 50'li yaşlarında bir çay üreticisi, bu durumu babasının tamamen çaydan geçindiği, kendisi için çayın önemli bir ek gelir kaynağı olduğunu, ama arazi bölündükçe oğlu için çay gelirinin önemini daha da yitireceği şeklinde ifade etti.

Genel olarak çayın geçimlik bir tarım ürünü olmayı yitirmesinde hangi etmenlerin rol oynadığına bakarsak; bununla ilgili iki gelişme dikkati çekmektedir. Bunlardan ilki, miras yoluyla arazilerin parçalanmış olmasıdır. ÇAYKUR 2018 Sektör Raporu'ndan elde ettiğimiz verilere göre, cüzdan sahipliğine göre üreticilerin %73'ü 5 dönüm altında araziye sahiptir ve toplam arazilerin yarıya yakını 5 dönümün altındadır. Bu resmi istatistiklerin doğruluğu da tartışmalıdır; çünkü Doğu Karadeniz Bölgesi'nde arazi paylaşımında ataerkil ve dinsel kodlar hâkimdir. Bu hakimiyetin bir çıktısı olarak yasal mirasçıların intikal işlemleri çoğu zaman yapılmamaktadır. Bu durumdan en zararlı çıkan elbette kadınlardır. Kadınlar çay toplayarak yıllarca çay tarımındaki asıl yükü çekenler olmalarına rağmen, konu çay bahçelerinin mülkiyeti olduğunda hiçbir hakları gözetilmemektedir. Arazi erkek kardeşler arasında eşit bölünmekte; kadınların ise kocalarının kendi ailelerinden aldıkları paydan yararlanması beklenmektedir. Hukuki bir intikal işleminin yapılmaması nesiller geçtikçe mirasçı sayısının çoğalmasına ve buna bağlı olarak da arazi paylaşımının son derece çatışmalı bir konu haline gelmesine neden olmuştur.

Çayın geçimlik bir ürün olmayı yitirmesinde ikinci önemli etmen ise tüketim alışkanlıklarının değişmesidir. Geçimlik üretim yapan köylünün hayatına bir

meta olarak çayın girmesiyle birlikte geçimi (basit yeniden üretimi) sağlama biçimleri değişmiş ve piyasa ile ilişkilenmek bir mecburiyet halini almıştır. Çaydan elde edilen gelir 1970'lerin sonlarından itibaren zaten enflasyon karşısında azalmış, sonraki yıllarda tüketim alışkanlıklarının değişmesiyle harcamaların giderek artması, çay geliriyle geçinilmesini olanaksızlaştırmıştır.

Geçimin giderek zorlaşmasıyla beraber Doğu Karadeniz'den başka bölgelere veya il ve ilçe merkezlerine göç hızlanmıştır. İlginç olan ise birçok başka tarım ürününde gözlenenin aksine bölgeden göçün hanelerin çay üretiminden vazgeçmelerine neden olmamasıdır. Bunu sağlayan en önemli etmen bir tarım ürünü olan çay bitkisinin özgünlüğüdür. Bölgenin iklimi nedeniyle yılda üç ya da en fazla dört sürgün veren çay sezonluk bir üründür. Dolayısıyla hasat zamanında köyüne gelen Rizeliler sonrasında çoğunlukla büyük kentlerde olan asıl işlerine dönebilmektedir.[3]

Artan göçle beraber çay tarımında emek süreçleri de dönüşmüştür. Küçük meta üreticiliği yani aile emeği ile devam eden tarım yerini iç içe geçmiş pek çok farklı emek sürecine bırakmıştır. Bunlardan elbette en önemlisi ücretli emek kullanımıdır. Öncesinde ücretli işçiler Rize'de yaşayan ya da Ordu ve Giresun gibi yakın illerden gelen mevsimlik işçilerden oluşurken son yıllarda bölgede çay toplayan ücretli işçilerin çoğunluğunu Gürcüler oluşturmaktadır. Bu kitaba konu olan çalıştayda sunum yapan Nihan Ciğerci Ulukan ve Umut Ulukan'ın çalışmaları bu konuda ayrıntılı bilgi vermektedir (Ciğerci Ulukan ve Ulukan 2021). Yine çalıştayda sunum yapan Aslıhan Yılmaz Uzun ise çay toplama işinin ücretlendirilmesiyle çayda cinsiyete dayalı iş bölümünde bir farklılaşma yaşanmasına rağmen bu iş bölümünün kadınlar aleyhine devam ettiğini ortaya koymaktadır (Uzun 2021).[4] Ücretli emek kullanımının yanı sıra çaylığı yarıya verme de sıkça başvurulan bir pratiktir.

Çayın geçimlik bir ürün olmaktan çıkması ve emek süreçlerindeki farklılaşma en önemli etkisini insan doğa ilişkisindeki dönüşümde kendini göstermektedir. Önceden çay tarımı hayvansal gübre kullanılarak yapılmakta, toprak çapalanarak havalandırılmakta; yani üretici toprak ve ürünle birebir ilgilenilmekteydi. Bugün ise bölgede hayvancılığın giderek terk edilmesiyle eskiden kullanılan hayvan gübresinin yerini kimyasal gübre almıştır. Çay tamilerinin dibindeki toprağın kazılmaması toprağın giderek taşlaşmasına neden olmuş-

3 Bu durum çay üretiminin yapıldığı diğer ülkeler için geçerli değildir. Meta zinciri üzerinden dünyada çay tarımı ve imalatına dair bir analiz için bkz. Değirmenci ve Karaçimen (2019).

4 Bu eşitsiz cinsiyet ilişkilerinin yeni nesillerde nasıl üretildiğine dair bir analiz için bkz. (Karaçimen ve Değirmenci 2020).

tur. Sertleşen toprağa atılan kimyasal gübre yağmur sularıyla yıkandığından üretici giderek daha fazla kimyasal gübre kullanma ihtiyacı hissetmektedir. Tüm bu sürecin bir sonucu olarak toprak yeniden üretim özelliğini yitirmektedir. Bu durum çay bahçesi sahiplerinin de son derece farkında olduğu bir gerçek olmasına rağmen toprakla eskisi gibi bir bağ kurulmadığı için giderek kanıksanmıştır. Sonuçta bir yandan toprak verimliliğini yitirirken diğer yandan kimyasal gübredeki azotun yer altı sularına nitrat olarak geçmesiyle dereler kirlenmektedir.

Tüm bunlara rağmen çay tarımının mevcut sorunlarıyla devam etmesinin temel nedeni çayda devlet desteğinin çelişkileriyle birlikte sürüyor olmasıdır. Bugün Türkiye'de pek çok başka tarım ürününde (tütün, şeker pancarı ve fındık gibi) devlet desteği çok azalmış ve bu ürünlerin tarımı uluslararası sermayeye açılmıştır. Oysa çay tarımı hem ormanlık araziler çaya açılarak hem de üretici sayısı artarak ya da en azından değişmeyerek devam etmektedir. Çaya verilen devlet desteğinin en önemli aracı %145'lik gümrük duvarıdır. Bu duvar çayı ithal çay rekabetinden korumaktadır. Bu desteğin bir diğer ayağı ise elbette ÇAYKUR'un varlığı ve kurum aracılığıyla yürütülen destekleme politikalarıdır. Halen neredeyse üreticinin topladığı çayın yarısını ÇAYKUR kendi belirlediği fiyattan satın almakta ve koyduğu kota ve kontenjan ile özel sektörün de üreticiden ne kadar çay alacağını belirlemektedir. Yerli özel işletmelerin yanı sıra çay uluslararası sermayeye de sınırlı bir şekilde açılmıştır. Tüm bunlara rağmen sektördeki belirleyici rol ÇAYKUR'a aittir.

Bu yazı kapsamında ayrıntılarına giremeyecek olsak da devletin çay tarımındaki rolünün çelişkilerden azade olmadığını belirtmeliyiz. Devlet bir yandan çay sektöründe ağırlığı artan sermayenin çıkarlarını korumaya çalışırken diğer yandan yüksek oy potansiyeli taşıyan çay üreticilerini iktidarın politikalarından hoşnut kılma çabası içerisindedir.[5] Pek çok açıdan sorunlu olan çay tarımının bölgede bu şekilde sürdürülmesi elbette mümkün değil. Doğaya zarar vermeden, ormanlık araziler korunarak, çayın kalitesini de düşürmeden ve çayı toplayan emekçilerin hakkını gözetecek adil bir düzenlemeye ihtiyaç olduğu tartışılmaz bir gerçek. Bu ve benzeri çalıştayların bu düzenlemelerin hangi araçlarla ve nasıl bir mücadeleyle yapılabileceğinin tartışılması açısından son derece önemli olduğunu düşünüyoruz.

5 Bu çelişkili rolün nasıl şekillendiğini bir başka çalışmamızda ayrıntılı olarak ele aldık (bkz. Karaçimen ve Değirmenci 2019).

Analysing the Changing Social, Economic and Ecological Structure of the Eastern Black Sea Region through Tea[1]

Elif Karaçimen & Ekin Değirmenci

Each commodity contains social relations that have been shaped through historical conditions and play a role in the production and distribution of the commodity.[2] Tea is a commodity thata can be bought and sold in the market. There are social relations underlying the collection, processing, sale and consumption of tea. Along with the cultivation of tea commodity with the support of the state in Rize and its surroundings, the social as well as the economic and ecological structure of the region transformed in the 1950s and continued to change thereafter. In this article, we will focus on how this transformation took shape and how the situation is today.

For such an analysis, it would be appropriate first to look at what life was like in Rize before tea. This subject is discussed in detail in this book which is the output of a workshop (Genç 2021, Koyuncu 2021). Historically, peasants in and around Rize used to produce agricultural products such as corn, beans and cabbage for their own consumption and sell the surplus produced in the marketplace themselves. At the same time they were practicing animal husbandry. These were all mostly done by women. Men, on the other hand,

1 Our study, the main lines of which were briefly mentioned here, was published in the 150th issue of "Toplum ve Bilim" with the title "Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği (The Contradictory Continuity of Tea Agriculture in the Eastern Black Sea Region)".

2 The basis of the analysis of the social relations that play a role in the production of the commodity is based on Marx's concept of commodity fetishism. Marx begins his analysis by discuss the commodity, the unit of study of the capitalist mode of production. The origin of commodity fetishism lies in the social character of the labor that produces the commodity. The commodity becomes mysterious as this social character of labor appears to be an objective feature of the product of labor (Marx 1976).

were generally working in construction sector and ships on abroad. This social structure has radically changed when tea cultivation was promoted by the state in a city like Rize where the houses are scattered over hillside land and small property dominates. Most importantly was the transformation of subsistence peasants into petty commodity producers.[3] Another important transformation is related to the establishment of tea factories in the region as tea is an agricultural product which needs to be processed in a short time. This led to a change in the economic and social structure of the region also through the manufacturing sector. Hence peasants in the region has become both small commodity producers and factory workers.

Today, we witness that the above described structure has changed relatively due to the radical decrease in the use of domestic labour in tea agriculture. Parallel to this decrease, tea agriculture has lost its feature as a means of subsistence. This was observed by Berna Güler who undertook a fieldwork in the region in 2009 (Güler 2021). Our fieldwork also supported this observation in which we talked to over 200 tea producers in the villages of Rize in the summer of 2018. According to the results of this research, only 5% of these producers make end meets through tea farming. In one of our interviews, a tea producer who is in his 50s and works in the General Directorate of Tea Enterprises (ÇAYKUR) stated that while his father could make his living solely via tea agriculture, for him tea agriculture only provided additional income and income from tea would decrease even more for future generations.

If we look at factors that play role in the tea being lost its importance as a source of subsistence income, two developments seem noteworthy. The first is the division of inherited tea plantations. The data from the ÇAYKUR 2018 Sector Report shows that according to the tea license card ownership, 73% of total producers own land under 5 acres. Indeed nearly half of the total lands are under 5 acres. The accuracy of these official statistics is questionable as the patriarchal and religious codes are dominant in land sharing in the Eastern Black Sea Region. As an outcome of this, legal procedure for division of inherited tea plantations is often not done. It is not surprising to see that women suffer most from this. Although they are the ones who bear the main burden of tea farming for years by picking tea, their rights on land are not recognized. The land is shared equally between sons. Women are expected to benefit from their husbands' rights. The absence of a legal transaction process has caused the land sharing to become an extremely controversial issue in the long run.

3 Petty commodity production as a social formation refers to producers who own their means of production and use domestic labor to produce.

The second important factor in tea being lost its importance as a subsistence agricultural product is the change in consumption habits. With the introduction of tea as a commodity into the lives of the subsistence villagers, their ways of earning their living have changed and it became a necessity to being engaged into the market relations. Plus in the 1970s inflation led to a decrease in the real income earned from tea. In the following years the increase in expenditures due to the change in consumption habits has made it even harder to live on tea income.

With the increasing difficulty of making end meets, migration from the Eastern Black Sea Region to other regions or from villages to town centers accelerated. Interesting to see that, contrary to observed in regions where one agricultural product was dominant, migration from the region did not cause households to give up tea production. This is related to the characteristics of tea as an agricultural product. Tea is a seasonal crop as the climate of the region allows it to give only three or at most four crops in summer time.[4] Therefore, people from Rize could maintain tea agriculture by only coming to their villages in summer time.

It is important to mention that the increasing migration from Rize led radical changes in the labor processes in tea agriculture. Petty commodity production, in another words agriculture which continues with domestic labor, has left its place to many different intertwined labor processes. The most important of these, of course, is the use of wage labor. Previously, wage workers consisted of seasonal workers living in Rize or coming from nearby provinces such as Ordu and Giresun. However in recent years Georgians are the majority of wage workers who pick tea in the region. The study of Nihan Ciğerci Ulukan and Umut Ulukan, who made a presentation in the workshop subject to this book, gave detailed information on this issue (Ciğerci Ulukan ve Ulukan 2021). Aslıhan Yılmaz Uzun, who also presented at the same workshop, revealed that although there was a differentiation in the gender-based division of labor in tea picking, the division of labor against women prevailed in other forms (Uzun, 2021).[5]

These economic and social transformations in tea agriculture present themselves in the transformation of the human-nature relationship in the region.

4 This is not valid for other countries where tea is produced. For an analysis of tea agriculture and production in the world through the commodity chain see Değirmenci and Karaçimen (2019).

5 For an analysis of how these unequal gender relations are produced in new generations see Karaçimen and Değirmenci (2020).

Previously tea farming had been undertaken by using animal manure, soil had been cultivated; hence the producer directly took care of the soil and the agricultural product. Today, due to the gradual decrease in husbandry in the region, chemical fertilizer has replaced the animal manure. Not digging the soil in tea gardens has caused the soil to become increasingly petrified. The producer needs to use more and more chemical fertilizers as the chemical fertilizer put on soil is washed away by rain water. As a result of this whole process, the soil has lost its reproduction feature. Although the owners of the tea gardens are very aware of this, they got used to the situation because they no longer have a mutual relationship with soil. As a consequence, this process, on the one hand, led to the soil to lose its fertility and, on the other hand, resulted in water pollution as chemical fertilizers pollute underground water. Despite these negative consequences, tea agriculture still continues because state subsidizes tea producers. Today state subsidies for many other agricultural products (such as tobacco, sugar beet and hazelnut) have decreased to a great extent in Turkey and agriculture of these products has been opened to international capital. These led to a decrease in their production. However, tea production continues as evident in the increasing size of tea farming area (created by clearing forested land and rising (or at least not changing) number of tea producers. As mentioned above the reason for this increasing tea production is the prevailing state support the producers. The most important of these supports is the 145% customs wall. This wall protects tea producers from competition via imported tea. Another supporting mechanism is carried out via the ÇAYKUR's policy measures. Currently, ÇAYKUR buys almost half of the tea picked by producers at a price it determines. The institution also determines the amount of tea that will be collected via the private sector through the quota it sets. Besides, as opposed to many other agricultural products mentioned above, tea has been opened to international capital only in a limited way. So the decisive role in the sector still belongs to the state institution, ÇAYKUR.

Although it is not possible to go into details in this article, we should mention that the role of the state in tea farming is not free from contradictions. While the state, on the one hand, tries to protect the interests of the capital, the role of which has increased in the sector, on the other hand, it tries to satisfy the tea producers with its policies as their votes are crucial for the government.[6] Of course, it is not possible to continue tea farming in the region in such a

6 In another study, we discuss in detail how this contradictory role takes shape (Karaçimen and Değirmenci 2019).

problematic way. It is an indisputable fact that there is need for a fair regulation that will sustain tea agriculture without harming the nature and reducing the quality of tea and also by protecting the rights of labourers. We think that this and similar workshops are extremely important for discussing the means by which these arrangements can be made and the struggles needs to carried out for such an end.

Kaynakça / References

Ciğerci Ulukan, N. ve Ulukan, U. (2021), "*Çay Tarımı ve Göçmen Emeği*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan.

Değirmenci, E. ve Karaçimen, E. (2019), "*Bir Bardak Çayın Serüveni: Meta Zinciri Analizinden Hareketle Çayın Ekonomi Politiği*", **Mülkiye Dergisi**, 43(1): 139-173.

Genç, F. (2021), "*Bir Metanın İzinde Türkiye'de Çayın Öyküsü*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan.

Güler, B. (2021), "*Üretim İlişkilerinin Dönüşümü: Tarladan Çaya bir İzlence*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2019), "*Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği*", **Toplum ve Bilim Dergisi**, 150: 63-94.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2021), "*Çayı Eden Kadındır*", **Çatlak Zemin,** https://catlakzemin.com/cayi-eden-kadindir/ (Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2021).

Koyuncu, R. (2021), "*1918-1947 Yılları Arasında Rize'de Çay Tarımının Serüveni*" **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan.

Marx, K. (1976) [1867], **Capital Volume 1**, Penguin, Londra.

Yılmaz Uzun, A. (2021), "*Çay Tarımında Kadın Emeği*" **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan.

Gündelik Hayat; Çay ve Çay Kültürünce Yaratılan Sembolik Dünya

Evun Sevgi Okumuş

"Üç gün yiyeceksiz kalmak bir gün çaysız kalmaktan iyidir" Çin Atasözü.

Beş bin yıldır varlığı bilinen çayın (Reimertz 1995: 7) insanların gündelik hayatına çok geç ama olabildiğince yerleştiği aşikardır. Dünyadaki 4 elementin meydana getirdiği en güzel karışım şüphesiz ki ***'çay'***dır gibi iddialı ve esprili söylemlerle, gündelik hayatımızda vazgeçilmez bir yerde duran bu içecek nasıl oluyor da bu mevkiyi elde ediyor? Bu soruyu yanıtlayabilmek, çayın felsefesi ve sosyolojisini anlayabilmek için ritüeller, kültürel yüklenimler ve gündelik kullanımlar ile simgesel düşüncenin yaratım sürecine bakmak anlamlı olacaktır.

Simgesel Düşünce Ne Zamandır Var?

İnsan yüz binlerce yıl önceden günümüze maddi ve maddi olmayan üretimlerini sürdürürken soyut bir şekilde düşünme yeteneği ile sosyalleşme ve sosyal ağların genişlemesine yol açan sayısız kavşaktan geçti. Bu süreçlerde hayatta kalmak için yeni yöntemlerle de hayatını değiştirdi. Örneğin hayvancılık ve tarım gibi büyük atılımlara kalkıştı. Bunu Adnan Turani "küçük avcı topluluklarından köylere, köylerden site hayatına, site hayatından kent devletlerine ve daha sonraları, imparatorluklar ile diğer çeşitli devlet yönetimlerine varılır" şeklinde ifade etmiştir (Turani 2012: 11).

Tüm bu tarihi süreçlerin en ilgi çeken kısmı "İnsan ne yedi, ne içti ve bunları neden tercih etti?" sorusudur. Dahası artık bir zorunluluk olmaktan çıktığı durumlarda neden bazı yiyecekleri ve içecekleri kullanmayı gündelik hayatının bir parçası olarak sembolik anlamları ile devam ettirdi? Faydacı yaklaşımının yanı sıra insan artık doğaya, sanata, yaşama sembolik anlamlar yükleyen gelişkin bir canlı olarak kabul görmektedir. İlk çizgiyi çizerken ne düşündü bile-

meyiz, bu eylemi hangi motivasyonla, hangi korku, sevinç ya da beklentiyle yaptığına dair ancak tahmin yürütebiliriz. Fakat bugünün insanının tercihlerinin belirleyenlerini artık sosyolojik verilerle görmekteyiz.

Antik çağların günlük hayatlarını, yaşam biçimlerini göstermesi açısından kap formları en önemli verilerdir. Kapların ilk yapım amacı ***'besinler'*** ve ***'içecekler'*** tutmak içindir. Buradan düşünmeye başlarsak, bu üretimlerin gündelik hayat içinde bugünün çay bardaklarına ulaştığını kolaylıkla tahmin edebiliriz.

Resim4: Hydrialarla su taşıyan kadınlar

Resim5: Hydria (Su kabı/AntikYunan)

Kaynak: http://www.metmuseum.org/toah/images/h5/h5_06.1021.77.jpg 16.06.2021

Resim6: Kanharos. İçki kabı

Kaynak: http://arkeopolis.com/en-sik-kullanilan-15-yunan-ve-roma-kap-formu/16.06.2021

Peki bugün kullandığımız camın tarihi nedir? Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan buluntular Yakın Doğu'da MÖ 5. binyıldan itibaren cama benzeyen parlak nesnelerin kullanıldığını kanıtlar niteliktedir (Eker 2018).

Günümüzde olduğu gibi antikçağda da insanlar kapları ihtiyaçları doğrultusunda hayatın her alanında kullanmışlar ve amaçlarına uygun formlar olarak tasarlamışlardır. Antik çağdan günümüze cam üretimi ilk başlarda insanın süslenme ihtiyacını karşılamak için üretilmiş olsa da MÖ 16. yüzyıldan itibaren kap formu olarak karşımıza çıkmıştır. Kozmetik ve ilaç kabı, içki kabı, servis ve masa kapları, dini ritüellerde kullanılan kaplar vb. olarak kullanılan cam kap formları antik çağ boyunca çok farklı şekillerde kullanılmıştır (Eker 2018).

Resim7-8: Antik Dönem Bardak ve Sürahi
Kaynak: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/543455 16.06.2021

Resim9-10-11-12: Günümüz çay bardağı
Kaynak: https://www.google.com/16.06.2021

İnsanın yaşamında belirleyici olan simgenin ve simgesel gelişiminin tarihsel süreci kadar kavramsal yapısı da önemlidir. Simge en geniş anlamıyla "kendinden başka bir şeyi yansıtarak ya da temsil ederek görünür kılan im"[1] diye tanımlanabilir. Bize, duyularla algılayamadığımız detayları duyulara gösteren algılatan bir tür aynadır. Simgesel düşünme yetisiyle birlikte *yorumlayabilme* özelliği kazanılır. Binlerce yıldır çeşitli yorumlamalardan geçen simgelerle insan hayatı çeşitlenmiştir. Örneğin bugün kan kırmızısı sıcak bir içecek olan çaya duyulan hayranlık binlerce yıl öncesinden insanın kan ve yaşam bağına yüklediği anlamda gizli olabilir.

1 https://metinbobaroglu.net/simge-kavrami-ve-simgesel-dusunme/, Erişim tarihi: 23 Haziran 2021.

Çay ve Simgesel Düşünce

1836 tarihli 'Çay Tiryakisinin El Kitabı'nda çay için şöyle yazar; "Asya'da bir despottur. Avrupa'da ve Amerika'da uluslar birbiri ardına onun yumuşak boyunduruğuna girerek haraçlarını gönüllü olarak öderler. Hatta bizim aile dostumuzdur ve bayramlarımızın daimi misafiridir" (Reimertz 1995: 30-31). Çay, bugün sosyal hayatta yeri tartışılmaz derecede sağlam biçimde 'çay içme' ritüelleri etrafında oluşan çok çeşitli kültürel varyasyonlarıyla renkli dünyasını yaşamaktadır. Çayla, uyandığımız andan itibaren başlayan ilişkimiz, gecenin geç saatlerine kadar simbiyotik olarak sürmektedir. Bu yakın ilişkilenmenin çok çeşitli sosyolojik sonuçları, neredeyse kendine ait bir edebiyatı ve bağımlılığı oluşmuştur.

Yeme ve içme zaruri bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyacın giderilmesinde birey isteyerek ya da istemeyerek sosyolojik etkileşime girer. Çoğu zaman bu faaliyet bireyi sosyalleşmeye götürür, bireyin farklı bireylerle ve toplumla etkileşime girmesiyle, zaruri eylemden sosyal bir sonuç ve kültürel alışkanlıklar doğar. Giddens bu durum için "Tüm toplumlarda yeme-içme aslında toplumsal etkileşimin ve törenlerin gerçekleştirilmesi için ortamlar yaratmaktadır. Mesela kahve bizim gündelik toplumsal etkinliklerimizin bir parçası olarak 'simgesel bir değer' taşır" demektedir (Giddens 2000). Çay da böyle bir toplumsal etkinliktir.

Kullanım alanlarına bakıldığında ilk içilen çayın keyif almanın yanı sıra tıbbi nedenlerle de kullanıldığını görürüz. Tarihsel olarak 17. yüzyılda Avrupa'da keyif maddesi olarak kullanılırken, 19. yüzyılda Kuzey Denizi civarlarında halk içeceği olarak tüketilmiştir. İngilizler, 17. yüzyılda sömürgesi olan Hindistan aracılığıyla çayla tanışmış ve çay hayatlarının önemli bir parçası olmuştur. Rusya'da her öğün çay içilirken, Fransız entelektüellerinin özel bir çay sevgisi bulunmaktadır. Moğollar ise biraz yağ, bir tutam tuz, biraz un veya darı, hatta açık havada kurutulmuş kuzu etini çaya ekleyerek içerler (Reimertz 2003). Çayın 5000 yıllık serüvenlerle dolu geçmişi çeşitli halklarda farklı yollar izlemiştir. Süreçte, bir 'çay etnografyası' da ortaya çıkmıştır. Çay kesilmesine yarayan makaslar, sepetler, kutular, demlikler, semaverler, çay kazanları, bardaklar, fincanlar, kaşıklar, tepsiler vb. materyallerin hepsi çay kültürünün etrafında oluşan etnografik maddelerdir (Güneş 2012: 235). Bunların ticari alanı bizim yazımızın konusu değildir ancak gündelik hayat içinde ciddi bir ekonomi yarattığını vurgulamak önemlidir.

Anadolu'da Çay

Çay kullanımı ve kültürünün Türkiye açısından nispeten yeni bir tarihi vardır. Halkın yaşamına geç girmesine karşın, bugün oluşturduğu kültürü ve bağlamı ile sosyal yaşamda yeri doldurulamayacak bir değer halini almış, kültüre hızlı uyum sağlamış, bu kaynaşma sonucunda birçok 'düşünsel zenginlik' yaratmıştır. Özellikle siyah çayın çok yaygın tercih edildiğini görmekteyiz. Öyleki bugün ülkenin insanlarınca en çok sevilen ve tüketilen içecekler arasında olduğunu söyleyebiliriz (Çalışır ve diğ. 2019: 62; Güneş 2012: 235)[2].

Çayın üretiminde söz sahibi olan Türkiye, dünyada büyük bir pazara sahiptir. Üretimine paralel bir tüketim alışkanlığı ve bu tüketimin kültürel sermayede de izi vardır. Tüketimi ve önemine dair Washington Times gazetesi yazarlarından Gerald Robins, şunları dile getirmiştir: "Türkiye'de her iş kültürel alışkanlıkların çevresinde sonuçlandırılır. Ankara'da bürokrasi ile tanışanlar bunu çok iyi bilirler. Örneğin başkent Ankara'da Türk tipi bardaklarda sunulan çay ikramından önce hiçbir şey başlamaz. Çayın yanında sigara sunulması, ardında dostça ve filozofça uzun uzun laf edilmesi, yerleşik iş kültürünün uzantısı olmuştur (Güneş 2012)."

Çay ayrıca Türkiye'de kamusal alanda olduğu kadar ev kültürünün de önemli bir parçasıdır. Günün hemen her diliminde çay içildiğini görebiliriz. Çay sırf içmek için içilmez, ona mutlaka bir anlam yüklenir. "Bir çay içelim" birçok anlama gelir; buluşmak, ev ziyareti, toplantı, dertleşme... Türkiye halkları ile sohbet ederseniz ve konu çaya gelirse şunları duymanız muhtemeldir; "çaysız sohbet, aysız gökyüzü gibidir", "neyse ki çayın demi var, yaşamın gamına inat." Hatta Türkiye'de çay ve kahve severler birbiriyle aşıklar gibi atışır ve her zaman şakalaşırlar. Çay severler "çayın kalabalıkla arası iyidir, kahve yalnızlık ister" diyerek çayın toplumsallığını öne çıkarırlar.

Anadolu'da da yeme içme kültürü etrafında oluşan gelenekler, beslenmek için var oldukları kadar **"sembolik anlamlara"** da sahiptir. Ağır ağır yudumlanan çay içme ritüeli, bir dostla sohbettir örneğin. Yorgun anınızda bir bardak çay dinlendirir. Bir davettir, mesela "bir çayımı iç" deriz komşuya. "Çayı koydum gel" deriz, sanki çayı koymamız bir buluşmanın zaruri başlangıcıdır. En çok çayın içildiği şehirlerden olan Erzurum'da bir Erzurumlu "bir çay içim de kendime gelim (Çalışır ve diğ. 2019: 63)" sözü sıklıkla kullanır.

Çayın yarattığı ekonomik ve kültürel zenginlik kadar mekansal ilişkisi de çok

2 Çayın Türkiye'deki tarihsel boyutu kitapta başka yazılarda ele alınacağı için bu yazıda ayrıntılı olarak değinilmeyecektir.

belirgindir. Çay içme kültürü ve çay içilen mekânlar, kişilerarası iletişime zemin hazırlaması açısından değerlidir. Evlerde, çay ocaklarında, işyerlerinde, iş molalarında, iş toplantılarının mekânlarında sıklıkla elimizde çay olur. Böylelikle çayın çokça tüketildiği mekânlar tanışma, buluşma, kaynaşma, iletişime girme ve bu iletişimi sürdürme mekânları olarak görülebilir (Çalışır ve diğ. 2019:56). Çayın edebiyatla da çok yakın ilişkisi vardır. Dünyanın bütün meşgalesine, acelesine ve anlamsızlığına verilecek en güzel cevaptır; "beş dakika çay molası". Edebiyattaki yansımalarına bazı örnekler verelim. Mesela Oğuz Atay yalnızlığın ilacı olarak çayı görür: "Biz, çayın yalnızlığa iyi gelen tarafını da severiz. Avuçlarken ince belli bardağı, hücrelere kadar hissettiren sıcaklığında unuttuk yalnızlığı." Cezmi Ersöz motivasyon verici olarak kabul eder: "Çay, henüz her şey bitmedi demektir". Lale Müldür çayı güzel şeylerin başlangıcı için bir muştu sayar: "Sonra belki çay içeriz. Şansımız varsa yağmur da yağar. Damlalara huzur yüklemece oynarız. Benim damlam, seninkini alnından öper. Güzel şeyler olur belki, sen gel bence." Aşıkların ve şiirlerin de başrolünde çayı görürüz, mesela Muhsin Ünlü der ki: "Hadi iç de çay koyayım"... Alper Gencer; "seni çay içerken izlemek, seni çay doldururken, seni demlerken çayı, kimseler inanmasa da düpedüz sevap" der. Murat Menteş çayın bir enerji kaynağı oluşuna dair; "her gülümseyişinde tüm ülkeye çay ısmarlayayım, seninleyken bir yudum çay zenginleştirilmiş uranyum gibi enerji veriyor bana" diye ifade eder. Hasretin bile ölçüsü çaydır Sunay Akın için; "çay bardağında bırakılan dudak payı kadar bile uzak kalamam gözlerine" diye belirtir. Sezai Karakoç ise sevgilinin gözlerini seyreder çayın deminde; "benim çay bardağımda senin gözlerin olur, senin gözlerin sizin çay bardaklarınızda"...

Son söz olarak bir espri koyalım:

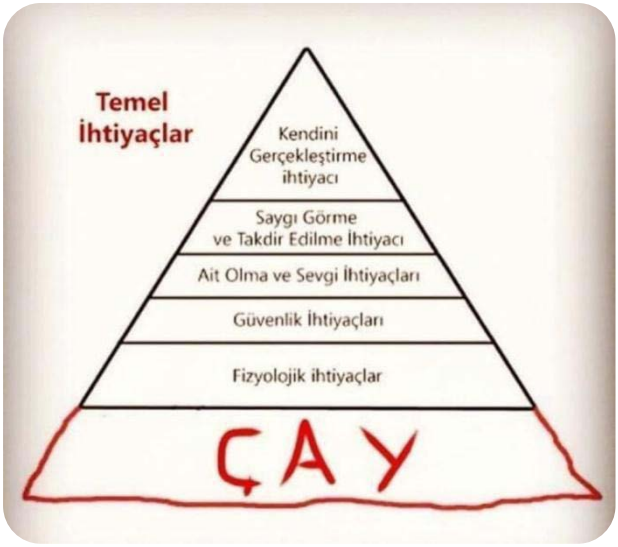

Daily life; The Symbolic World Created by Tea and Tea Culture

Evun Sevgi Okumuş

"It's better to be deprived of food for three days than tea for one."

A Chinese proverb

It is obvious that tea, whose existence has been known for five thousand years (Reimertz, 1995: 7), has settled in people's daily lives very late but as much as possible. With assertive and humorous discourses such as ***"tea"*** is undoubtedly the most beautiful mixture created by the 4 elements in the world, how does this beverage, which stands in an indispensable place in our daily lives, achieve this position? In order to answer this question and to understand the philosophy and sociology of tea, it would be meaningful to look at the rituals, cultural commitments and everyday uses and the creation process of symbolic thought.

How Long Has Symbolic Thought Existed?

Hundreds of thousands of years ago, while continuing material and immaterial productions, people passed through countless crossroads that led to socialization and the expansion of social networks with its ability to think in an abstract way. People also changed life in new ways in order to survive from these processes. For example, people attempted great breakthroughs in livestock and agriculture. Adnan Turani expressed this as "from small hunting communities to villages, from villages to housing estate, from housing estate to city state, and then to empires and various other state administrations" (Turani, 2012: 11).

The most interesting part of all these historical processes has been the question of "What did humans eat and drink and why did they choose them?" Moreover, why did humans continue to use certain foods and drinks with

symbolic meanings as a part of their daily life when it was no longer a necessity? In addition to the utilitarian approach people now accepted as an advanced creature that gives symbolic meanings to nature, art and life. We do not know what was thought by them when drawn the first line, we can only speculate as to what kind of motivation, fear, joy or expectation had led this action. However, we now see the determinants of the preferences of today's people with sociological data.

Pottery forms are the most important data in terms of showing the daily lives and lifestyles of ancient people. The initial purpose of producing these containers is to hold 'foods' and 'drinks'. If we start to think from here, we can easily guess that these productions have evolved today's teacups in daily life.

Picture4: Women carrying water with hydria

Picture5: Hydria (Water pot/ Ancient Greek)

Resource: http://www.metmuseum.org/toah/images/h5/h5_06.1021.77.jpg 16.06.2021

Picture6: Kanharos. Quegh

Resource: http://arkeopolis.com/en-sik-kullanilan-15-yunan-ve-roma-kap-formu/16.06.2021

So, what is the history of the glass we use today? The finds unearthed in archaeological excavations prove that shiny objects resembling glass were used in the Near East since the 5th millennium BC (Eker, 2018).

In ancient times, like today, people used containers in all areas of life in line with their needs and designed them in forms suitable for their purposes. Although glass production from ancient times to the present was initially produced to meet embellishment needs of people, it has emerged as a container form since the 16th century BC. Glass container forms used as cosmetic and medicine containers, drinking containers, serving and table containers, containers used in religious rituals, etc. have been used in many different ways throughout ancient times (Eker, 2018).

Picture7-8: Antique Glass and Jug

Resource: https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/543455 16.06.2021

Picture9-10-11-12: Today's tea cup

Resource: https://www.google.com/16.06.2021

Its conceptual structure is as important as the historical process of the symbol and its symbolic development, which is decisive in human life. In its broadest sense, the symbol can be defined as "the sign that is visible by reflecting or representing something other than itself". [1]It is a kind of mirror that shows us the details that we cannot perceive with the senses. The ability to *interpret* together with symbolic thinking ability is gained. Human life has diversified with symbols that have undergone various interpretations for thousands of years. For instance, the admiration for tea, which is a blood-red hot beverage today, may be hidden in the sense that thousands of years ago attributed to the bond of blood and life.

1 https://metinbobaroglu.net/simge-kavrami-ve-simgesel-dusunme/, Date Accessed: 23 June 2021.

Tea and Symbolic Thought

In the 'A Theic's Handbook' dated 1836, the author writes about tea: "It is a despot in Asia. One nation after another in Europe and America voluntarily pays their tribute by falling under its soft yoke. In fact, it is our family friend and a permanent guest of our holidays (Reimertz 1995: 30-31). Today, tea lives it's colorful world with a wide variety of cultural variations formed around the rituals of "drinking tea", with an indisputable place in social life. Our relationship with tea which starts from the moment we wake up, continues until late at night as symbiotically. This close association has had a wide variety of sociological consequences, even a literature of its own, and a dependency.

Eating and drinking are indispensable needs. In order to meet this need, the individual willingly or unwillingly engages in sociological interaction. Most of the time, this activity leads the individual to socialization, as the individual interacts with different individuals and society, a social result and cultural habits emerge from that necessary action. Giddens writes about this: "eating and drinking in all societies actually creates environments for social interaction and ceremonies to take places. For example, coffee has a 'symbolic value' as part of our daily social activities" (Giddens, 2000). Tea is one such social activity.

When we look where it consuming, we see that the first tea is used for medical reasons as well as for pleasure. While it was used as a pleasure substance in Europe in the 17th century, it was consumed as a public drink around the North Sea in the 19th century. British met tea through its India colony in the 17th century, and tea became an important part of their lives. While tea is consumed at every meal in Russia, French intellectuals have a special love for tea. Mongolians, on the other hand, drink it by adding some oil, a pinch of salt, some flour or millet, or even air-dried lamb meat (Reimertz, 2003). The 5000-year-old history of tea, full of adventures, has followed different paths in various societies. In the time course, a 'tea ethnography' has emerged. Scissors used for cutting tea, baskets, boxes, teapots, samovar, tea cauldrons, glasses, cups, spoons, trays, etc. are all ethnographic materials formed around the tea culture (Güneş, 2012: 235). Their commercial area is not the subject of our article, but it is important to emphasize that they create a serious economy in daily life.

Tea in Anatolia

Use of tea and tea culture has a relatively recent history in Turkey. Despite its late entry into the life of the people, it has become an irreplaceable value in social life with the culture and context it has created today, quickly adapted to the culture, and created many "intellectual richness" as a result of this adaptation. We see that black tea is especially widely preferred. So much so that today we can say that it is among the most loved and consumed beverages by the people of the country (Çalışır et al., 2019: 62; Güneş, 2012: 235).[2]

Having a voice in the production of tea, Turkey has a large market in the world. There is a consumption habit parallel to its production and this consumption also has a trace in cultural capital. Gerald Robins, one of the writers of the *Washington Times* newspaper, stated the following about its consumption and importance: "Every business is concluded with cultural habits in Turkey. Those who meet the bureaucracy in Ankara know this very well. For example, in the capital of the country, Ankara, nothing begins until the tea is served in Turkish-style glasses. Offering cigarettes next to the tea, and then talking at length in a friendly and philosophical manner has been an extension of the established business culture" (Güneş, 2012).

Tea is also an important part of home culture as well as of the public sphere in Turkey. We can see that tea can be drank in almost every part of the day. Tea is not just for drinking; it definitely has a meaning. "Let's have a tea" means many things; dating, home visit, meeting, conversation... In Turkey, tea and coffee lovers call-and-response and joke with each other. Tea lovers emphasize the sociality of tea by saying "tea is good with the crowd, coffee wants solitude".

The traditions formed around the eating and drinking culture in Anatolia also have "symbolic meanings" as much as they exist for nutrition. The ritual of drinking heavily sipped tea, for example, is a conversation with a friend. A cup of tea relaxes you when you are tired. It is an invitation, for example, we say to the neighbor "have a cup of tea". We say, "I make the tea, come," as if making the tea is the essential beginning of a meeting. In Erzurum, one of the cities where the tea is so widely consumed, a resident says "I drank a tea I recovered myself" (Çalışır et al., 2019: 63) frequently.

The spatial relationship of tea is as evident as the economic and cultural

2 Since the historical dimension of tea in Turkey is discussed in other articles in the book, it is not discussed in detail in this article.

wealth it creates. Tea drinking culture and tea drinking places are valuable in terms of laying the groundwork for interpersonal communication. We often have tea in our hands at homes, tea shops, workplaces, work breaks, business meetings. Thus, the places where tea is consumed a lot can be seen as places to meet, socialize, communicate and maintain this communication (Çalışır et al. 2019:56). Tea also has a very close relationship with literature. It is the best answer to all the busyness, haste and meaninglessness of the world; "five minute tea break". Let's give some examples of its reflections in literature. For example, Oğuz Atay sees tea as a cure for loneliness: "We also love the side of tea that is good for loneliness. While we were holding a thin glass, we forgot loneliness in its warmth that makes you feel it all the way to the cells". Cezmi Ersöz considers it motivating: "Tea means that everything is not over yet". Lale Müldür thoughts tea as a herald for the beginning of good things: "Then maybe we can have tea. If we're lucky, it will rain. We play charge peace to the drops. My drop is a kiss on your forehead. Maybe good things will happen, I think you should come." We see tea in the lead role in ashik and poems; for example Muhsin Ünlü says: "You drink and I will pour tea." Alper Gencer says, "Watching you drinking tea, pouring tea, brewing tea, even if no one believes it, is a pure merit." Murat Menteş says that tea is a source of energy: "Every time you smile, I order tea for the whole country. When I'm with you, a sip of tea gives me energy equivalent to enriched uranium." Even the measure of longing is tea for Sunay Akın: "I can't stay away from your eyes even as much as the lip portion left in the tea glass", he says. Sezai Karakoç watches the eyes of his lover in the brew of tea: "Your eyes are in my teacup, your eyes are in your teacups"...

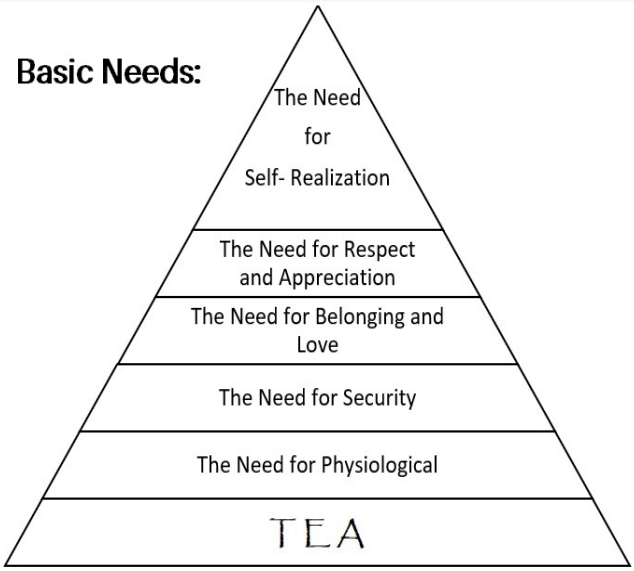

Let's say the last word with a joke:

Kaynakça / References

Barnard, A. (2014), **Simgesel Düşüncenin Doğuşu**, M. Doğan (Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Çalışır, G. ve diğerleri (2019), *"Çay İçme Kültürünün Kişilerarası İletişime Katkısı 1"*, **Mavi Atlas**, 7 (2), 54-87.

Eker, F. (2018), *"Antikçağ'da Cam Kap Formlarının Kullanımı Üzerine Bir Deneme",* **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 17 (4), 1248-1261.

Giddens, A. (2004), **Sosyoloji**, C. Güzel (Çev.), Ankara: Ayraç Yayınevi.

Güneş, S. (2012), *"Türk Çay Kültürü ve Ürünleri",* **Millî Folklor**, 24-93.

Güvenç, B. (2011), **İnsan ve Kültür**, İstanbul: Boyut Yayınları.

Farthing, S. (2013), **Sanatın Tüm Öyküsü**, F. C. Çulcu (Çev.), İstanbul: Hayalperest Yayınevi.

Leakey, L. S. B. (1988), **İnsanın Ataları, Yontma-taş Devriyle İnsanın Köken ve Evrimi Konusunda Bilinenlerin Bir Özeti**, G. Arsebük, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Lewin, R. (2008), **Modern İnsanın Kökeni**, N. Özüaydın (Çev.), Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Okumuş, E. S. (2014), **Türkiye'de Prehistorik Dönem İnsan Betimlemeleri** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özbek, M. (2007), **Dünden Bugüne İnsan**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Reimertz, S. (2003**), Çayın Kültür Tarihi**, Ankara: Dost Kitabevi.

Silvertown, J. (2017), **Darwin'le Akşam Yemeği-Evrim Yeme İçmeyi Nasıl Etkiler**, C. E. Topaktaş (Çev.), İstanbul: Kolektif Kitap.

Tanyol, T. (2000), **Mağara Resimlerini Okumak, Sanat Dünyamız**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Turani, A. (2012), **Dünya Sanat Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Bobaroğlu, M., **Simge KAvramı ve Simgesel Düşünme**, https://metinbobaroglu.net/simge-kavrami-ve-simgesel-dusunme/, (Erişim tarihi: 23 Haziran 2021).

Yaşamın Örüntüleri

Özcan Yüksek

İlgi alanım yeryüzü, büyük harfle başlayarak yazayım, düşünme ve yorumlama konum Yeryüzü olduğu için, şu yer yuvarlağının pek çok yerine gittim. Alıcı gözle dolaştım, özellikle de pek bozulmamış yaşam alanları, konuşma ve düşünme biçimleri, giyim kuşamları, kap kacakları, oturup kalkması ve gelenekleri bozulmamış yerleri seçtim dolaşmak için. Hızla bozulmakta Yeryüzü. Yüzyıllık değil bin yıllık biçimler, gelenekler, oturup kalkmalar, giysiler, kap kacaklar, fistanlar, peştamallar, çay içme biçimleri, yeryüzü hızla değişti. Oysa çay değişmedi, değişseydi eğer, şu yeryüzünde yaşamak anlamsız olurdu. Demlenmiş bir çayı paylaşarak içemiyorsak eğer yaşamın ne anlamı kalır? Yaşamın anlamı, insan bedenini andıran ince belli bardağın içindeki kan kızılsısı çayı, baş ve im parmağıyla en ucundan yakaladıktan, bir süre ışığa tutup ona baktıktan sonra usul usul yudumlamaktır. Dem kızılsısı, yaşamın anlamıdır. Çay paylaşılarak içilir bizde, yaşamı paylaşır gibi yudumlarız çayı, aynı çaydanlıktan, aynı demlikten dökeriz, sıradanlığın görkemi de budur. Yaşamdaki sevincin, mutluluğun kaynağı da budur, paylaşmaktır. Mutluluk, örüntülü yinelemelerden gelir. Yaşam bu örüntüleri arar.

Açgözlülük, doymaksızlık, hepsi benim olsun hırsı, yeryüzünü, yeryüzünün en güzel yerlerini de bitiriyor, Rize'nin yeşil yamaçlarında dozerler geziyor. Arsız ağızlarını açmış sağa sola bakınarak, yaylalarına yollar açıyor, yaban çiçekler çelik paletlerin altında eziliyor. Uygunsuz yol, yolsuzluktur. Doğu Karadeniz'in, kendi inatçı, hırçın, vazgeçmeyen karakterinin coğrafyası yıkılıyor, bu yıkım Karadenizli ruhunu da yıkacaktır. Karadenizlinin doğası, o dik yamaçları sırtında odun, sırtında ot, sırtında çay sepetiyle günde birkaç kez inip çıkmasıydı... Karadeniz, kendi doğasını yitirdikçe, Karadenizli duygularını, sevinçlerini, heyecanını, açık sözlülüğünü, doğrudan yanalığını yitirecek.

Patterns of Life

Özcan Yüksek

My field of interest is the earth, let me start with a capital letter, since Earth is my place of reflection and interpretation, I have been to many parts of this globe. I wandered around in depth, especially unspoiled living area, I chose unspoilt places to wander for their way of speaking and thinking, their clothes, their utensils, how they behave and traditions. The Earth is rapidly deteriorating. Not centenarian millenarian forms, traditions, people's behaviour, clothes, utensils, fistans, loincloths, tea drinking styles, all of them and the world have dramatically changed. However, tea has not changed, if it did, living on this earth would be meaningless. What's the point of life if we can't share brewed tea? The meaning of life is to sip the blood-red tea in a slim waisted glass that resembles a human body, after catching it by the very end with your thumb and forefinger, holding it up to the light for a while and sip slowly. Redness of tea brew is the meaning of life. We drink tea by sharing, we sip tea as if we share life, we pour it from the same teapot, this is the splendor of mediocrity. This is the source of joy and happiness in life, sharing. Happiness comes from patterned repetitions. Life searches for these patterns.

Greed, dissatisfaction, the feeling of let it be all mine are destroying the earth and the most beautiful places on earth, dozers are going around the green slopes of Rize. Opening their mouth sassily, looking left and right, they construct roads to their highlands, wild flowers are crushed under steel pallets. Inappropriate way is corruption. The geography of the eastern Black Sea region, its stubborn, combative and unyielding character, is being destroyed. This destruction will also destroy the Black Sea spirit. The nature of the Black Sea is reflected by going up and down those steep in slopes several times a day with wood, haycock, tea basket on back. As the Black Sea loses its own nature, the people of the Black Sea will lose their feelings, joy, excitement, frankness, and being with the truth.

"Çayı Kızlar Toplar":
Tütünü de, Fındığı da, Domatesi de

Melda Yaman

"Çayı kızlar toplar" dendiğini hepimiz duymuşuzdur. Doğu Karadeniz'de yaşıyorsanız, bu zaten bildiğiniz, içinde olduğunuz bir gerçekliğin ifadesidir. Buraların insanı değilseniz eğer, sohbetlerden aklınızda kalmış olabilir; belki de bir fotoğrafta, hatta bir filmde gözümüze ilişmiştir çay bahçelerinde çalışan kadınlar. Belki de "Karadeniz kadını güçlüdür" sözüyle kazınmıştır zihnimizde bir yerlere; zira bu sözü duyar duymaz gözümüzde canlanıverir hemen sırtında küfesiyle bayırlardan süzülen kadınlar. Demem o ki aşinayız; çay işi kadın işidir. Gelgelelim aşina olanı çoğu zaman etraflıca düşünmeyiz, derinlemesine irdelemeyiz, olduğu gibi alıveririz. Oysa kökü tarihin derinliklerine uzanan, dalları dünyanın hemen tüm coğrafyalarını kuşatan, can yakıcı bir meselenin vücut bulmuş halidir şu soru; çayı neden kadınlar toplar?

"Çayı neden kadınlar toplar" diye sormaya başladınız mı, çayı neden kadınlar demler, çayı neden kadınlar servis eder, çay bardaklarını neden kadınlar yıkar ... diye uzayıp giden, çaydan yemeğe, yemekten bulaşığa, bulaşıktan ev temizliğine, ev temizliğinden çocuk ve yaşlı bakımına uzanan onlarca soruya da kapı aralamış olursunuz. Soru aynı soru gerçi; yanıtıysa emeğin örgütlenmesinde, emek süreçlerinin toplumsal cinsiyete bağlı ayrışmasında yatıyor. Emek toplumsal bir etkinlik olduğundan, tüm toplumsal eşitsizlikler ister istemez emek örgütlenmesinde ifade buluyor. İşte bu yüzden, cinsiyete dayalı emek ayrımı, tüm emek etkinliklerine yansıyor. Bu da bize her emek etkinliğinin cinsiyetli bir karakter taşıdığını gösteriyor.

O halde, irdelemeye devam edelim.

Anadolu topraklarında kuşbakışı bir gezintiye çıksaydık eğer, sadece çaylıklarda değil, tütün tarlalarında tütün kıran; ağaçlardan fındık toplayan; buğday tarlalarında ekinleri biçen; seralarda domates fidesi yetiştiren; toprağı çapalayan, gübreleyen, ayrık otlarını temizleyen binlerce kadına rast gelirdik muhtemelen. Bakışımızı bu topraklarla sınırlamak gerekmiyor kuşkusuz; Afrika'dan

Güney Amerika plantasyonlarına, Orta Doğu'dan Çin'in uçsuz bucaksız topraklarına, tarlalarda, bağlarda, bahçelerde genellikle kadınlar çalışıyor. Tarih içinde de bir gezintiye çıkabiliriz dilerseniz. Anadolu'nun kadim halklarından tutun da Osmanlı'da reayaya, Amerika kıtasının bahçe tarımı yapan ilk toplumlarından Mısır medeniyetine, feodal Avrupa'dan günümüz kapitalist çiftliklerine kadar pek çok dönemde ve toplumda, tarlalarda ve bahçelerde kadınlar çalışmışlar. Tarihçiler, antropologlar ve arkeologlar, insan eliyle ilk tohumun toprağa düştüğü günden bugüne, tarih boyunca, tohumları toprağa serpiştiren, toprağı çapalayıp havalandıran ve ürün hasadını yapanların esas olarak kadınlar olduğuna işaret ediyor.

Toprağa Serpilen İlk Tohumdan Bugüne

Araştırmalara göre kadınlar, günümüzden yaklaşık sekiz on bin yıl öncesinde, Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat'ın beslediği bereketli topraklarında buğday tohumlarını toprağa ekerek ilk denemeleri başlattılar. Anadolu'daki ve dünyanın pek çok yöresindeki bulgular kadınların tarımın ilk aşamalarındaki rolünü destekliyor. Son yıllarda Antik kemikler (M.Ö. 5300-4600) üzerine yapılan araştırmalar, örneğin, kadınların fiziksel emeğinin, Avrupa'daki tarım devrimini yönlendirmek için çok önemli olduğunu gösteriyor (Price 2017). Bulguları yorumlayan bilim insanları, o dönemdeki kadınların bedenlerinin üst kısmının bugünkü seçkin sporculardan daha güçlü olduğu sonucuna varıyor. Bu da kadınların toprağı çapaladığına, fideleri diktiğine, ürünleri hasat ettiğine, odun kesip su taşıdığına işaret ediyor. Kadınların tüm bu işleri küçük çocukları yanı başlarındayken yaptıkları düşünülüyor.

Bu ufuk açan araştırmalar, kadınların tarımsal üretimle bağının tarih içindeki izlerini sürmemize hayli yardımcı. Peki, neden tarım kadınların işi oldu dersiniz? Kimilerinin, mesela bazı kültürel eko-feministlerin savunduğu gibi kadın doğaya daha mı yakın? Doğa ile 'kadın' arasında bir özdeşlik mi var gerçekten? 'Toprak ana', 'anayurdu' gibi sözcükler bu yakınlığın ürünleri mi? Aksine; kadın ile doğa arasında özdeşlik kurmaya çalışmak, doğa/kültür, duygu/akıl, kadın/erkek ikiliklerini yeniden üretmeye yarar ancak. Bu bakış, kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliği açıklamadığı gibi, bu eşitsizliği doğallaştırmaya, meşrulaştırmaya hizmet eder. Oysa kadın doğaya ne kadar yakınsa erkekler de o kadar yakındır; erkekler ne kadar kültürel varlıklarsa kadınlar da o kadar kültürün ürünüdür. Emek süreçlerine gelince; kadınların ve erkeklerin emek etkinlikleri tarih içinde toplumsal ve maddi ilişkilerle biçimlenmiştir. Pek çok araştırmacının desteklediği görüşe göre, kadınların insanlık tarihinde çığır

açan ilk tarımsal denemeleri, muhtemelen avcı toplayıcı topluluklarda başlıca derleyici/toplayıcılar olmalarıyla bağlantılıdır. Derleyici kadınlar derlenecek bölgenin gerek bitki örtüsünü gerekse hayvan çeşitliliğini çok iyi biliyorlar. Örneğin Zaire'nin Mbuti Pigme kadınları yüzün üzerinde meyve ağacını, elli kadar tıbbi bilgiyi, avcılık ve balıkçılıkta kullanılan onsekiz kadar zehir ve toksin kaynağını tanıyorlar (Bates 2009: 120). Derleyici kadınlar yaşadıkları coğrafyadaki bitkilerin, bitki köklerinin, meyvelerin yıllık gelişimine tanıklık ediyorlar. İşte Mbuti kadınları gibi binlerce kadın, doğanın ve bitkilerin döngüselliğini fark edip, tohumları toprağa serpmeye başlamış olmalılar.

Yerleşik tarıma geçişi önceleyen bahçe tarımında (*horticulture*) da esas üreticilerin kadınlar olması bu görüşü destekliyor. Bahçe tarımı küçük bir arazide, ek iş gücü ve makine kullanmadan, sadece çapa veya çukur açmak için değnek gibi basit emek araçları ile yapılan küçük ölçekli tarımsal üretimdir. Dünya genelinde 515 bahçe tarımı yapan toplum üzerinde yapılan bir araştırma göstermiştir ki, bu toplulukların yüzde 50'sinde tarımın çoğunu kadınlar yapıyor; yüzde 33'ünde kadınlarla erkekler yaklaşık eşit ölçüde emek veriyor. Sadece yüzde 17'sinde erkekler daha fazla çalışıyor (Kottak 2008). Şimdi gelin bu topluluklardan birine, New York eyaletinin verimli orta enlem bölgesindeki toprakların asıl sahibi olan, yıllarca bu topraklarda bahçe tarımı yapan Irokiler'e bir göz atalım. Diğer birçok komşu topluluk gibi Irokiler de mısır, fasulye ve kabak yetiştirirdi. Yine diğer komşu topluluklardaki kadınlar gibi Iroki kadınları da erkeklerden daha fazla çalışırdı. Cizvit gözlemci Bressani'ye göre kadınlar evin tüm yükünü üstlenir, tarlaları ekip biçer, yakacak odunu kesip taşır, yemek pişirirdi (Maisels 1999: 203).

Bugüne gelirsek; günümüzde kadınlar, geçimlik üretimden pazar için üretime, ücretli işçilikten mevsimlik işçiliğe hemen her biçimde, tarımsal üretimin hemen her aşamasında başlıca üreticiler. Tıpkı Iroki kadınları gibi, Doğu Karadeniz'de de su taşıyan, yemek pişiren ve de çayı toplayanlar, kadınlar.[1]

***

Kadınların tarımla bağı sadece tahıl, pirinç, çay veya meyve sebze yetiştirmekle de sınırlı değil üstelik. Neolitik devrim boyunca kadınlar toprağın ekilip biçilmesi için uygun yöntemleri bulmakla kalmadılar, sepetleri, çömlekleri, orağı, çapayı, yani hem toprağı sürüp ürünü kaldırmak için gerekli emek araçlarını hem de ürünü saklamak ve besin haline getirmek için özel araç gereçleri geliştirdiler. Başlarda toprağı kendi güçleriyle sürüyorlardı; daha sonra sabanı icat ettiler. Saban kadınları en ağır işten kurtardı. Gelgelelim sabanın icadıyla

1 Son dönemde yapılan ayrıntılı bir çalışma için bkz. Karaçimen ve Değirmenci (2019).

kadınlar toprağı sürme işinden kovuldular, taneli ürün yetiştirme alanlarındaki tekellerinden ve bunun kendilerine sağladığı üstün toplumsal statüden oldular. Sabanla tarlayı sürmek erkek işi haline geldi. Tarihte ileriye doğru bir sıçrama yaparsak, 2000'lerde Bafra'nın köylerinde tütün tarlalarında benzer bir dönüşüme tanıklık ederiz. Bafra köylerinde tütün yapraklarını kurutmak üzere ipe dizmek yıllardır kadın işi olarak görülürdü. Binlerce yaprağı toplanır toplanmaz, koparmadan, incitmeden tek tek ipe dizmek çok zahmetli, çok zaman alan bir işti. 2000'li yıllarda tütün dizme makinesi icat edildi; 2008-2009'da da kullanıma girdi. Makine tütün dizmeyi epeyce kolaylaştırmıştı. Makineyle birlikte hayli ilginç bir gelişme yaşandı; tütüne pek el sürmeyen erkekler tütün dizmeye başladı. Tarihin ironisi olsa gerek, kadınlarla erkekler arasındaki biyolojik /fiziksel ayrıma dayanarak, erkeklerin zahmetli işleri kadınlarınsa kolay işleri üstlendiğini ileri süren tezler demek ki 5.000 yıldır yanlışlanmakta. Tabii bu bize başka bir şey daha anlatıyor. Cinsiyete göre emek ayrımı kurulmuş, tamamlanmış, bitmiş bir süreç değil; değişiyor, dönüşüyor. Ne var ki bu dönüşüm kendiliğinden gerçekleşmiyor; kadınlarla erkekler arasındaki mücadeleyle belirleniyor.

Kadınlar topraktan çeşitli ürünler üretmekle kalmadılar, bu ürünleri besin maddesine dönüştürdüler, tahılı öğütüp ekmek yaptılar, sebzeleri pişirip sofralar kurdular, çoğu zaman da bu sofralara en son onlar oturdular. Ürün miktarı arttıkça, saklama yöntemleri geliştirdiler. Balıkları ve etleri tütsülediler; meyveleri, otları kuruttular; sebzelerden turşu kurdular. Biracılık da bu dönemin ürünüdür. Avrupa'da feodal dönem boyunca pek çok bölgede biracılar kadınlardı: Sheila Rowbotham (1977: 2) "brewer" sözcüğünün bira yapan kadın anlamına geldiğini aktarıyor.

Derleyici ve toplayıcı oldukları dönemlerde kadınlar otları ve bitkileri yakından tanımış, tarımsal üretime geçişte bu bilgileri kullanmışlardı. Yüzyıllar boyunca süzülen bu doğa bilgisiyle kadınlar, tarih boyunca, Sümerlerden Mısırlılara, Antik dünyadan Feodal Avrupa'ya hemen her toplumsal örgütlenmede şifacı oldular, otacılık yaptılar. Ama kapitalist dönüşümün ilk aşamalarından itibaren bir başka gelişme yaşandı; şifacılık ve ebelik bir bilim alanı ve ücretli iş biçimini almaya başladı. Bu dönüşüm sürecinde erkekler tıp okulları açtılar; lâkin kadınları, kadınların kadim bilgisini devşirdikleri bu okullara kabul etmediler. Bununla da kalmayıp, kadınları bu emek alanından sistematik bir biçimde uzaklaştırmaya başladılar. Giderek ebelik ve şifacılık bir 'erkek işi' halini almaya başladı.

Sadece toprakla ve tarımla bağlantılı işlerde değil, küçükbaş hayvanların bakımı ve yetiştirilmesinde de esas yük kadınların omuzlarında olageldi. Hay-

vanları besleyen, ahırları temizleyen, sütleri sağanlar yine kadınlardır. Mesela Kürtçe'de "Berivan" sözcüğü *beriye*, yani hayvanların otladığı yere hayvanları sağmaya giden kadın anlamına geliyor.

Kadınlar Ekiyor, Erkekler 'Biçiyor'

Gelgelelim esas olarak kadınların emeklerine dayanan tarımsal üretimde topraklar, ürünler ve gelirler yüzyıllardır erkeklerin ellerinde toplanıyor. Bu eşitsizliği hemen her toplulukta belirli derecelerde görmek mümkün. Mesela gelin Papua Yeni Gine'de yaşayan Melbalar'da bir örneğe bakalım. Marcel Mauss'un muazzam bir biçimde gösterdiği gibi, ilk toplulukların başlıca toplumsal ilişki biçimi armağanlaşma. Melbalar'da da armağanlaşma büyük önem taşıyor. Moka şölenlerinde Melba erkekleri birbirlerine domuz armağan ediyor; bu domuzlar en kıymetli armağan olarak kabul ediliyor. Peki, domuzları kim yetiştiriyor dersiniz? Kadınlar. Fakat kadınlar domuzlar üzerinde bir tasarrufa sahip değil, domuzlarla armağan mübadelesi yapamıyor mesela. Sadece erkekler bu domuzları armağan verip ün ve itibar elde edebiliyor (Josephides 1985). Sizi, benzer bir örnek göstermek için, bambaşka bir coğrafyaya, yine Bafra'nın tütün tarlalarına, bugüne getireceğim şimdi de. Tütün üreticileriyle görüşmeler yaparken Bafra'nın Elifli köyünde tanıştığımız yaşlıca bir amca tütünde ve aslında diğer pek çok ürün üretiminde yerleşik olan cinsiyetçi iş bölümünü şöyle özetlemişti: "Tarladaki tütüne elim hiç değmez; ben tüccarla görüşürüm, experle görüşürüm, bankayla görüşürüm" (Yaman Öztürk ve Akduran 2010). İşte bu amca gibi erkeklerin büyük çoğunluğu toprakların sahibi; tarımsal üretimde dolaysızca emek harcamıyor ama ürünleri pazarlıyor; parayı kendisi alıyor ve bankadaki kendi hesabına yatırıyor. İşte dünyanın iki apayrı coğrafyasında, iki farklı tarihsel dönemde, iki farklı örgütlenmeye, hatta iki farklı mübadele biçimine -armağanlaşma ve meta mübadelesi- sahip iki toplum; gelin görün ki her ikisinde de cinsiyetçi iş bölümü benzer biçimde işliyor. Üreten, toprağı işleyen, hayvanları yetiştirenler kadınlar; ama ürünlere el koyan, ürünü panayıra yahut pazara götürüp 'bir biçimde' mübadele eden, bu ürünlerden gelir yahut itibar elde edenlerse erkekler.

Sadece bugün değil, neolitiğin ilk aşamalarından itibaren, artı ürün büyürken, ambarlar dolarken, zenginleşenler kadınlar değildi, erkeklerdi. Belli ki erkekler tarım öncesinde de toplumsal ayrıcalıklar edinmişti; böylece kadınların ürettikleri ürünlere el koyabildiler. Üstelik zenginleşen erkekler, toplumsal konumlarını güçlendirirken, kadınlar üzerindeki baskıyı da şiddetlendirdiler. Yani artı ürün sadece sınıfların ve devletin oluşumuna giden yolu açmadı, kadınların emekleri ve bedenleri üzerindeki eril tahakkümün güçlenmesini de sağladı.

Bu us yürütmesi, kadın emeği üzerine yürütülen tartışmalara önemli katkılar sunabilir. Lise Vogel (2015) *Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği* başlıklı çığır açan yapıtında, kadınların tarih boyunca toplumsal üretime, geçim araçlarının üretimine sınırlı katkı yaptığını savunuyor. Bu düşüncenin daha keskin ifadesini Friedrich Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*'nde buluyoruz. Engels kadınların "dünya tarihsel yenilgisi" ile yani ataerkil tek eşli aileye geçişle birlikte boyunduruk altına alınıp, üretimden dışlandığını savunuyor. Tabii burada bu çok boyutlu tartışmayı incelemek olanaklı değil; ama geçerken şu kadarını hatırlatmak faydalı olabilir. Kadınların tarımsal üretimdeki rolü bu görüşü sorgulamamıza sebep oluyor. Bir kere tarım esas olarak kadın işi olageldiğine göre, kadınların toplumsal üretime katılmadıkları varsayımı çöküyor. Kadınların emek süreçleri sadece tarımla da sınırlı değil üstelik. Feminist araştırmalar kadınların çağlar boyu şifacılık, çocuk ve yaşlı bakımı gibi kadim 'kadın işleri'nin yanı sıra, işliklerde, atölyelerde, hane içi hizmetlerde çalıştığını gösteriyor. İkincisi, Engels'in, kadınların ezilmesi ile toplumsal üretimden dışlanmaları arasında kurduğu nedensellik ilişkisi de zayıflıyor. Tersine, kadınların toplumsal üretime muazzam katkı sundukları tarımın, toplumsal konumlarının gerilemesinin aracına dönüştüğünü görüyoruz. Dolayısıyla kadınlar ektiğini biçemiyor; toplumun her alanındaki eşitsizlik, tarımsal emek sürecinde de can yakıcı bir biçimde hissediliyor.

Değerlendirme:

Çayı Kızlar Toplar, Çayı Kızlar Demler

Sonuç olarak kadınların tarımsal üretimde her daim başlıca üretici güç olduğunu; bununla birlikte hemen her toplumda, tarımsal üretimin her aşamasında andığımız türden eşitsizliklere maruz kaldığını söylemek gerek. Kadınlar tarımın olanca yükünü üstlenirken, ne üründe ne de üründen elde edilen gelir üzerinde pek söz sahibi değiller.

Üstelik kadınların tarımsal iş yüküne, hane içindeki iş yükü eşlik ediyor. Kadınlar tarlalarda dolaysız üretici olarak çalışmakla kalmıyor, hanenin yeniden üretim faaliyetlerini de üstleniyorlar. Yaşamı üreten emekleriyle, insanı ve toplumu yeniden ve yeniden üretiyorlar. Hatta bunca ağır yükün ardından, yorgunluğu alacak bir bardak çayı da yine kadınların kendisinin demlemesi bekleniyor. Ha o canım çay yorgunluğu alıyor mu; alıyor almasına, ama gerek hane içinde gerekse tarlada, bahçede, çaylıklarda işbölümünün değişmesi, daha eşitlikçi ilişkilerin kurulması gerekiyor.

"Tea Leaves are picked by the Girls": Tobacco, Hazelnuts, and Tomatoes, too...

Melda Yaman

We've all heard the saying: Tea leaves are picked by the girls. If you live in the Eastern Black Sea region, this is an expression of a reality you already know and are in. If you are not a local person, you may remember it from the conversations; or, you might have caught a glimpse of women working on a tea plantation in a photograph or even a movie. Maybe it is imprinted on our minds with the phrase that "women from the Black Sea are stronger". As soon as we hear these words, we visualize a woman on the slopes with a basket on her back. I mean, we are familiar that tea farming is mostly women's work. However, what is familiar is not understood precisely -we do not examine it deeply, we accept it as it is-. Yet, the question is the embodiment of a painful fact, whose roots go back to the depths of history and that encompasses almost all regions of the world: Why are tea leaves picked by women?

When you ask this question, you then open the door to dozens of similar ones, such as why is tea brewed by women, why is tea served by women, why are teacups washed by women. These questions can be extended to many labor processes, from brewing the tea to cooking, from cooking to cleaning, from cleaning to caring for children. They all refer to the same fact; the answer lies in the division of labor according to gender. Since labor is a social activity, all social inequalities necessarily express themselves in the organization of labor. That's why gender-based labor discriminations are reflected in all labor activities. This shows us that every labor activity has a gendered character.

So, let's keep scrutinizing.

If we had a bird's-eye view in Anatolia, we would come across thousands of women not only working in tea plantations but also in many other fields- harvesting crops, picking nuts from trees, cultivating tomato seeding in the greenhouses, hoeing, fertilizing, and weeding, etc.-. Of course, it is not necessary to limit our gaze to these lands; From Africa to South American plantations,

from the Middle East to the vast lands of China, they are generally women who work in the fields, vineyards, and gardens. If you wish, we can take a tour through history. In most of the periods of history and many societies -from the ancient peoples of Anatolia to the rayah in the Ottoman Empire, from the first horticultural societies of the Americas to the Egyptian civilization, from feudal Europe to today's capitalist farms-, women have been working in the fields. Historians, anthropologists, and archaeologists refer that throughout history, from the day the first seed fell to the ground by human hands to the present age, they were mainly women who spread seeds, hoe, and aeration the soil and harvest crops.

From the First Seed Spread in the Soil to the Present Age

According to research, women started the first trials by planting wheat seeds in the fertile soils of Mesopotamia, fed by the Tigris and Euphrates, approximately eight to ten thousand years ago. Findings in Anatolia and many parts of the world support the role of women in the early stages of agriculture. A recent study on Ancient bones (5300-4600 BC) shows that women's physical labor was crucial to shaping the agricultural revolution in Europe (Price 2017). Scientists analyzing the findings conclude that the upper body of women at that time was stronger than even today's elite female athletes. This indicates that women hoed the soil, planted the seedlings, harvested the crops, cut wood, and carried water. It is thought that women do all this work with their young children by their side. These seminal studies help us to trace women's historical connection with agricultural production. Well, why do you think agriculture became women's work? Are women closer to nature, as some cultural eco-feminists claim? Or, is there really an identity between nature and woman? Are some words such as "mother earth" and "motherland" products of this closeness? On the contrary, trying to establish an identity between woman and nature only helps to reproduce the dualities of nature/culture, emotion/mind, woman/man. This approach does not explain the inequality between women and men also helps to naturalize and legitimize this inequality. However, the closer the woman is to nature, the closer the men are; as much as men are cultural beings, women are also cultural beings. As for the labor processes, the labor activities of women and men have been shaped by social and material relations throughout history. The opinion supported by many researchers is that women's first groundbreaking agricultural experiments in human history are likely related to their being primary compilers/gatherers in hunter-gatherer societies. Gatherer women know very well

the vegetation and animal diversity of the region they live. For example, the Mbuti Pygmy women of Zaire know more than a hundred fruit trees, about fifty medical knowledge, and eighteen sources of poisons and toxins used in hunting and fishing (Bates 2009: 120). Gathering women witness the annual development of plants, plant roots, and fruits in their region. Thousands of women, such as the Mbuti women, must have noticed the cyclicity of nature and plants and started to spread the seeds on the soil. The fact that women are the main producers in horticulture, preceding the transition to agriculture, supports this opinion. Horticulture is small-scale agricultural production only with simple labor tools such as hoes or wands to dig holes. A study of 515 horticultural societies showed that women do most of the agricultural work in half of these communities; in 33 percent, men and women work almost equally. Only in 17 percent of them, men work more than women (Kottak 2008). Let's look at one of these communities, the Iroquois people, who are the original owners of the land in the fertile mid-latitude region of New York state. Like many other neighboring communities, the Iroquois people grew corn, beans, and squash. Again, like women in other neighboring communities, Iroquois women were working harder than men. According to the Jesuit observer Bressani, women took all responsibilities of households, cultivating the fields, cutting and carrying firewood, and cooking (Maisels 1999: 203). Today, just like the Iroquois women, women in the Eastern Black Sea Region carry water, cook, and pick tea leaves.[1] Today, in Turkey, women are the main producers at almost every stage of agricultural production, from subsistence production to production for the market. They work mostly as unwaged family laborers just like women from the Black Sea, but they also work waged workers or seasonal workers in big farms.

***

Women's contribution to agriculture is not limited to growing grain, rice, tea, fruit, and vegetables. During the Neolithic revolution, women also developed the tools necessary to cultivate the soil, such as hoes and sickles, and special tools, such as baskets and pots, to store products. In the beginning, women plowed the soil with their own power; later, they invented the plow. The plow saved women from the hardest work. However, with the invention of the plow, women were expelled from plowing, losing both their monopoly on grain growing and the superior social status conferred on them. Plowing

1 For a detailed study, see Karaçimen and Değirmenci (2019).

the field with plow has become a man's job. We see a similar transformation in the tobacco fields in the villages of Bafra in the 2000s. In the villages of Bafra, stringing the tobacco leaves to dry was accepted as a woman's job for years. As soon as thousands of leaves were picked, it was a very laborious and time-consuming task to string them one by one without tearing any. In the 2000s, the tobacco stringing machine was invented; it came into use in 2008-2009. The machine made it much easier to string tobacco leaves. Then, men who had never touched tobacco leaves before began to string them with the machine. It is the irony of history; the theses claiming that men take on difficult tasks and women take on easier ones have been falsified for 5,000 years. Of course, this tells us more than this. The gender division of labor is not a completed process; on the contrary, it is changing, transforming. However, this transformation does not happen spontaneously but is determined by the struggle between men and women.

Women not only produced various products from the soil, but they also made them into food -made bread, cooked vegetables, and set tables-. As the surplus product increased, they developed storage methods. They smoked fish and meat; they made fruits and herbs dried; they made pickles from vegetables. The brewery is also a product of this period. During feudal Europe, in many regions, brewers were women. Sheila Rowbotham (1977: 2) explains the word "Brewer" to mean the woman who makes beer.

Gatherer women had known plants and then used this information in the transition to agricultural production. With this knowledge of nature, women have been healers and herbalists in almost every society, from the Sumerians to the Egyptians, from the ancient world to Feudal Europe. However, at the early stages of the capitalist transformation, this began to change. Healing and midwifery had become an area of science and paid employment. Men opened medical schools and gathered women's ancient knowledge; however, they did not accept women to these schools. Not only that, they began to expel women systematically from this field of work. Gradually, midwifery and healing became a men's job.

The main responsibilities were carried by women, not only in the works in agriculture but also in the care and rearing of small cattle. Nowadays, just as in the past, women feed the animals, milk them and clean the barns. For example, "Berivan" in Kurdish means a woman who goes to milk the animals.

Women Plant, Men 'Reap'

However, in agricultural production, which is mainly based on women's labor, lands, products, and incomes have been concentrated in the hands of men for centuries. It is possible to see this inequality in certain degrees in almost every community. Let's look at an example in the Melbas, who live in Papua New Guinea. As Marcel Mauss shows, the primary form of the social relationship of early communities is gift-giving. Gift-giving is very important in Melbas, too. At Mocha feasts, Melba men give pigs as gifts; these pigs are considered the most precious gift. Well, who do you think raises the pigs? Women, of course. But women do not have any rights on pigs; for example, they cannot exchange gifts with pigs. Only men can give these pigs as gifts and gain reputation (Josephides 1985). To present a similar example, now we come to completely different geography -again to the tobacco fields of Bafra-. An elderly uncle, whom we met in the village of Elifli in Bafra while interviewing tobacco producers, summarized the sexist division of labor embedded in tobacco fields -and actually in many others-: "I never touch the tobacco leaves in the field; I talk to the trader, I talk to the expert, I talk to the bank officers" (Yaman Öztürk ve Akduran 2010). Just as like this uncle, the majority of men are landed proprietors. They do not spend labor in fields but sell the products, take the money themselves and deposit it into their own account at the bank. Here are two societies in two different geographies of the world, in two different historical periods, with two different organizations, and even with two different forms of exchange - gift exchange and commodity exchange-; yet, the sexist division of labor works similarly. Women produce, tame, livestock raising; however, products are appropriated, taken to market (or feasts), and sold (or exchange as a gift) by men. Men gain income or prestige from women's labor.

Not only today, but from the earliest stages of the Neolithic, as the surplus product grew and the warehouses filled, it was men, not women, who were getting prospered. Obviously, men should have acquired social privileges before agriculture; thus, they were able to appropriate the products produced by women. Moreover, while men strengthened their social position, they oppressed women more strongly. In other words, the surplus product strengthened male domination. Lise Vogel (2015) argues that throughout history, women have made limited contributions to social production in her groundbreaking work, *Marxism and the Oppression of Women*. We find an even sharper expression of this thought in *The Origin of the Family, Private Property and the State* by Friedrich Engels. Engels claims that with the "world-historical defeat" -that

is, with the transition to the patriarchal monogamous family-, women were subjugated and excluded from social production. It is surely not possible to examine this multidimensional discussion here, but it may be useful to remind this: The role of women in agricultural production questions this view. First, the assumption that women do not participate in social production collapses with that agriculture has always been women's work. Further, women's labor processes are not limited to agriculture. Feminist studies show that women have worked in workshops and do domestic services for ages in addition to their ancient jobs, such as healing, child, and elderly care. Second, the causal relation that Engels established between the oppression of women and their exclusion from social production also weaken. On the contrary, we see that agriculture, with which women have contributed tremendously to social production, has become the instrument of the decline of their social position. Therefore, women cannot reap what they sow; inequality in all areas of society is also painfully felt in the agricultural labor process.

Conclusion

Girl Pick the Tea Leaves, Girls Brew the Tea

As a result, women have always been the main productive force in agriculture; however, in almost every society, at every stage of production, they have been exposed to inequalities. While women undertake all the burden of agriculture, they have no rights on either products or income.

Moreover, women have a workload in the houses in addition to their agricultural work. They also undertake the reproductive necessities of the households and reproduce society as well as people. Women, for sure, may need a cup of tea to relieve their tiredness after this heavy workload. But tea is expected to brew by women, too. Well, does a cup of tea help women relieve their tiredness? Yes, certainly. However, what is necessary is to change the division of labor in every social area -in houses, in fields, and tea plantations-, and establish more egalitarian relations. Thus, both picking tea leaves and brewing tea should become men's work, as well as women's work.

Kaynakça / References

Bates, D. G. (2009), **21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji: İnsanın Doğadaki Yeri**, Suavi Aydın (Çeviri Ed.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Engels, F. (1990), [1884], **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, Kenan Somer (Çev.), Ankara: Sol Yayınları.

Josephides, L. (1985), **The Production of Inequality: Genderand Exchange among the Kewa***,* Londra: Tavistock Publications.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2019), "*Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği*", **Toplum ve Bilim**, 150, 63-93.

Kottak, C. P. (2008), **Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış**, S.N. Altuntek vd (Çev.)., İstanbul: Ütopya Yayınevi.

Maisels, C. K. (1999), **Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş**, Alaeddin Şenel (Çev.), Ankara: İmge Yayınevi.

Price, M. (2017), "*Strong women did a lot of the heavy lifting in ancient farming societies*", *Science*, 29 Kasım 2017, https://www.sciencemag.org/news/2017/11/strong-women-did-lot-heavy-lifting-ancient-farming-societies.

Rowbotham, S. (1977), [1973], **Hidden from History: 300 Years of Women's Oppression and the Fight Against It**, Londra: Pluto Press.

Vogel, L. (2015), [1983/2003], **Marksizm ve Kadınların Ezilmişliği: Birleştirici Bir Kurama Doğru**, Çiğdem Çidamlı (Çev.), İstanbul: Nota Bene Yayınları.

Yaman Öztürk, M. ve Akduran, Ö. (2010), "*Tütün Tarlalarında Kadın Emeği: Bafra'da Tütün Üreticisi Olmak*", Dedeoğlu, S. ve M. Y. Öztürk (Der.), **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği: Türkiye Örneği**, İstanbul: SAV Yayınları.

Türkiye'de Çay Tarımında Yeni Dinamikler ve Yeni Sorular

Umut Ulukan

Giriş

Türkiye'de çay tarımı Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Gürcistan sınırından başlayarak Ordu ilinin Fatsa ilçesine kadar olan kuşakta yapılmaktadır. Bu bölge içerisinde başta Rize olmak üzere Ordu, Giresun, Trabzon ve Artvin illerinde çay yetiştiriciliği vardır. Gürcistan sınırından Trabzon ilinin Araklı ilçesine kadar olan alan Türkiye'de çay yetiştirilmesi bakımından en elverişli ve birinci derecede verimli çay üretim alanları arasında yer almaktadır. Bu bölge, dünyada çay yetiştiriciliği yapılan alanlar içerisinde en önemli bölgeler arasında yer almaktadır. Türkiye, Çin, Hindistan, Kenya ve Sri Lanka'nın ardından dünyanın beşinci büyük kuru çay üreticisi olması nedeniyle çay üretimi Doğu Karadeniz Bölgesi'nde hanehalklarının en önemli gelir kaynağıdır.[1]

Çay üretilen kuşak içinde Rize ili, çay ekili alan, çay üreticisi ve yaş çay üretimi açısından ilk sırada yer almaktadır. Toplam çay ekili alanların %66'sı, çay üreticilerinin %63'ü ve toplam yaş çay üretiminin ise %69'u Rize'de gerçekleşmektedir. Toplamda yaklaşık 200 bin yaş çay üreticisi 830 bin dekarın üzerinde alanda çay tarımı gerçekleştirmektedir. Ancak Türkiye tarımında gerçekleşen neoliberal dönüşüm Doğu Karadeniz Bölgesi'nin fındık ile birlikte en önemli ürünü olan çay tarımını da etkilemektedir. Bu çalışma 2000'li yıllarla birlikte hızlanan tarımdaki kapitalist dönüşümün çay tarımına ve çay üreticilerine etkisini tartışmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda önce çay tarımındaki emek süreçlerini, bu emek yoğun süreçteki farklı dinamikler ve bunun nedenleri ele alınacak ardından çay sektörünün yapısı, ÇAYKUR'un kota kontenjan uygulamalarının etkileri tartışılacaktır. Son olarak çay tarımını bekleyen yeni sorular ve sorunlar vurgulanacaktır.

1 Çalışmanın sınırlılığı ve sayfa kısıtlaması nedeniyle Türkiye'de bir meta olarak çayın tarihsel serüvenine yer verilmeyecektir. Bu konuda nitelikli bir çalışma için: Genç (2010) ve Genç (2016).

Tablo 1: Türkiye'de İllere Göre Çay Ekili Alan, Üretici Sayısı ve Yaş Çay Üretimi (2020)

	Çaylık Alan		Çay Üreticisi*		Yaş Çay Üretimi	
	(Dekar)	%	*2019 verisi	%	(Ton)	%
Rize	554.155	**66,4**	126.531	**63,4**	972.324	**68,6**
Trabzon	169.685	**20,3**	46.816	**23,5**	271.568	**19,2**
Artvin	90.234	**10,8**	19.171	**9,6**	141.471	**10,0**
Giresun	20.338	**2,4**	7.102	**3,6**	32.170	**2,3**
TOPLAM	834.412	**100**	199.620	**100**	1.417.533	**100**

Kaynak: TÜİK Bitkisel Üretim İstatistikleri ve ÇAYKUR Faaliyet Raporu, 2020

Çay Tarımında Emek Süreçleri ve Hane Dışı Emeğin Yaygınlaşması

Çay tarımı oldukça emek yoğun bir süreci içermektedir: Mart-Nisan aylarında gübreleme ardından ot işi olarak bölgede adlandırılan yabani otların temizlenmesi gibi çaylık alanların bakım işleri ve sonrasında da çayın hasat edildiği üç sürgün dönemi. Bu dönemler bölgeye ve rakıma göre değişse de kabaca sırasıyla üç sürgünü Mayıs, Temmuz, Eylül olarak düşünebiliriz. Hasat sonrasında ise çay kırma denilen 3. sürgün sonrası ya da Şubat ayında yapılan budama işi gelmektedir. Tüm bu emek yoğun süreç, çay üreticisi olan haneler tarafından üç farklı biçimde tamamlanmaktadır. Çay üretici hanelerin bir kısmı yalnızca hane emeğini kullanarak çay üretimini gerçekleştirenlerden oluşmaktadır. Bu hanelerin çoğunluğu 5 dekar altında çaylık alanı olan ve çoğunlukla merkeze uzak köylerde yaşamını sürdüren hanelerdir. Belirtmemiz gerekir ki yalnızca hane emeği kullanan üreticilerde kadınlar tüm bu sürecin büyük çoğunluğunu üstlenmiş durumdalar. Diğer çay üretici hane tipleri ise ücretli emek kullanarak çay üretimini gerçekleştirenler ile çaylık alanlarını yarıcıya verenlerdir. Ücretli emek kullanımına baktığımızda yevmiyeli ya da götürü ücret usulüyle çalışanların varlığını gözlemlemekteyiz. Ücretli emeğe baktığımızda son iki

yıllık Covid-19 pandemi dönemini dışarıda bırakırsak, Gürcü işçilerin çay üretiminde büyük ağırlığının olduğunu söylemek mümkündür.

Yıllar içinde çayda hane dışı emeğe olan talep sürekli artmaktadır. Bu artışın temel nedeni neler olabilir? Öncelikle elbette 1980'ler sonrası tarımda yaşanan neoliberal yeniden yapılanma ve 2000'lerle hızlanan dönüşümle birlikte Türkiye'de kırsal yapılarda yaşanan çözülmenin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte ve bu sürecin de bir sonucu olarak yaşanan göç süreci ve özellikle son yıllarda hızlanan nüfusun yaşlanması bölgede çay üretiminde hane dışı emeğe olan talepteki artışın en önemli sebepleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dünya ölçeğinde 1980'li yıllarda geç kapitalistleşen ülkelerin çoğunda yaşandığı gibi Türkiye'de de tarımsal politikalarda devletin bir önceki döneme ait 'koruyucu ve düzenleyici' anlayışı değişmiş, tarım üretiminde piyasa şartlarının öne çıktığı bir politika izlenmiştir (Ulukan 2009). 1970'lerde sermaye birikim sürecinin içine girdiği kriz, kapitalizmin uluslararası boyutta yeniden yapılanması sürecini doğurmuştur. Krizden çıkış stratejilerin somutlaştığı neoliberal politikalar, geç kapitalistleşen ülkelerin tarımını ve kırsal yapılarını doğrudan ve dolaylı olarak etkilemiştir. Devletin tarımsal alandan çekilmesi ile birlikte tarıma yönelik desteklemeler sınırlandırılmış ve tarımsal kurumlar özelleştirilmiştir. Bu süreç Türkiye'de de kırsal yapıların hızla çözülmesini beraberinde getirmiştir. TÜİK (2021a) verilerine göre 1980 yılında tarımda istihdam edilenlerin oranı %56 iken 2020 yılında %17,6'ya gerilemiştir. Bir başka ifade ile 1990'lı yıllarda 9 milyonlara ulaşan tarımda çalışan sayısı 2020 yılında 4.7 milyon seviyesine gerilemiştir. Tarımda yaşanan neoliberal dönüşümün kırsal hanelerde yarattığı yoksulluk, hanelerin yeni geçim stratejileri üretmesine neden olmuş ve bu bağlamda gelirini çeşitlendirmek zorunda kalan haneler tarımda ya da tarım dışı işlerde ücretli çalışma olanaklarına yönelmiş böylece kısmen ya da tamamen tarımsal üretimden çekilmişlerdir.

Kırsal nüfustaki ve tarımsal istihdamdaki bu gerilemeye dayanarak, tarımsal gelir olanakları azalan ve kendini yeniden üretemeyen tarımsal üreticilerin bir kısmının tarım dışı geçici ve çoklu işlerde ücret karşılığı çalışmaya başladıkları ve kırdan kente bir göç yoğunluğunun olduğu ileri sürülebilir. Gerçekten de 1980'den sonra tarımda çözülmenin hız kazanmasıyla kırda hane dışından emek talebi artmıştır. Bu emek talebinin artışında, küçük ölçekli aile çiftçiliğine dayalı kırsal yapıda kırdan kente göç ile azalan nüfusun etkisinin yanı sıra kırdaki nüfusun yaşlanması ve miras yoluyla küçülen araziler de etkili olmuştur. Hanelerin işgücü ihtiyacı yerli mevsimlik emeğin yanı sıra yabancı göçmen emeği ile de karşılanmaktadır. Kırdan kente göç edenler arasında ilk sıra-

yı Karadeniz ve İç Anadolu Bölgesi'nden gelenler almaktadır (Özbay ve Yücel 2001). Rize, Artvin ve Trabzon'un net göç hızlarına baktığımızda 1970'lerden bugüne kadar sürekli negatif değerde olduğunu görmekteyiz. En yüksek göç verilen yıllar 1985-1990 yılları arası olsa da bu illerin sürekli göç veren yapısı halen devam etmektedir (Ciğerci Ulukan ve Ulukan 2018). Bu durumun bölgede hane dışı emeğe olan talebi artırdığı açıktır.

Bölgenin net göç veren yapısının yanı sıra istihdam yapısındaki değişim de emek talebini etkilemektedir. 2005 yılında Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bir milyon seksen sekiz bin olan toplam istihdamın %57'si tarımda istihdam edilirken, 2020 yılında istihdam neredeyse aynı kalmasına rağmen tarımın payı %41'e gerilemiştir. Bu veriler ücretsiz aile emeğindeki düşüşle birlikte değerlendirildiğinde bölgede hane içerisindeki emeğin tarım dışına yöneldiği sonucuna varılabilir. Bu durum tarımsal üretimi devam ettiren hanelerin, hane dışından yabancı emeğe olan talebini kaçınılmaz olarak artırmaktadır.

Hane dışından yabancı emeğe olan ihtiyacın artmasında göçle birlikte kırsal yaşlanmada oldukça etkilidir. Yaşlı nüfus tarımsal üretimi devam ettirmek için hane dışından yabancı emeğe ihtiyaç duymaktadır. Kırsal alanlarda yaşlı nüfusta görülen artışları incelediğimizde özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi yüksek oranlarıyla dikkat çekmektedir. Çay üretiminin en önemli üç ili olan Artvin, Rize ve Trabzon'u ele aldığımızda yaşlı nüfus oranları sırasıyla %17,1; %13,2 ve %13'tür. Ayrıca Artvin, Rize ve Trabzon illerinde tek kişilik yaşlı hane halklarının toplam hane halkları içindeki oranı ise %9'dur. Bu oran Türkiye genelinde ise %6'dır. Tek kişilik hane halklarının %74'ünü ise kadınlar oluşturmaktadır (TÜİK 2021b). Bu durum Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay üretiminde yabancı göçmen emeği, yerli ücretli emek ve yarıcılık gibi emek kullanım biçimlerinin yaygınlaşması ile sonuçlanmaktadır.

Sonuç olarak bölgede çay tarımında yeni çalışma ilişkileri ve yeni göç biçimleri gelişmektedir. Özellikle çay üretiminde çoğunluğunu Gürcü göçmen işçilerin oluşturduğu göçmen emeğinin varlığı söz konusudur. Bunun dışında özellikle yoksul kırsal hanelerin bir geçim stratejisi olarak çay tarımında ücretli olarak çalışmaları yerli ücretli emeğin varlığını da devam ettirmektedir. Bir başka emek kullanım biçimi ise yarıcılıktır. Bölgede çaylık alanlarını toplayamayan hanelerin bu alanları yarıcıya verdikleri gözlemlenmektedir (Güler-Müftüoğlu 2009; Ciğerci Ulukan ve Ulukan 2018). Yarıcı olarak çay üretimi yapanların bir kısmı bölgedeki hali hazırda çay üreticisi olan başka haneler iken; tarım işçisi olarak bölgede bulunan Gürcü göçmenlerin bir kısmının da yarıcılık yaptığı gözlemlenmektedir. Ayrıca fındık üretiminin yoğun olduğu Ordu'nun kırsal bölgelerinden de (özellikle İkizce, Kumru, Korgan) gelen haneler çay üreti-

minde yarıcılık yapmaktadır. Karadeniz'in farklı bölgelerinden çay üretiminde yarıcılık yapmak üzere bölgeye gelip yerleşen ailelerin varlığı Karaçimen ve Değirmenci (2019) tarafından da saptanmaktadır.

Kota-Kontenjan Uygulamaları ve Özel Sektörün Yükselişi

1984 yılına kadar devlet tekeli altında sürdürülen çay işletmeciliği Aralık 1984 tarihli ve 3092 sayılı 'Çay Kanunu' ile liberalize edilerek gerçek ve tüzel kişilerin yaş çay işleme ve paketleme fabrikaları kurup işletebilmelerinin, ihtiyaçları olan yaş çay yaprağını doğrudan üreticilerden satın alabilmelerinin önü açılmıştır (Genç 2016; Yasan Ataseven 2012). Bu tarihten sonra çay üretiminde özel sektörün payı giderek büyümüştür. 2017 yılında ÇAYKUR ilk kez yaş çay alımında özel sektörün gerisine düşmüştür. 2017 yılında ÇAYKUR 525 bin ton yaş çay alımı gerçekleştirirken, özel sektör 746 bin ton yaş çay alımı gerçekleştirmiştir. (ÇAYSİAD 2020). Şekil 1'de özel sektörün hem yaş çay alımındaki hem de kuru çay üretimindeki yıllar içindeki yükselişi açıkça görülmektedir.

Şekil 1: Özel Sektör ve ÇAYKUR'un Yaş Çay Alım Miktarları ve Kuru Çay Üretimi (bin ton)

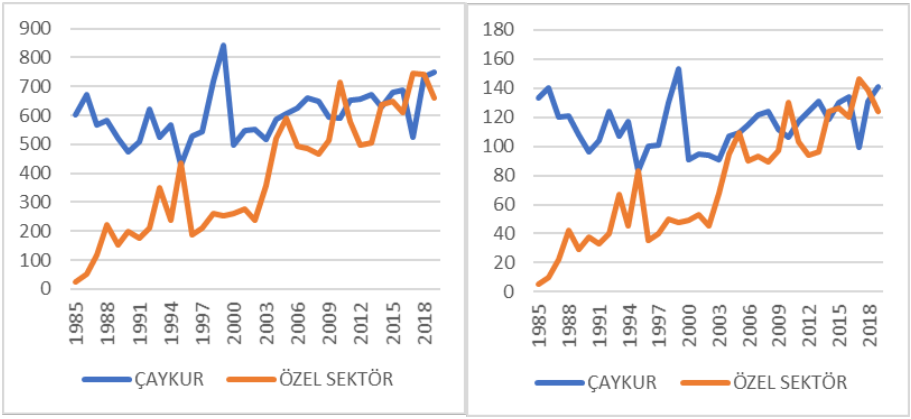

Kaynak: ÇAYKUR ve ÇAYSİAD verilerinden derlenmiştir.

Tablo 2: ÇAYKUR ve Özel Sektör Fabrika Sayıları ve Kapasiteleri (2019)

	ÇAYKUR		ÖZEL SEKTÖR		TOPLAM	
	Sayı	Kapasite (ton/gün)	Sayı	Kapasite (ton/gün)	Sayı	Kapasite (ton/gün)
Rize	33	6.450	183	7.955	215	14.405
Trabzon	8	1.510	26	1.225	34	2.735
Artvin	4	880	7	310	11	1.190
Giresun	1	180	12	480	13	660
Ordu	-	-	1	30	1	30
G.TOPLAM	**46**	**9.020**	**229**	**10.000**	**274**	**19.020**

Kaynak: ÇAYKUR 2019 Yılı Çay Sektörü Raporu

2019 yılı rakamlarıyla ÇAYKUR toplam 46 çay işleme tesisine sahipken özel sektörde bu rakam 229'dur. Bu kuru çay işleme tesislerinin toplam kapasitelerine baktığımızda ise ÇAYKUR 46 fabrikada günlük toplam 9.020 ton kapasiteye sahipken, özel sektöre ait 229 tesiste günlük toplam 10.000 ton işleme kapasitesi mevcuttur. Türkiye'de çay piyasasına baktığımızda son yıllarda %49-52 aralığında dalgalanan ÇAYKUR'u, Unilever, Doğuşçay ve Coca Cola bünyesindeki Doğadan takip etmektedir (Karaçimen ve Değirmenci 2018: 74). ÇAYKUR'un 2017 yılında Varlık Fonu'na devredilmesiyle birlikte başlayan özelleştirme tartışmalarını da değerlendirdiğimizde çay sektöründe ulusal ve uluslararası sermayenin önümüzdeki dönemde ağırlığının artacağını öngörmek mümkündür. Kaldı ki ÇAYKUR'un uygulamakta olduğu kota ve kontenjan uygulamaları yaş çay üreticilerini çaylarını özel firmalara satmak zorunda bırakmaktadır. Örgütsüz olan çay üreticileri için bu süreç eşit olmayan bir ilişkiyi yansıtmakta ve bağımlı üretim ile sonuçlanmaktadır.

Öte yandan kamuya taslakları yansıyan yeni Çay Kanunu çalışmaları, çayda

da sözleşmeli tarım modeline geçilebileceğine dair ipuçları sunmaktadır.[2] Özel sektörün ağırlığının artması ve ÇAYKUR'un özelleştirilmesi tartışmalarıyla birlikte değerlendirdiğimizde önümüzdeki yıllarda sözleşmeli tarım modelinin çay tarımında da yaygınlaşacağını düşünebiliriz. Peki tüm bu gelişmeler yaş çay üreticilerini nasıl etkileyebilir? Bu noktada yaş çay üreticilerinin homojen bir grup olmadığı uyarısını yapmamız gerekir. Tarımsal üreticiler farklı sınıfsal dinamiklere sahiptir dolayısıyla küçük meta üreticileri ile büyük topraklı zengin/kapitalistleşmiş çiftçiler elbette bu süreçten farklı etkilenecektir.

Toprak büyüklüklerine göre çay üreticilerine baktığımızda 2019 yılında beş dekardan daha az toprağa sahip küçük çay üreticilerin oranı %72'dir. Ancak bu küçük üreticilerin oranı azalmaktadır, 1998 yılında 5 dekardan daha az çaylık alana sahip küçük üreticilerin oranı %80'di. Küçük üreticilerdeki bu azalış eğilimine karşın 5-10 dekar toprağa sahip orta üreticiler ve 10 dekar toprağın üzerinde çaylık alanlara sahip büyük üreticilerin oranı ise artış eğilimdedir. 5-10 dekar aralığında çaylık alana sahip üreticiler son 22 yılda %17'den %23 oranına yükselirken, 10 dekarın üzerinde çaylık alana sahip üreticilerin oranı %3'den %5.2'ye çıkmıştır (Çaykur Sektör Raporları). Elbette bu veriler yaş çay üreticilerinde yaşanan sınıfsal farklılaşmayı açıklamak için yeterli değildir. Ancak önümüzdeki süreçte çay politikalarında yaşanması olası görünen değişimler, özellikle sözleşmeli çay üretiminin yaygınlaşması bu farklılaşmayı hızlandırabilir[3] (Karş. Güler-Müftüoğlu 2009; Genç 2016; Karaçimen ve Değirmenci 2019).

Sonuç Yerine: Yeni Sorular/Sorunlar

Türkiye'de Doğu Karadeniz Bölgesi'nde başta Rize ardından Trabzon ve Artvin illerinde yer alan yaş çay üreticilerini ve çay tarımını önümüzdeki süreçte nasıl bir değişim/dönüşüm bekliyor? Bu soruyu yeni sorularla genişletmek mümkün. ÇAYKUR'un özelleştirilme süreci, yeni çay kanunu, çay sektöründeki yapısal dönüşümler önümüzdeki yıllarda çay tarımını ve çay üreticilerini bekleyen yeni soruları ve sorunları oluşturacaktır. Bu süreç bölgede yeni göç biçimlerinin, yeni çalışma ilişkilerinin ve yeni emek kullanım biçimlerinin doğmasına yol açabilir. Bu yeni olası gelişmeler açısından sözleşmeli tarım mode-

2 Çay tarımında sözleşmeli tarım modelinin uygulanması kamuya yansıyan Çay Kanunu tasarılarının öncesinde 2001 yılında yayınlanan Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Gıda Sanayii Özel ihtisas Komisyonu Çay Sanayii Alt komisyonu Raporu'da da yer almaktadır. Bkz. DPT (2001).

3 Güler-Müftüoğlu 2009 tarihli Rize Pazar ilçesi Yücehisar Köyünde yapmış olduğu niteliksel çalışmasında küçük çay üreticiliğinin giderek tasfiye olacağını öngörmektedir.

linin çayda da uygulanması çay üreticilerinin farklılaşmasına da yol açabilir.

Tarımsal üretimin mevsimsel olması, doğal nedenlere bağlı, tahmin edilemeyen risklerinin olması ve emek denetiminin zor olması sebebiyle firmaların çay üretiminde doğrudan kapitalist bir yatırım (kurumsal üretim) yerine sözleşmeli tarım yoluyla tüm bu riskleri üretici üzerine kaydırması daha mümkün gözükmektedir. Sermayenin bir denetim biçimi olan sözleşmeli tarımla birlikte firmalar üretim sürecini denetleyebilmekte, verimliliği maksimize edebilmekte ayrıca üretim süreci dışında, değişim sürecinde de karını maksimize edebilmektedir (Davis 1980). Bu bağlamda çay üretiminde sözleşmeli tarıma geçilmesiyle, borçlanma-kredi/faiz mekanizması, sahip olunan toprak büyüklüğü ve bağımlı üretim gibi değişkenler sözleşmeli yaş çay üreticilerin farklılaşmasını hızlandırıcı bir etki yapması öngörülebilir.

New Dynamics and New Questions in Tea Farming in Turkey

Umut Ulukan

Introduction

Tea farming in Turkey is engaged in the Eastern Black Sea Region, from the Georgian border to the Fatsa of Ordu province. In this region, tea is produced especially in the provinces of Rize, Ordu, Giresun, Trabzon and Artvin. The area from the Georgian border to the Araklı district of Trabzon province is among the most arable and first-degree productive tea production lands in Turkey. This region is the most important area among the tea producing areas in the world. Tea production is the most important source of income for households in the Eastern Black Sea Region, as Turkey is the fifth largest processed tea producer in the world after China, India, Kenya and Sri Lanka.[1]

Table 1: Tea Cultivated Area, Number of Growers and Fresh Tea Production by Province in Turkey (2020)

	Area reserved for tea plantation (Decare)		Number of Tea Growers*		Production of green tea leaves (Tons)	
		%		%		%
Rize	554,155	**66.4**	126,531	**63.4**	972,324	**68.6**
Trabzon	169,685	**20.3**	46,816	**23.5**	271,568	**19.2**
Artvin	90,234	**10.8**	19,171	**9.6**	141,471	**10.0**
Giresun	20,338	**2.4**	7,102	**3.6**	32,170	**2.3**
TOTAL	834,412	**100**	199,620	**100**	1,417,533	**100**

Source: Turkish Statistical Institute Crop Production Statistics and ÇAYKUR Activity Report, 2020.
*2019 Data

1 Due to the limitation of the study and the page limitation, the historical adventure of tea as a commodity in Turkey will not be included. For a qualified study on this subject see Genç (2010) and Genç (2016).

Rize province is in the first place in terms of tea planted area, number of tea growers and fresh tea production within the tea producing zone. 66% of the total tea planted lands, 63% of the tea producers and 69% of the total fresh tea production takes place in Rize. In total, approximately 200 thousand fresh tea producers carry out tea agriculture on an area of over 830 thousand decares. However, the neoliberal transformation in Turkish agriculture also affects tea agriculture, which is the most important product of the Eastern Black Sea Region along with hazelnut. This study aims to discuss the effect of the capitalist transformation in agriculture, which accelerated in the 2000s, on tea agriculture and tea producers. First the labour processes in tea agriculture and the different dynamics in this labour-intensive process will be analyzed, then the structure of the tea industry and the effects of ÇAYKUR's quota applications will be discussed. Finally, new questions and problems that tea agriculture faces will be highlighted.

Labour Process and Expansion of Non-Household Labour in Tea Agriculture

Tea farming involves a quite labour intensive process. This process starts with fertilizing in March and April and then continues with weeding and finally three harvesting periods come. Although these periods vary according to the region and altitude, we can roughly think of the three tea harvesting periods as May, July and September. Pruning is done after the third harvesting period or in February. All this labour intensive process is completed by tea growers households in three different ways. Some households use only household labour. The majority of these households have a tea area of less than 5 decares and mostly live-in villages far from the center. It should be noted that women have undertaken the majority of this process. On the other hand some households use wage labour and some of them give their tea fields to sharecroppers. If we exclude the last two-year Covid-19 pandemic period, it is possible to say that the majority of wage labour is Georgian workers in the region.

Over the years, the demand for non-household labour has been constantly increasing. What could be the main reason for this increase? First of all, we can say that with the neoliberal restructuring in agriculture after the 1980s and the agrarian change could be the main reason. However, the (rural to urban) internal migration process and the aging of the population, particularly in recent years, are the most important reasons for this increase.

As it was experienced in most of the late capitalist countries in the world in the

1980s, the "regulatory understanding of the state in agricultural policies of the previous period changed in Turkey, and a policy in which market conditions came to the fore was followed in agricultural production (Ulukan, 2009). The capital accumulation crisis in the 1970s led to the process of restructuring of capitalism on an international scale. Neoliberal policies, directly and indirectly affected the agriculture and rural structures of the late capitalist countries. With the withdrawal of the state from agriculture, agricultural subsidies were limited and agricultural institutions were privatized. This process has brought about the rapid dissolution of rural structures in Turkey. According to TurkStat (2021a) data, while the rate of those employed in agriculture was 56% in 1980, it decreased to 17.6% in 2020. In other words, the number of workers in agriculture, which reached 9 million in the 1990s, decreased to 4.7 million in 2020. The poverty created by the neoliberal transformation in agriculture in rural households has caused them to produce new livelihood strategies. In this context, the households, which had to diversify their income, turned to paid employment opportunities in agriculture or non-agricultural jobs, thus withdrawing partially or completely from agricultural production. Based on this decline in rural population and agricultural employment, it can be argued that some of the agricultural producers, whose agricultural income opportunities have decreased and cannot reproduce themselves, have started to work in non-agricultural temporary and multiple jobs, and there is a migration density from rural to urban areas. Indeed, after 1980s the demand for wage labour increased. In addition to the effect of the decreasing population due to migration from rural to urban in the rural structure based on small-scale family farming, the aging of the rural population and the shrinking lands through inheritance were also effective in the increase in this demand for labour. The labour needs of the households are met by foreign migrant labour as well as domestic seasonal labour. The first place among those who migrated from the countryside to the city is those coming from the Black Sea and Central Anatolia Regions (Özbay ve Yücel, 2001). The net migration rates of Rize, Artvin and Trabzon have been in negative value since the 1970s. Although the years with the highest number of immigrants were between 1985 and 1990, the continuous migration structure of these provinces still continues (Ciğerci Ulukan and Ulukan, 2018). It is clear that this situation increases the demand for non-household labour in the region.

In addition to the net migration structure of the region, the change in the employment structure also affects the demand for labour. While 57% of the total employment, which was 1,088,000 in the Eastern Black Sea Region in 2005, were in agriculture sector, in 2020, although employment remained almost

the same, the share of agriculture decreased to 41%. When these data are evaluated together with the decrease in unpaid family labour, it can be concluded that the labour in the household in the region is directed out of agriculture. This situation inevitably increases the demand of the households for non-household foreign labour.

Rural aging is also an important factor in increasing the need for foreign labour. The elderly population needs foreign labour to continue agricultural production. When we examine the increases in the elderly population in rural areas, especially the Eastern Black Sea Region attracts attention with its high rates. The elderly population rates of Artvin, Rize and Trabzon, the three most important provinces of tea production, are 17.1%, 13.2% and 13% respectively. In addition, the rate of one-person households in the total households in Artvin, Rize and Trabzon provinces is 9%. This rate is 6% in Turkey. Women constitute 74% of one-person households (TurkStat, 2021b). This situation results in the widespread use of labour forms such as foreign migrant labour, domestic wage labour and sharecropping in tea production in the Eastern Black Sea Region.

As a result, new labour relations and new forms of migration are developing in tea agriculture in the region. Firstly tea production is carried out by foreign labour, mostly Georgian migrant workers. On the other hand as long as waged labour as a livelihood strategy of poor rural households in tea farming, the existence of domestic wage labour continues. Another form of labour is sharecropping. It is observed that the households that cannot harvest their tea have to leave their tea gardens to sharecroppers (Güler-Müftüoğlu, 2009; Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2018). While some of the sharecroppers are the other tea growers in the region, some of the sharecroppers are Georgian migrants. Furthermore households coming from rural areas of Ordu (especially İkizce, Kumru, Korgan) are also work as sharecroppers here. Karaçimen and Değirmenci (2019) also determined the existence of families who came and settled in the region from different regions of the Black Sea to work as sharecroppers in tea production.

Quota Applications and the Rise of the Private Sector

The tea business, which was carried out under a state monopoly until 1984, was liberalized with the "Tea Law" dated December 1984 (Genç, 2016; Yasan Ataseven, 2012). After this date, the share of the private sector in tea production has gradually increased. In 2017, ÇAYKUR fell behind the private sector

in the purchase of green tea leaves for the first time. While ÇAYKUR purchased 525 thousand tons of green tea leaves in 2017, the private sector purchased 746 thousand tons (ÇAYSİAD, 2020). Figure 1 clearly shows the increase in both the purchase of green tea leaves and the production of dried tea by the private sector over the years.

Figure 1: Green Tea Leaves Purchase Amounts and Dried Tea Production by the Private Sector and ÇAYKUR

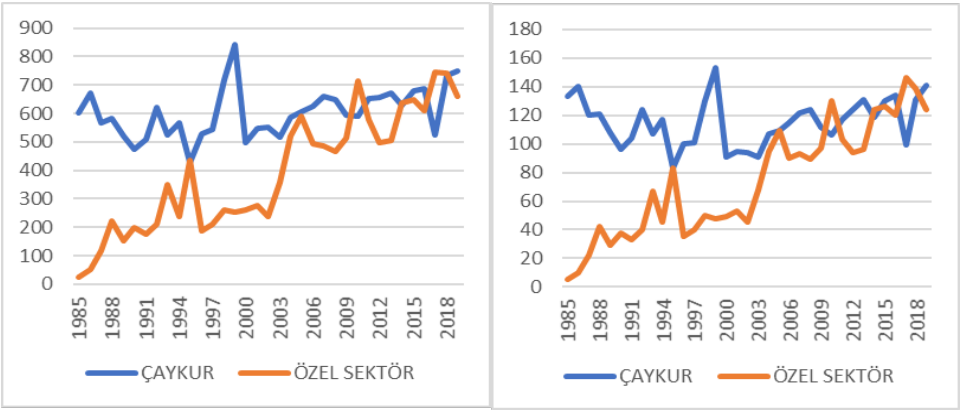

Source: Adapted from ÇAYKUR and ÇAYSİAD data.

Table 2: Number and Capacities of ÇAYKUR and Private Sector Factories (2019)

	ÇAYKUR		PRIVATE SECTOR		TOTAL	
	Number	Capacity (ton/day)	Number	Capacity (ton/day)	Number	Capacity (ton/day)
Rize	33	6.450	183	7.955	215	14.405
Trabzon	8	1.510	26	1.225	34	2.735
Artvin	4	880	7	310	11	1.190
Giresun	1	180	12	480	13	660
Ordu	-	-	1	30	1	30
Final Total	46	9.020	229	10.000	274	19.020

Source: ÇAYKUR 2019 Tea Industry Report

In 2019 ÇAYKUR has a total of 46 tea processing facilities, while private sector is 229. ÇAYKUR has a total daily capacity of 9,020 tons in 46 factories, while 229 private sector facilities have a daily total processing capacity of 10,000 tons. ÇAYKUR, which has fluctuated in the range of 49-52% in recent years, is followed by Doğadan within Unilever, Doğuşçay and Doğadan (Coca Cola) in tea market share (Karaçimen ve Değirmenci, 2018: 74). When we evaluate the privatization discussions that started with the transfer of ÇAYKUR to the Wealth Fund in 2017, it is possible to predict that the share of national and international capital in the tea sector will increase in the near future. Moreover, the quota practices implemented by ÇAYKUR oblige the green tea leaves growers to sell their teas to private companies. For unorganized tea producers, this process reflects an unequal relationship and results in dependent production.

On the other hand, the new Tea Law studies drafts provide clues that a transition to the contract farming model can be implemented.[2] Considering the increase in the private sector and the privatization of ÇAYKUR, the contracted model will become widespread in tea agriculture in the coming years. So how can all these developments affect green tea growers? First of all tea producers are not a homogeneous group. Agricultural producers have different class dynamics. Therefore, petty commodity producers and rich/capitalist farmers will be affected differently from this process.

The rate of small family farmers with less than five decares of land in 2019 is 72%. However, the rate of small family farmers is decreasing. In 1998, the rate of green tea growers with less than 5 decares of tea garden was 80%. Despite this decreasing trend in small-scale farmers, the rate of mid-sized family farmers with 5-10 decare of land and large farmers with tea gardens above 10 decares of land is in an increasing trend. Farmers with tea gardens in the range of 5-10 decares have increased from 17% to 23% in the last 22 years, while the rate of farmers with tea gardens over 10 decares has increased from 3% to 5.2% (Çaykur Sector Reports). Of course, these data are not sufficient to explain the class differentiation experienced in green tea leaves growers. However, changes that seem likely to occur in tea policies in the near future, especially the spread of contracted tea production, may accelerate this differentiation[3] (Cf. Güler-Müftüoğlu, 2009; Genç, 2016; Karaçimen ve Değirmenci, 2019).

2 The implementation of the contract farming model in tea agriculture is also included in the Eighth Five-Year Development Plan Food Industry Specialization Commission, Tea Industry Subcommittee Report, published in 2001, before the drafts of the Tea Law that were reflected to the public. See DPT (2001).

3 Güler-Müftüoğlu predicts that small tea production will gradually be liquidated in her qualitative study conducted in Yücehisar Village, Rize Pazar district, dated 2009.

Conclusion: New Questions / New Problems

What awaits tea farmers and tea farming in the Eastern Black Sea Region of Turkey, in the near future? The privatization process of ÇAYKUR, the new tea law, and the structural transformations in the tea sector will create new questions and problems for tea farmers in the coming years. This process may lead to the emergence of new forms of migration, new labour relations and new forms of labour in the region. In terms of these new possible developments, the application of the contract farming model in tea farming may also lead to the differentiation of tea farmers.

Since agricultural production is seasonal, it faces unpredictable risks due to natural causes, and labour control is difficult, it seems more possible for companies to shift all these risks to the farmers through contract farming instead of a direct capitalist investment (institutional production) in tea production. With contract farming, firms can control the production process, maximize efficiency, and maximize their profits in the exchange process as well as in the production process (Davis, 1980). In this context, with the transition to contract farming in tea production, variables such as debt-credit/interest mechanism, size of land owned and dependent production can be predicted to have an accelerating effect on the differentiation of contracted tea farmers.

Kaynakça / References

Ciğerci Ulukan, N. ve Ulukan, U. (2018), "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz'de Gürcü İşçiler", Ç.E. Şahin ve A. Özsoy Özmen (Der.), ***Current Debates in Labor Economics and Industrial Relations***,101-114, London: IJOPEC.

ÇAYKUR (2008), ***2008 Yılı Çay Sektörü Raporu***, http://biriz.biz/cay/Cay SektoruRaporu2008.pdf (Erişim Tarihi: 1 Nisan 2021).

ÇAYKUR (2019), **2019 Yılı Çay Sektörü Raporu**, http://www.caykur. gov.tr/Pages/Yayinlar/YayinDetay.aspx?ItemType=5&ItemId=721 (Erişim Tarihi: 1 Nisan 2021).

ÇAYKUR (2020), **2020 Faaliyet Raporu**, http://www.caykur.gov.tr/Pages/Yayinlar/ YayinDetay.aspx?ItemType=2&ItemId=841 (Erişim Tarihi: 5 Nisan 2021).

ÇAYSİAD (2020), "Çay Üretim Rakamları", https://www.caysiad.org.tr/index.php?sayfa =cay_uretim_rakamlari.123&d=tr, (Erişim Tarihi: 28 Mart 2021).

Davis, J. E. (1980), "*Capitalist Agricultural Development and The Exploitation of The Propertied Labourer*", F. Buttel ve H. Newby (Ed.), **Rural Sociology of the Advanced Societies – Critical Perspectives**, 133-154, London: Croom Helm.

DPT. (2001), **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Gıda Sanayii Özel ihtisas Komisyonu Çay Sanayii Alt komisyonu Raporu**, Ankara.

Genç, F. (2010) **Türkiye'de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Genç, F. (2016), "*Neoliberal Dönüşümün Çay Evresi*" D. Yıldırım ve E. Haspolat (Der.), **Değişen Karadeniz'i Anlamak**, 257-280, Ankara: Phoenix.

Güler-Müftüoğlu, B. (2009), "*1980 Sonrasında Çay Sektöründe Değişim Rüzgârı: Yücehisar Köyünde Çay Üreticiliğinde Neler Değişiyor?*", 137-163, **Almanak 2009**, İstanbul: SAV Yayınları.

Karaçimen, E. ve Değirmenci, E. (2019), "*Doğu Karadeniz'de Çay Tarımının Çelişkili Sürekliliği*", **Toplum ve Bilim**, 150, 63-93.

Özbay, F. ve Yücel, B. (2001), "*Türkiye'de Nüfus Hareketleri, Devlet Politikaları ve Demografik Yapı*", F. Özbay et al. (Ed.), **Nüfus ve Kalkınma**, Ankara: Hacettepe Nüfus Araştırmaları Enstitüsü.

TUİK (2020), ***Bitkisel Üretim İstatistikleri***, https://biruni.tuik.gov.tr /medas/?kn=92&locale=tr (Erişim Tarihi: 28 Mart 2021).

TUİK (2021a), ***Hane Halkı İşgücü İstatistikleri***, https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=102&locale=tr (Erişim Tarihi: 24 Mart 2021).

TUİK (2021b), İstatistiklerle Yaşlılar 2020, Ankara.

Ulukan, U. (2009), **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği**, İstanbul: SAV Yayınları.

Tarımsal Üretim ve Göç Politikaları: Çay Tarımında Gürcü İşçiler

Nihan Ciğerci Ulukan

Uluslararası göçmen işçiler sanılanın aksine sadece kentsel alanlara değil kırsal alanlara da çalışmak için gitmektedir. Tarımda yabancı göçmen emeğinin yoğun olarak kullanıldığı iki ülke olan ABD ve Kanada'da mevsimlik tarımsal göçmen emeğinin kullanımı çok daha eskilere dayanmaktadır. Kanada, 1960'lardan itibaren başta Karayipler ve Meksika olmak üzere, tarımsal üretimde geçici göçmen emeğini kesintisiz bir şekilde kullanmaktadır. ABD'de de 1940'lardan itibaren uygulanan geçici işçi programları ile daha çok Meksika'dan gelen geçici göçmenler ile tarımsal üretimdeki emek açığını karşılamaktadır. Avustralya ve Yeni Zelanda ise 2007 yılından itibaren tarım sektöründeki emek ihtiyacını geçici göçmen işçi programları ile karşılamaya başlamıştır (Preibisch 2010: 407). Aynı şekilde Avrupa'da da tarımsal üretimde göçmen işçilerden yararlanılmakta ve toplam işçi sayısının 5 milyonu aştığı belirtilmektedir (Natale ve diğerleri 2019).

Türkiye'de de mevsimlik tarım işçiliğinde yabancı göçmen emeği kullanımı yaygınlaşmaktadır. Gerçekleştirilen birçok alan araştırmasında Gürcü, Azeri ve Suriyelilerin tarımsal üretimin çeşitli alanlarında çalıştıkları gözlemlenmektedir (Kalkınma Atölyesi 2016; Kavak 2016; Pelek 2018). Bu çalışmada Türkiye'nin dünyada yaşanan ekonomik ve siyasal konjonktürdeki gelişmelere bağlı olarak karşılaştığı nüfus hareketlerinden biri olarak Gürcistan-Türkiye arasında gerçekleşen döngüsel (dairesel) göç hareketlerine mercek tutulmaya çalışılacaktır. Döngüsel göç hareketlerine katılan göçmenler farklı sektörlerde istihdam edilmesine karşın en yoğun istihdam edildikleri sektör tarımdır. Bu bağlamda döngüsel göç hareketlerinin bir boyutu olan tarımsal işler (çay toplama) için Doğu Karadeniz'e gelen Gürcü göçmenlerin Türkiye'ye yönelen göç hareketleri içindeki yeri ve etkisi tartışmaya açılacaktır.

Tarımsal Dönüşüm ve Geçici İşçi Programları

Çalışmanın temel sorularından birincisi "Kırsal alanlarda göçmen işçilere talebin artışını nasıl açıklarız?"dır. 1980 sonrası uygulanan neoliberal politikalar tarım sektörü ve kırsal yapılarda bir dizi önemli değişikliğe yol açmıştır. Öncelikle devletin tarımsal alandan çekilmesi ile tarıma yönelik destekler sınırlandırılmış, tarımsal kurum ve işletmeler ya zayıflatılmış, ya kaldırılmış ya da özelleştirilmiştir. Bu dönemde, özel sektörün tarımsal alanlara yatırım yapması teşvik edilmiştir. Böylece tarım hiç olmadığı kadar yerel, uluslararası piyasalara açılmış; köylü sermaye ilişkisi egemen ilişki haline gelmiştir (Ulukan 2013: 65).

Tarımsal yapılara nüfus eden yerel ve uluslararası sermaye, üretim maliyetlerini azaltarak rekabet gücünü artırmak üzere piyasa koşullarına göre tam zamanında üretim yapabilecek, esnek koşullarda, ucuza istihdam edebileceği bir iş gücü profiline ihtiyaç duymuştur. Sermaye grupları bu ihtiyaçlarını karşılarken yerel iş gücünün yanı sıra yabancı işçilerden de faydalanmıştır. Tercih olanağı bulduğu durumlarda, daha ucuza, esnek ve güvencesiz çalıştırdığı yabancı işçileri öncelikle tercih etmiştir (Corroda, Castro ve Perrotta 2016: 10).

Tarımsal yapılarda dönüşüm ülkelerin sınırları içinde nüfus hareketliliği yaratmakta ve kırdan kente göç temel bir göç dinamiği halini almaktadır. Bugün iç göç hareketlerine 750 milyondan, uluslararası göç hareketlerine ise 280 milyondan fazla kişi katılmaktadır. Toplamda 1 milyarı aşan bir nüfus hareketliliğinden bahsedilmektedir. Dünyadaki tüm işçi nüfusuna oranlandığında her üç işçiden birisi göçmendir.

Çalışmanın ikinci sorusu ise "Devletler düşük ücretli göçmen işçi arzını nasıl düzenlemektedir?" sorusudur. Ucuz ve esnek göçmen emeğinin varlığı, tarımsal üretimin yaygın olduğu ABD, Kanada ve Güney Avrupa ülkelerinde, tarımın yeniden yapılanmasında önemli bir faktör olmuştur. Göçmen emeği, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Doğu Avrupa ve Asya ülkelerinden sağlanmıştır (Corroda, Castro ve Perrotta 2016: 3). Göç alan ülkelerin göç politikaları ve bu politikaların göçmenlerin geçici çalışmasına olanak verecek şekilde dönüştürülmesi etkilidir. 2000'li yıllardan itibaren göç alan devletlerin politikalarında artık resmi olarak geçici göçmen işçi çalıştırılmasının düzenlemeleri yer almaktadır. Kuzey Amerika ve Avrupa'daki tarımsal üretimde mevsimlik yabancı işçi programları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu programlar, döngüsel göç kavramları ile bağlantılı şekilde, göçmenlerin kalıcı hale gelmesini önleyecek yöntemler içermektedir. Bu çerçevede göçmenlerin devlet üzerindeki maliyeti azalmakta, aile ve diğer sosyal hak ve yardımların karşılanma sorumluluğu ortadan kalkmaktadır. Oturma izni alamazlar, ailelerini yanlarına getiremezler ve uzun çalışma saatlerine itiraz edemezler. Özellikle tarımsal üretimde çalışan geçici göçmenler için sınır dışı edilme, çalışma ortamında disipline edici yöntem olarak kullanılmaktadır (Ciğerci Ulukan 2017: 12).

1990'lardan sonra daha yoğun uygulanmaya başlayan geçici göçmen işçi programları hakkında tartışmalar sürmektedir. Bu programları olumlu bulanlar, üçlü bir kazanç sisteminden bahsetmekte; sonuçları itibarıyla herkesin kazanç elde edebileceği bir sistem olduğunu savunmaktadırlar (IOM 2011; IOM 2005). Üçlü kazanç sistemiyle ilk olarak hedef ülkenin iş gücü açığının karşılanacağı; ikinci olarak göçmen kazançlarının göçmenin kendi ülkesinin ekonomik kalkınmasına katkıda bulunacağı ve üçüncü olarak göçmenlerin bu programlara katılarak hem işsizlik sorunlarını çözeceği hem de elde ettiği deneyimlerle emek piyasasında daha güvenceli işlere ulaşmada aşama kaydetmiş olacağı ileri sürülmektedir. Geçici göçmen işçi programlarına yönelik olumsuz görüşe sahip olanlar ise; uygulamaların 1960'lı yıllarda yeni endüstrileşmiş Avrupa ülkelerinin, emek açığını karşılamak için uygulamaya koyduğu 'misafir işçi' (gastarbeiter) programlarının devamı olduğunu belirtmektedirler (Castles ve Özkul 2014; Castles 2006). Göçmen işçi programlarının 'yeni özgür olmayan' emek biçimi ve çok düşük ücretle, sıkı denetim altında, kısıtlı sosyal haklarla çalışan güvencesiz yedek iş gücü ordusu yarattığından söz edilmektedir (Ciğerci Ulukan 2017: 12).

Avrupa Birliği'nin (AB) genişleme politikaları sonucunda 2004, 2007 ve 2013'te 13 yeni ülke AB'ye dahil olmuş ve Schengen Anlaşması ile bu ülkelerden geçici nitelikte işçi göçlerinin AB içerisinde arttığı gözlemlenmiştir. Yeni üye ülkelerin işçilerinin taleplerin arttığı sektörler olan tarım, sağlık ve bakım hizmetlerinde çalıştığı ifadelendirilmektedir. Ve her geçen yıl göçmenlerin sayısı artmaktadır.

Çay Tarımında Gürcü İşçiler[1]

Gürcistan Türkiye sınırının uzun bir süreden sonra 1989 yılında yeniden açılmasıyla her iki ülke arasında nüfus hareketleri yeniden başlamıştır. Diğer Doğu Bloku ülkelerinde olduğu gibi Gürcistan'da da sosyalist sistemin da-

1 Burada Nihan Ciğerci Ulukan ve Umut Ulukan tarafından gerçekleştirilen "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz'de Gürcü İşçiler" isimli alan araştırmasının bulgularından yararlanılmıştır. Bkz: Nihan Ciğerci Ulukan ve Umut Ulukan, "Çay Tarımı ve Göçmen Emeği: Doğu Karadeniz'de Gürcü İşçiler", ed. Çağatay Şahin ve Arzu Özsoy Özmen *Current Debates in Labour Economics & Industrial Relations,* London: IJOPEC yay. 2018. Bu çalışmada çay tarımında mevsimlik işçi olarak çalışan Gürcü işlerin göç süreçleri ve çalışma ilişkilerine odaklanmaktadır. Çalışma 2016 yılında Mayıs-Eylül çay hasadı döneminde Rize ili Pazar ilçesi ile Artvin ili Hopa ilçesinde gerçekleştirilen alan çalışmasına dayanmaktadır. Çay tarımında çalışan toplam 39 Gürcü işçi ile göç süreçleri, Gürcistan ve Türkiye'deki iş geçmişleri, çalışma ve yaşam koşulları, sosyal ağları ve gelecek beklentilerine odaklanan yarı yapılandırılmış soru formları üzerinden derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

ğılması bir yandan ekonomik krizlere yol açarken öte yandan geniş kitlelerin yoksullaşmasına yol açmıştır. Ekonominin daralması, artan yoksulluk ve işsizlik ile mücadele eden Gürcistan vatandaşları bir beka stratejisi olarak Türkiye'ye çalışma ya da ticaret amaçlı olarak giriş yapmışlardır.

Gürcistan göç veren bir ülkedir. 2019 verilerine göre 1989'dan beri nüfusunun %22.9'u ülkeden göç etmiştir. Yıl bazında bir değerlendirme yapılacak olursa 2018 yılında 2017 yılına göre %15 oranında daha fazla Gürcü vatandaş Gürcistan dışına çıkmıştır. Bu durum artan oranda Gürcistan dışına göçün devam ettiğini göstermektedir. Göçlerin niteliği ile ilgili son bir veri ise bu göçlerin geçici mi kalıcı mı olduğudur. Göç hareketlerine katılan %55'i geçici süreyle Gürcistan dışında ülke veya ülkelere gitmekte, sadece %8'i kalıcı olarak Gürcistan'dan ayrılmaktadır (State Commission on Migration Issues 2019).

Öncelikle sınırın açılmasıyla Gürcistan vatandaşlarına 1 ay süreli turist vizesi verilmiş, daha sonra Türkiye Gürcistan arasında 1996 yılında imzalanan anlaşma ile bu vizenin sınır kapılarında alınması kararlaştırılmıştır. 2006 yılında yapılan anlaşma ile iki ülke vatandaşlarının karşılıklı olarak 90 günlük süre ile vizesiz giriş-çıkış yapabilmesinin önü açılmıştır (Ciğerci Ulukan ve Ulukan 2011). 31 Mayıs 2011 tarihinde imzalanan protokolle ise iki ülke vatandaşları, birbirlerinin ülkelerine pasaporta ihtiyaç olmadan kimlik kartıyla seyahat edebilmektedir.[2] Son olarak 2017 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan genelge ile çay ve fındık tarımında çalışacak olan Gürcü işçilerin 90 gün süresince çalışma izni almadan çalışabilmesinin önü açılmıştır.[3]

Gürcistan ve Türkiye arasındaki liberal vize rejimi hiç kuşkusuz Gürcistan'dan Türkiye'ye yönelen döngüsel göçü daha da arttırmıştır. 2018 yılında Gürcistan ile Türkiye arasındaki sınır kapısı Sarp'tan girişlerin sayısı 3 milyonu aşmıştır (Turizm Bakanlığı 2018). Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün 2016 Türkiye Göç Raporu'na göre yasal olarak çalışma izni verilen ülkeler sıralamasında ilk sırayı Gürcistan almaktadır. 2016 yılı hudut kapılarından toplam giriş çıkışlara baktığımızda ise Gürcistan 2.195.727 giriş, 2.176.863 çıkış ile Almanya'nın ardından ikinci sırada yer almaktadır. Bu istatistikleri değerlendirdiğimizde Gürcistan vatandaşlarının Türkiye'ye giriş yapan toplam yabancılar içerisinde %9 gibi önemli bir payı olduğunu saptamaktayız (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 2016).

2 31 Mayıs 2011 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Gürcistan Hükümeti Arasındaki 4 Nisan 1996 Tarihli Vize Kolaylığı Anlaşmasına Yapılacak Olan Eklemeler ve Değişiklikler Hakkında Protokol".

3 6735 sayılı Uluslararası İşgücü Kanunun 'çalışma izni muafiyeti' başlıklı 13'üncü maddesi çerçevesinde anılan illerde mevsimlik tarımda (çay-fındık) çalışacak Gürcistan uyruklu yabancılar, Türkiye'deki kalma sürelerinin geçmeme kaydı ile bir takvim yılında en fazla 90 gün süre ile çalışma izninden muaf olarak çalışabileceklerdir.

Gürcü işçiler, coğrafi yakınlık, giriş kolaylığı ve akrabalık ilişkileri, kurdukları enformel ilişki ağları nedeniyle bölgede uzunca bir süredir talep edilen iş gücü haline gelmiştir. Bu durum, örneğin fındık üretiminde Doğu ve Güneydoğu'dan gelen işçilerle rekabete girmelerine, hatta ücret ve çalışma koşulları konusunda göreli olarak daha avantajlı konumda olmalarına neden olmaktadır (Ulukan ve Ciğerci Ulukan 2011). Fındık üretiminde görülen bu durum benzer şekilde çay üretiminde de görülmektedir. Bahçe sahipleri çay hasadı döneminde işçilik maliyetlerinin yerli işçiye oranla daha az olması nedeniyle yerli işçi yerine Gürcü işçileri tercih etmektedir.

Sahada yaptığımız gözlemlerde çay üretiminde çalışan Gürcü işçilerin büyük çoğunluğunun erkek olduğunu saptadık. Gerçekleştirdiğimiz derinlemesine görüşmelerin tamamı erkek işçiler ile yapılmıştır. Görüşmecilerin önemli bir bölümü (%36) Batum iline bağlı yerleşimlerde yaşamaktadır. Batum'un Sarp sınır kapısına olan uzaklığının 17 km olduğu düşünüldüğünde bu beklenen bir durumdur. Ancak Sarp sınır kapısına 165 km uzaklıkta bulunan Kutaisi'den gelenler ikinci sıradadır. Bununla beraber sınıra 390 km uzaklıkta bulunan Tiflis kentinden gelenlere de rastlanmaktadır. Görüşme gerçekleştirdiğimiz Gürcü işçilerin neredeyse tamamının Gürcistan'ın kırsal bölgelerinden geldiği tespit edilmiştir.

Çay tarımında çalışan Gürcü işçilerin demografik özellikleri incelendiğinde ilk dikkat çeken Gürcü işçilerin yaşlarıdır. Görüşme yaptığımız Gürcü işçilerin büyük çoğunluğu (%77) 35 yaş altı yaş grubunda yer almaktadır. Bu yaş aralığı içinde genç işçi olarak adlandırabileceğimiz 18-24 yaşları arasındakilerin oranı %34'dür. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) hesaplamalarına göre Gürcistan'da işsizlik oranları %30-35 arasında değişmektedir (ICMPD 2014). Gürcistan'da gerçekleştirilen nüfus sayımları sonuçlarında da daha çok genç nüfusun istihdam, eğitim fırsatları ya da aile birleşmesi nedeniyle Gürcistan'dan göç ettiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum Gürcistan'da demografik değişiklikler yaratmakta, çalışma çağındaki nüfusun azalmasına paralel olarak 65 yaş ve üstü nüfus (%14.3) artmaktadır (State Commission on Migration Issues 2017).

Görüşme yaptığımız Gürcü işçilerin %49'u lise ya da meslek lisesi, %38'i lise altı, %13'ü yükseköğrenimden mezun olmuştur. Uluslararası Göç Politikaları Merkezi'nin 2014 yılında gerçekleştirdiği araştırmanın sonuçlarına göre Türkiye'ye gelen Gürcü göçmenlerin eğitim düzeylerinin düşük ya da orta nitelikte olduğu vurgulanmaktadır (ICMPD 2014). Bu durum bizim araştırma sonuçlarımızla paralellik göstermektedir. Araştırmamızda göçmenlerin çoğunluğu ya lise mezunu ya da lise altı bir eğitim kurumunu tamamlamıştır. Yükseköğrenim

görmesine karşın Gürcistan'daki yüksek işsizlik oranları ve iş olanaklarının zayıf oluşu nedeniyle mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanlar da az değildir.

Türkiye'ye gelenlerin meslekleri ise öğretmen, muhasebeci ve turizmcidir. Özellikle düşük eğitim almış Gürcü işçilerin mevsimlik tarım işçisi olarak çalışmalarının yanında çoğunlukla inşaat sektöründe kayıt dışı olarak çalıştıkları da saptanmıştır. Geçimlerini nasıl sağladıklarına yönelik soruya verilen yanıtları değerlendirdiğimizde, neredeyse yarısı yalnızca mevsimlik tarım işçiliğiyle geçimini sağladığını ifade ederken, geri kalan diğer yarısı ise mevsimlik işçiliğin yanında tarım dışı işler de yaptığını belirtmiştir. Tarım dışı işler ise ağırlıklı olarak inşaat işlerini kapsamaktadır. Görüşmelerimizin tamamında göçmenlerin hem Gürcistan'da hem de Türkiye'de düzensiz ve geçici işlerde çalışarak geçimlerini sağlamaya çalıştıkları gözlemlenmektedir. Nitekim göçmenlerin %60'ı Türkiye'ye giriş yaptıktan sonra sadece çay tarımında değil, Ağustos ayı içerisinde fındık üretiminin olduğu Borçka, Of, Ordu ve Ünye ilçelerinde, geriye kalan zamanlarda da inşaat işlerinde çalıştıklarını belirtmişlerdir.

Gürcü işçiler mevsimlik işler için çoğunlukla Nisan ayında Gürcistan'dan ayrıldıklarını ve Ekim ayında ise geri döndüklerini ifade etmektedirler. Çay hasat dönemlerinin Mayıs-Temmuz ve Eylül dönemleri olduğu, ayrıca fındık hasadının da Ağustos sonu ile Ekim ayı başları arasında gerçekleştiği düşünüldüğünde işçilerin 90 günlük vizesiz geçiş hakkının bu sürelerle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Sınır bölgesine daha yakın oturan göçmenlerin sınırdan günübirlik geçişler yaptığı ve bu geçişlerin Gürcistan Türkiye sınırında çalışan minibüsler aracılığıyla sağlandığı gözlenmektedir. Bu bilgiye paralel olarak görüşme gerçekleştirdiğimiz göçmenlerin çoğunluğu (%80) 1 yıl içinde 20 kereden daha fazla Türkiye'ye gelip gittiğini belirtmiştir.

Gürcü işçilerin barınma koşulları farklılık göstermektedir. Çoğu işçi (%65) bir arada ev kiralamayı tercih ederken bazı işçiler (%35) ise bahçe sahibinin sağladığı işçi evlerinde konaklamaktadır. Çalışma süresi 10-11 saat iken bu süre içinde iki-üç kez mola vermektedirler. Genellikle sabah yedide işbaşı yapılıp akşam beş ya da altıda çalışma bırakılmaktadır. Gürcü işçilerin ücret sistemleri de farklılık gösterebilmektedir. Görüşme yaptığımız Gürcü işçilerin çoğunluğu (%76) yevmiye usulüne göre çalışırken, götürü usulüne göre çalışanlara da rastlanmaktadır. Ücret konusunda kimi zaman Gürcü işçiler ile bahçe sahipleri arasında sorunlar yaşanabilmektedir. Bu sorunların başında eksik ödeme ya da geç ödeme gelmektedir. Araştırma kapsamında Gürcü işçilerin %35'i ücretler konusunda geç ödeme ya da eksik ödeme sorunu yaşamıştır.

Gürcü işçilerin geleceğe yönelik beklentilerini değerlendirdiğimizde neredeyse hepsinin Gürcistan'da çalışmak istediğini görmekteyiz. İstihdam olanakla-

rının azlığı nedeniyle çoğu kendi işini kurmayı düşünmektedir. Elde edilen kazançla kendi ülkelerinde toprak satın alma, farklı sektörlerde iş kurma gibi beklentilerin daha yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Alan araştırmamızda sadece bir Gürcü göçmen Türkiye'de vatandaşlık için uğraşacağını ve Türkiye'de hayat kurmak istediğini belirtmiştir.

Sonuç

Döngüsel göçler göç alan ülke için sektörel düzeyde emek ihtiyacını karşılamaktadır. Ancak özellikle tarımsal işlerin kayıt dışı, güvencesiz ve düşük ücretli yapısı, hem yerel iş gücü, hem de bu tabloya katılan yabancı iş gücü için emek piyasasında koşulların zorlaşmasına neden olmaktadır. Döngüsel göçler, ekonomik darboğazda olan ve işsizlik düzeyi yüksek, düşük gelir düzeyine sahip ülkelerin vatandaşlarının hayatta kalma stratejisine katkı sağlamaktadır. Geçim sıkıntısı yaşayan bu ülke vatandaşları, sınırlar arası gidiş gelişlerle çeşitli sektörlerde kayıt dışı işlerde çalışarak, geçici ve anlık olarak gelir elde etme şansı bulmaktadır. 2000'ler sonrası dünya ölçeğinde döngüsel göç hareketleri giderek artarken bu süreç göçmenlerin emek piyasasında görünmeyen iş gücü olarak kalıcı hale gelmesine neden olmaktadır. Türkiye'de ise kayıt dışı sektörün yaygınlığı daha fazla sayıda göçmen işçinin çalışmasına fırsat vermektedir.

Vizesiz sınır politikasının yarattığı imkanlardan yararlanarak çalışma amacıyla gelen Gürcü iş gücü Türkiye'nin geniş enformel iş gücü piyasasında yerini almaktadır. 1990'lı yıllarda sınır açıldığından beri özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iki önemli ürünü olan çay ve fındık toplamak üzere mevsimlik olarak gelen Gürcülerin olduğu bilinmektedir. Diğer yandan yine derinlemesine görüşmelerden elde ettiğimiz bilgilere göre "Gürcüler olmasa çayı toplayamayız" söylemi bölgede yabancı göçmen emeğine olan bağımlılığı göstermektedir. 2017 yılında İçişleri Bakanlığı tarafından yayınlanan genelge ile 90 günlük süre ile Gürcü işçilerin çalışma izninden muaf tutulması Doğu Karadeniz'de yabancı göçmen emeğine bağımlılığın bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bu süreçte Türkiye'nin tarımsal üretimde çalıştırmak amacıyla göçmen işçi temininde geçici işçi programları uyguladığı söylenemez. Ancak Türkiye tarafından belli ülkelere uygulanan açık kapı politikası olarak adlandırabilece-

ğimiz vize rejimleri, Suriyeli mültecilere[4] ve Türkiye'deki diğer mültecilere[5] verilen tarım ve hayvancılık sektöründe çalışma izni muafiyeti fiili olarak geçici işçi programları benzeridir. Böylece Türkiye tarımsal üretimdeki yedek iş gücü ordusunu çeşitlendirerek tarım sektöründe çalışanlar açısından rekabeti artırmaktadır. Bu da hem yerli hem de göçmen işçiler açısından çalışma koşullarının daha da kötüleşmesi ve ücretlerin düşmesini beraberinde getirmektedir. İlerleyen süreçte Türkiye'ye tarımsal üretimde çalışmak üzere farklı göçmen gruplarının da dahil olacağı öngörülmektedir.

4 11/1/2016 Bakanlar Kurulu Kararı ile çıkan Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmelik.

5 26/04/2016 tarihli Uluslararası Koruma Başvuru Sahibi ve Uluslararası Koruma Statüsü Sahibi Kişilerin Çalışmasına Dair Yönetmelik.

Agricultural Production and Migration Policies: Georgian Workers in Tea Agriculture

Nihan Ciğerci Ulukan

Contrary to popular belief, international migrant workers go not only to urban areas but also to rural areas to work. In the USA and Canada, two countries where foreign migrant labor is used extensively in agriculture, the use of seasonal agricultural migrant labor goes back much further. Canada has been using temporary migrant labor in agricultural production uninterruptedly since the 1960s, especially from the Caribbean and Mexico. With the temporary worker programs implemented in the USA since the 1940s, the labor deficit in agricultural production has been mostly met by temporary immigrants from Mexico. On the other hand, Australia and New Zealand have started to meet the labor needs in the agricultural sector with temporary migrant worker programs since 2007 (Preibisch, 2010: 407). Likewise, migrant workers are used in agricultural production in Europe and it is stated that the total number of workers exceeds 5 million (Natale et al., 2019).

In Turkey, the use of foreign migrant labor in seasonal agricultural work is becoming widespread. In many field studies carried out, it is observed that Georgians, Azeris and Syrians work in various fields of agricultural production (Development Workshop, 2016; Kavak, 2016; Pelek, 2018). In this study, it will be tried to focus on the circular migration movements between Georgia and Turkey as one of the population movements that Turkey encounters depending on the developments in the economic and political conjuncture in the world. Although the immigrants participating in the circular migration movements are employed in different sectors, the sector in which they are mostly employed is agriculture. In this context, the position and effect of Georgian immigrants who came to the Eastern Black Sea Region for agricultural work (tea picking) will be discussed.

Agricultural Transformation and Temporary Worker Programs

The first of the main questions of the study is "How do we explain the increase in demand for migrant workers in rural areas?". The neoliberal policies implemented after 1980 have led to a number of important changes in the agricultural sector and rural structures. First of all, with the withdrawal of the state from the agricultural area, supports for agriculture were limited, agricultural institutions and enterprises were either weakened, abolished or privatized. During this period, the private sector was encouraged to invest in agricultural areas. Thus, agriculture was opened to local and international markets as never before; the peasant capital relation has become the dominant relation (Ulukan, 2013: 65).

Local and international capital, which has penetrated into agricultural structures, needed a workforce profile that could produce just in time according to market conditions, be employed flexible conditions and cheaply, in order to increase competitiveness by reducing production costs. Capital groups benefited from foreign workers as well as local labor force in order to meet these needs. In cases where it has the opportunity to choose, preferred the foreign workers, whom it employed more cheaply, flexible and without security (Corroda, Castro and Perrotta, 2016: 10).

Transformation in agricultural structures creates internal migration movements and migration from rural to urban becomes a basic migration dynamic. Today, more than 750 million people participate in internal migration movements and more than 280 million people participate in international migration movements. It is mentioned that there is a population mobility exceeding 1 billion in total. One out of every three workers is a migrant when compared to the entire worker population in the world.

The second question of the study is "How do states regulate the supply of low-wage migrant workers?" The availability of cheap and flexible migrant labor has been an important factor in the restructuring of agriculture in the USA, Canada and Southern European countries where agricultural production is widespread. Migrant labor came from the Middle East, North Africa, Eastern Europe and Asian countries (Corroda, Castro ve Perrotta, 2016: 3). The immigration policies of the receiving countries and the transformation of these policies to allow the temporary work of immigrants are effective. Since the 2000s, the policies of the receiving states now officially include regulations for employing temporary migrant workers. Seasonal foreign worker pro-

grams in agricultural production in North America and Europe are examples of this situation. These programs, in connection with the circular migration concepts, include methods to prevent immigrants from becoming permanent. In this framework, the cost of immigrants on the state decreases, and the responsibility for meeting family and other social rights and assistance is eliminated. They cannot obtain a residence permit, cannot bring their families with them, and cannot object to long working hours. Especially for temporary immigrants working in agricultural production, deportation is used as a disciplinary method in the working environment (Ciğerci Ulukan, 2017: 12).

Discussions continue about temporary migrant worker programs, which started to be implemented more intensively after the 1990s. Those who find these programs positive talk about a "triple win" system; they argue that it is a system in which everyone can make a profit in terms of results (IOM, 2011; IOM, 2005). It is argued that, with the "triple win", first, the labor force deficit of the target country will be met; secondly, immigrant earnings will contribute to the economic development of the immigrant's country; thirdly, by participating in these programs, immigrants will both solve their unemployment problems and make progress in reaching more secure jobs in the labor market with the experience they have gained. Those who have a negative opinion about temporary migrant worker programs; they state that the practices are the continuation of the 'guest worker' (gastarbeiter) programs implemented by the newly industrialized European countries in the 1960s to meet the labor shortage (Castles and Özkul, 2014; Castles, 2006). It is said that migrant worker programs have created a "new unfree" form of labor and a precarious reserve army of labor working for very low wages, under strict control and with limited social rights (Ciğerci Ulukan, 2017: 12).

As a result of the enlargement policies of the European Union (EU), 13 new countries were included in the EU in 2004, 2007 and 2013, and it was observed that temporary worker migration from these countries increased within the EU with the Schengen Agreement. It is stated that the workers of the new member countries are working in agriculture, health and care services, which are the sectors where demands are increasing. And every year the number of immigrants is increasing.

Georgian Workers in Tea Agriculture[1]

With the reopening of the Georgia-Turkey border in 1989 after a long period of time, population movements between the two countries started again. As in other Eastern Bloc countries, the disintegration of the socialist system in Georgia, on the one hand, led to economic crises, on the other hand, it led to the impoverishment of large masses. Citizens of Georgia, struggling with the contraction of the economy, increasing poverty and unemployment, entered Turkey for work or trade purposes as a survival strategy.

Georgia is a country of immigration. According to 2019 data, 22.9% of the population has immigrated from the country since 1989. If an evaluation is made on a yearly basis, 15% more Georgian citizens left Georgia in 2018 compared to 2017. This situation shows that immigration out of Georgia continues at an increasing rate. A final piece of data regarding the nature of migrations is whether these migrations are temporary or permanent. 55% of those participating in migration movements temporarily go to a country or countries outside of Georgia, only 8% leave Georgia permanently (State Commission on Migration Issues, 2019).

First of all, with the opening of the border, a 1-month tourist visa was given to Georgian citizens, and then, with the agreement signed between Turkey and Georgia in 1996, it was decided to obtain this visa at the border gates. With the agreement signed in 2006, the way for the citizens of the two countries to mutually enter and exit visa-free for 90 days has been paved (Ciğerci Ulukan ve Ulukan, 2011). With the protocol signed on May 31, 2011, citizens of the two countries can travel to each other's countries with an identity card without the need for a passport.[2] Finally, with the circular published by the Ministry of Interior in 2017, Georgian workers who will work in tea and hazel-

1 Here, the findings of the field research titled "Tea Farming and Migrant Labor: Georgian Workers in the Eastern Black Sea Region" conducted by Nihan Ciğerci Ulukan and Umut Ulukan were used. See: Nihan Ciğerci Ulukan and Umut Ulukan, "Tea Farming and Migrant Labor: Georgian Workers in the Eastern Black Sea Region", ed. Çağatay Şahin and Arzu Özsoy Özmen Current Debates in Labor Economics & Industrial Relations, London: IJOPEC Spring 2018. This study focuses on the migration processes and labor relations of Georgian workers working as seasonal workers in tea agriculture. The study is based on the fieldwork carried out in Rize province Pazar district and Artvin province Hopa district during the May-September tea harvest period in 2016. In-depth interviews were conducted with a total of 39 Georgian workers working in tea agriculture through semi-structured questionnaires focusing on their migration processes, work histories in Georgia and Turkey, working and living conditions, social networks and future expectations.

2 "The Protocol on Additions and Amendments to the Visa Facilitation Agreement dated April 4, 1996 between the Government of the Republic of Turkey and the Government of Georgia" signed on 31 May 2011.

nut farming have been enabled to work for 90 days without obtaining a work permit.[3]

The liberal visa regime between Georgia and Turkey has undoubtedly increased the circular migration from Georgia to Turkey. In 2018, the number of entries from Sarp, the border gate between Georgia and Turkey, exceeded 3 millions (Ministry of Tourism, 2018). According to the 2016 Turkey Migration Report of the General Directorate of Migration Management, Georgia ranks first in the list of countries with legal work permits. When we look at the total entrance and exit from the border gates in 2016, Georgia ranks second after Germany with 2,195,727 entries and 2,176,863 exits. When we evaluate these statistics, we find that Georgian citizens have a significant share of 9% among the total foreigners entering Turkey (General Directorate of Migration Management, 2016).

Georgian workers have long been a demanded labor force in the region due to their geographical proximity, ease of entry and kinship relations, and the informal networks they have established. This situation, for example, causes them to compete with workers from the East and Southeast in hazelnut production, and even to be in a relatively more advantageous position in terms of wages and working conditions (Ulukan and Ciğerci Ulukan, 2011). This situation is also seen in tea production. Garden owners prefer Georgian workers instead of domestic workers because the labor costs are less than domestic workers during the tea harvest period.

In our field observations, we determined that the majority of Georgian workers working in tea production are men. All of the in-depth interviews were conducted with male workers. A significant part of the interviewees (36%) live in the settlements of Batumi province. Considering that the distance between Batumi and Sarpi border gate is 17 km, this is an expected situation. However, those coming from Kutaisi, which is 165 km away from the Sarp border gate, are in the second place. However, there are also people coming from the city of Tbilisi, which is 390 km from the border. It was determined that almost all of the Georgian workers we interviewed came from rural areas of Georgia.

When the demographic characteristics of Georgian workers working in tea agriculture are examined, the first thing that draws attention is the age of

3 Foreigners of Georgian nationality who will work in seasonal agriculture (tea-hazelnut) in the aforementioned provinces within the framework of Article 13 of the International Labor Law No. 6735 titled “work permit exemption” are exempt from work permit for a maximum of 90 days in a calendar year.

the Georgian workers. The majority (77%) of the Georgian workers we interviewed are in the age group under 35. In this age range, the rate of those between the ages of 18-24, which we can call young workers, is 34%. According to the calculations of the International Labor Organization (ILO), unemployment rates in Georgia vary between 30-35% (ICMPD, 2014). As a result of the censuses carried out in Georgia, it is revealed that more young population immigrated from Georgia due to employment, educational opportunities or family reunification. This situation creates demographic changes in Georgia, and in parallel with the decrease in the working age population, the population aged 65 and over (14.3%) is increasing (State Commission on Migration Issues, 2017). Of the Georgian workers we interviewed, 49% graduated from high school or vocational high school, 38% from primary school and 13% from higher education. According to the results of the research conducted by the International Center for Migration Policies in 2014, it is emphasized that the education level of Georgian immigrants coming to Turkey is low or medium (ICMPD, 2014). This situation is in parallel with our research results. In our research, the majority of the immigrants were either high school graduates or had completed a lower secondary education institution. Despite having higher education, seasonal agricultural workers are also not few, due to high unemployment rates and poor job opportunities in Georgia.

The occupations of those who come to Turkey are teachers, accountants and tourism professionals. It has been determined that Georgian workers, especially with low education, work as seasonal agricultural workers as well as working informally in the construction sector. When we evaluate the answers given to the question about how they make a living, almost half of them stated that they only make a living by seasonal agricultural work, while the remaining half stated that they also do non-agricultural work in addition to seasonal work. Non-agricultural works mainly cover construction works. In all of our interviews, it is observed that immigrants try to earn their living by working in irregular and temporary jobs both in Georgia and Turkey. As a matter of fact, 60% of the immigrants stated that after they entered Turkey, they worked not only in tea farming, but also in construction works in Borçka, Of, Ordu and Ünye districts where hazelnut production took place in August.

Georgian workers state that they mostly leave Georgia for seasonal work in April and return in October. Considering that the tea harvest periods are between May-July and September, and the hazelnut harvest takes place between the end of August and the beginning of October, it is understood that the 90-day visa-free transit right of the workers is compatible with these peri-

ods. It is observed that immigrants living closer to the border area make daily crossings from the border and these crossings are provided by minibuses operating at the Georgia-Turkey border. In parallel with this information, the majority (80%) of the immigrants we interviewed stated that they came to and left Turkey more than 20 times in a year.

Housing conditions for Georgian workers vary. While most workers (65%) prefer to rent a house together, some workers (35%) stay in workers' houses provided by the garden owner. While the working time is 10-11 hours, they take two or three breaks during this period. Generally, work is started at seven in the morning and stopped at five or six in the evening. The wage systems of Georgian workers may also differ. While the majority of Georgian workers we interviewed (76%) work on a daily wage basis, there are also those who work on a lump sum basis. There are sometimes wage problems between Georgian workers and garden owners. At the beginning of these problems are underpayment or late payment. Within the scope of the research, 35% of Georgian workers experienced late payment or underpayment problems in wages.

When we evaluate the future expectations of Georgian workers, we see that almost all of them want to work in Georgia. Due to the lack of employment opportunities, most of them are considering starting their own business. It is observed that the expectations such as purchasing land in their own country and establishing a business in different sectors are higher with the income obtained. In our field research, only one Georgian immigrant stated that he would work for gain citizenship in Turkey and that he would like to establish a life in Turkey.

Conclusion

Circular migrations meet the labor needs of the receiving country at the sectoral level. However, especially the informal, insecure and low-paid nature of agricultural work causes difficulties in the labor market for both the local workforce and the foreign workforce participating in this picture. Circular migrations contribute to the survival strategy of citizens of low-income countries that are in economic downturn and have high unemployment levels. Citizens of this country, who are experiencing financial difficulties, find the chance to earn temporary and instant income by working in informal jobs in various sectors by going back and forth between borders. While cyclical migration movements have been increasing on a world scale after the 2000s, this process causes immigrants to become permanent as an invisible labor force in

the labor market. In Turkey, the prevalence of the informal sector allows more migrant workers to work.

Georgian labor force, which comes to work by taking advantage of the opportunities created by the visa-free border policy, takes its place in Turkey's large informal labor market. Since the border was opened in the 1990s, it is known that there are Georgians who come seasonally to collect tea and hazelnuts, two important products of the Eastern Black Sea Region. On the other hand, according to the information we obtained from the in-depth interviews, the statement "We cannot pick the tea without the Georgians" shows the dependence on foreign immigrant labor in the region. With the circular published by the Ministry of Interior in 2017, the exemption of Georgian workers from work permits for a period of 90 days can be considered as an indicator of dependence on foreign migrant labor in the Eastern Black Sea Region.

In this process, it cannot be said that Turkey implemented temporary worker programs in order to employ migrant workers in agricultural production. However, visa regimes, which we can call the open-door policy applied by Turkey to certain countries, are practically similar to temporary worker programs in the agriculture and husbandry sector, which are granted to Syrian refugees[4] and other refugees in Turkey.[5] Thus, by diversifying its reserve army of labor in agricultural production, Turkey increases the competition in terms of those working in the agricultural sector. This leads to worsening working conditions and lower wages for both domestic and migrant workers. It is foreseen that different immigrant groups will be included in the future to work in agricultural production in Turkey.

4 Regulation on Work Permits of Foreigners Under Temporary Protection, issued by the Council of Ministers Decision on 11/1/2016.

5 Regulation on Employment of International Protection Applicants and Persons with International Protection Status dated 26/04/2016.

Kaynakça / References

Castles, S. (2006), "*Back to the Future; Can Europe meet its Labour Needs through Temporary Migration?*" **International Migration Institute Working Paper No 1**, Oxford University, UK: 1-38.

Castles, S. ve Özkul, D. (2014), "*Circular Migration: Triple Win, Or A New Label For Temporary Migration?*", **Global and Asian Perspectives on International Migration**, G. Battistella (Ed.), Springer International Publishing, Switzerland, pp. 27-49.

Ciğerci Ulukan, N. (2017), "T*arımda Yabancı Göçmen Emeği Üzerine Notlar*" **Çalışma Ortamı (Temmuz-Ağustos-Eylül)**: ss. 11-14.

Corroda, A. Castro, C. ve Perrotta, D. (2016), "*Cheap Food, Cheap Labour, High Profits: Agriculture And Mobility in the Mediterranean*", **Migration ve Agriculture**, Alessandra Corrado, Carlos de Castro, Domenico Perrotta (Eds.), Routledge, USA, pp. 1-24.

Göç İdaresi Genel Müdürlüğü (2016), "**2016 Türkiye Göç Raporu**" *https://www.goc.gov.tr/raporlar*, (Erişim Tarihi: 23 Haziran 2020).

ICMPD (2014), **Georgian Diaspora and Migrant Communities in Germany, Greece and Turkey***,* International Center for Migration Policy Development, Austria.

IOM (2008), **Managing Labour Mobility In The Evolving Global Economy** , Geneva.

IOM (2011), **Circular Migration: Triple-Win Solution For Ghana and Italy**, Geneva.

Kalkınma Atölyesi (2016), **Türkiye'de Tarımsal Üretimde Yabancı Göçmen İşçiler Mevcut Durum Raporu***,* Ankara: Altan Matbaası.

Kavak, S. (2016), "*Syrian Refugees in Seasonal Agricultural Work: A Case Of Adverse Incorporation in Turkey*" **New Perspectives of Turkey**, 54 :33-53.

Natale, F. S., Kalantaryan, M. Scipioni, A. Alessandrini and A. Pasa (2019), **Migration in EU Rural Areas**, Luxemburg: Publications Office of the European Union.

Pelek, D. (2018), "*Syrian Refugees as Seasonal Migrant Workers: Re-Construction of Unequal Power Relations in Turkish Agriculture*" **Journal of Refugee Studie***s*, Volume 32, Issue 4: 605–629.

Preibisch, K. (2010), "*Pick-Your-Own Labor: Migrant Workers and Flexibility inCanadian Agriculture*", **International Migration Review**, cilt 44, sayı 2: 404-441.

State Commision on Migration Issues (2017), **2017 Migration Profile of Georgia**. http://migration.commission.ge/files/migration_profile_2017_eng__final_.pdf (Erişim tarihi: 02 Mart 2021).

State Commission on Migration Issues (2019), **2019 Migration Profile of Georgia**, Tbilisi, Georgia.

Ulukan, U. (2013), "*Devlet, Tarım ve Sermaye: Tarımda Kapitalizmi Yeniden Düşünmek",* **Eğitim Bilim Toplum**, Sayı 43: 56-78.

Ulukan, U. ve Ciğerci Ulukan, N. (2010), "*Fındık Üretiminde Çalışma İlişkileri ve Mevsimlik İşçiler:Perşembe Örneği*", Ö. Birler vd. (Der.), *2***000 li Yıllarda Türkiye'de İktisat ve Siyaset Rüzgarları**, 159-175, Ankara: Efil Yayınevi.

Çay Tarımında Kadın Emeği: Hopa Örneği

Aslıhan Yılmaz Uzun

Giriş

Yerleşik hayata geçilen dönemden günümüze kadar olan süreçte tarımsal faaliyetler, insanların yaşamlarının devamı için önemli bir yere sahip olmuştur. Yaşamın devamı için gerekli görülen bu üretim, içinde bulunulan coğrafya, ürün çeşidi, toprak farklılıkları gibi nedenlerle değişkenlik göstermektedir. Bununla birlikte kırsalda tohumun saklanması, ekilmesi, hasadı; tarımsal üretimde, her coğrafyada ve her dönemde kadın tarafından gerçekleştirilmektedir. Günümüzde Türkiye'de de tarım sektöründe yoğun olarak kadın emeği kullanılmakta ve bu durum işgücü istatistiklerine de yansımaktadır. Türkiye'de tarımsal üretimin daha çok küçük meta üretimi ve geçimlik üretim olarak adlandırılan aile içi üretimle gerçekleşmesi patriarkal ilişkilerin egemen olmasına neden olmaktadır. Aile içi üretim, kadının ücretli ve ücretsiz emeğini patriarkal ilişkiler içinde değersiz kılmakta; kadın, tarımsal üretimin tüm yükünü almasına rağmen emeği görünmez hale gelmektedir. Çay tarımında da yoğun kullanılan emek ücretsiz aile işçisi kadınlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınların görünmez, mülksüz ve eşit olmayan cinsiyet ilişkilerine maruz kalarak çay tarımını gerçekleştirmeleri bu çalışmanın yapılmasını gerekli kılan sebeplerdendir.

Neden Hopa?

Türkiye ekonomisinde önemli bir yere sahip olan çay tarımı Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yoğun olarak gerçekleştirilmektedir. Doğu Karadeniz Bölge ekonomisinde ve ailelerin geçiminde de çok temel bir yere sahip olan çay tarımı Hopa ilçesinde de ailelerin geçim kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hopa ilçesinin tercih edilmesinin nedeni, çay üretiminin bu yörede yoğun yapılıyor olması ve tarımsal üretimin büyük ölçüde ücretsiz kadın emeğine dayanıyor olmasıdır. Araştırmacının yerel ile olan bağı ve çay üretimine dair süreçlerin içinde bulunması da araştırma alanının Hopa olarak belirlenmesinde önemli

rol oynamıştır. Tüm bu unsurlar bir arada değerlendirildiğinde; Hopa ilçesinde yapılacak bir araştırma ile ücretsiz aile işçisi kadın emeğinin nasıl konumlandırıldığına dair arka planın daha iyi ortaya konulabileceği düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırma verilerinin toplanmasında yarı yapılandırılmış soru formu çerçevesinde derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin analizi ve yorumlanmasında nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Çay üretimindeki kadının konumunu, emek süreçlerini, toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki yerini anlamak ve analiz edebilmek için 30 ücretsiz aile işçisi kadınla derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler 2018-2019 çay üretim dönemi olan Mayıs-Temmuz aylarında tamamlanmıştır.

Araştırma Bulguları

Araştırma sonucunda, yapılan anketlerdeki ilgili sorulara verilen cevaplar, temel demografik özellikler, hane halkı verileri, çay tarımında ücretsiz aile işçiliği ve çalışma koşulları, toplumsal cinsiyet verileri gibi başlıklar altında değerlendirilmiştir.

Demografik Bulgular

En genci 25 en yaşlısı 55 yaşında olan görüşmeci kadınların çoğunluğu %43 ile 45+ yaş aralığındadır. Tarım işçisi kadınlar içerisinde 20-29 yaş grubunu oluşturanlar, genellikle evlenmemiş hane kadınları ya da hanenin gelinleridir. Yörede görüşülen kadınların büyük kısmı genç ve orta yaşlıdır. Kadınlar genellikle 10 yaşından itibaren tarımsal faaliyetlere katılmakta ve 55-60 yaşına kadar çay üretiminin içerisinde yer almaktadır.

Görüşülen grubun eğitim durumuna bakıldığında içerisinde en yüksek oran (%33,3) ilkokul düzeyinde eğitime sahip kadınlardır. Sadece okuryazar olan 3 kişi ve ortaokul mezunu olan 7 kişi bulunmaktadır. 20-29 yaş grubuna dâhil olanlar, araştırma grubu içerisindeki 30-39 ve 40 üzeri yaş grubundaki kadınlara oranla eğitim seviyesi daha yüksek olanlardır. Lise düzeyinde eğitime sahip olanlar, 30-39 yaş grubuna dâhil olan kadınlar iken ön lisans ve lisans düzeyinde eğitime sahip olanlar 20-29 yaş grubu kadınlardır. 20-29 yaş grubundaki kadınlar genelde eğitim sonrası işsizlik nedeniyle aile evine geri dönen ve çay toplama faaliyetlerine katılan kadınlardır. Bu durum eğitimli kadınlardaki işsizliğin de bir göstergesidir.

Araştırma kapsamına alınan ücretsiz aile işçisi, çay tarımı yapan kadınların; %76,7'si evli, %13,3'ü evlenmemiş, %3,3'ünün eşi ölmüş ve %6,7'si de boşanmıştır. Evlenmemiş olan katılımcılar ön lisans ve lisans mezunu olup eğitimleri sonrası işsizlik nedeniyle memleketlerine dönen ve çay üretiminde aileleriyle birlikte yer alanlardan oluşmaktadır.

Hane Halkı Verileri

Hane içerisinde kişilerin beslenme ve bakım süreçlerinden sorumlu olan kişi olarak genellikle kadınlar öne çıkmaktadır. Bu durum kadınlar açısından kırsalda daha yoğun hissedilen bir 'sorumluluğa' dönüşmektedir. Böyle bir durumda hanede kişi sayısının fazla ya da az olması farklı sonuçlar yaratmaktadır. Araştırmadaki katılımcıların %70 gibi büyük bir çoğunluğu geniş aile diyebileceğimiz aile tipine sahiptir. Çekirdek aile dışındaki hane içinde bulunan diğer kişiler genellikle kayınvalide ve kayınpederden oluşmaktadır. Hanede bulunan aile büyüklerinin genellikle erkeğin anne ve babası olması kırsalda patriyarkanın kendini hissettiren taraflarındandır. Bu tarz kalabalık ailelerde iş bölümünün cinsiyet eşitsizliğine dayanması ile birlikte kadına ekstra bir iş yükü yüklenmektedir.

Çay Tarımında Ücretsiz Aile İşçiliği ve Çalışma Koşulları

Hopa yereline bakıldığında çay toplama faaliyetlerinin başrolünde kadınlar yer almaktadır. Burada ailenin çocuklarının yani genç bireylerin çay toplama faaliyetine yoğun katıldığını görmekteyiz. Bunun nedeni olarak eğitim dönemleriyle çay sezonunun çakışmamasını gösterebiliriz. Katılımcılardan bazıları çay toplama işinin kadına ait olduğunu, erkeğin ise çayı alım yerine araçla götürme ve satma işlerini yaptığını belirtmişlerdir. Burada çay tarımının gerçekleştirilmesi sırasında 'kadın işi' ve 'erkek işi' kavramlarıyla yapılan bir iş bölümü olduğu söylenebilmektedir. Yarıcı ve ortakçı kullanımı ise genellikle hanede çay toplayacak kişi sayısının az olduğu ailelerin tercihi olarak karşımıza çıkmaktadır (Evlenmemiş, boşanmış, bekar aileler gibi). Katılımcıların %63'ünün borcu vardır ve yüzde %68'i borç almak için bankaya başvurduğunu belirtmiştir. Banka kredisine başvuranlar genelde eşleri çalışmayanlar ya da emekli olup sadece çay tarımdan gelir sağlayanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcıların %89'u borç ödeme yönteminin çay gelirleri ya da ücret gelirleri ile olduğunu belirtmiştir.

Çay toplamaya başlama faaliyeti genellikle çay toplayabilecek yaşa gelindiğinde anneleriyle birlikte tarlaya gitmeleriyle ve sonrasında devam etmeleriyle ya da evlenen kadınların eşlerinin aileleri tarafından çay toplama beklentisine girmeleriyle birlikte olmaktadır. Burada çay tarımı ile ilgilenme hikâyelerine bakıldığında; kırsalın kültürel yapısı, ailenin tarım faaliyetlerinde bulunuyor olması gibi etmenlerin etkili olduğu görülmektedir.

Kırsalda ev işleri ile tarımsal işlerin iç içe geçmesinin, tarımsal işlerin ev işlerinin uzantısı gibi görünmesinin bir nedeni de tarımsal alana olan uzaklıktır. Çay tarımının gerçekleştiği alana mesafesinin diğer bir önemi oraya ulaşımın nasıl sağlandığı ile alakalıdır. Hopa ilçesi engebeli ve yamaç yer şekillerine sahiptir. Çay tarlaları da genelde yamaçlarda yer almaktadır. Çay tarlasına ulaşım bu yüzden genellikle sorun teşkil etmektedir. Çayın toplanması açısından yamaç yer şekilleri olumlu bir etkenken, ulaşım ve çayın taşınması açısından olumsuzluk teşkil etmektedir.

Çalışma sürelerinin belli olmaması ve ücret almamaları gibi faktörler kadın emeğini görünmez kılmaktadır. Çay tarımında çalışma saatlerinin belirlenmesinde, iklim koşulları, günün hava şartları gibi etmenler etki etmektedir. Katılımcıların %93,3 gibi büyük çoğunluğu 6-10 saat arasında çay tarımı faaliyetinde bulunduklarını belirtmişlerdir. Hem evde hem tarlada uzun süre çalışan kadınların bireysel zaman kullanımı kısıtlanmaktadır.

Katılımcılardan %53,3'ü çay toplama faaliyetinde işçi çalıştırmaktadır. Ücret karşılığı ya da yarıcı olarak işçi çalıştırılması kadınların çay toplamadıkları anlamına gelmemektedir. İşçi çalıştırıp çalıştırılmayacağı konusunda karar merci evin erkek bireyleri olmaktadır. İşçi çalıştırılma konusunda babanın ve eşin karar veriyor olması, kadınların fikirlerinin alınmaması gibi durumlar kadının tarımdaki öneminin göz ardı edildiğinin ve karar merciinin patriarkanın elinde olduğunu göstermektedir. İşçinin ihtiyaçlarını karşılama durumuna bakıldığında ise işçi kullanan katılımcılardan %87,5'i işçilerin yeme içme, konaklama gibi ihtiyaçlarını kendilerinin karşıladıklarını belirtmişlerdir. Bu durum kadının iş yükünü arttırması açısından önemli bir bulgudur.

Katılımcılara 'tarımsal faaliyette iş kazası geçirip geçirmedikleri' sorulduğunda, kendilerini çalışıyor saymadıkları ve geçirdikleri kazaları iş kazası olarak görmemeleri nedeniyle de katılımcıların tamamı iş kazasını geçirmediğini belirtmiştir. Ancak iş kazası tanımı detaylandırıldığında (böcek ısırması, alet yaralanması vb.) katılımcıların %80'i iş kazası geçirdiğini belirtmiştir.

Çay tarımında bulunan katılımcıların %93,3 gibi büyük bir çoğunluğu yarıcılık ortakçılık faaliyetinde bulunmadığını belirtmiştir. Yarıcılık faaliyetinde bulu-

nan 2 katılımcıdan biri, bunu ek gelir sağlamak amacıyla yaptığını, diğer katılımcı ise engelli çocuğunun tedavi giderleri için yaptığını söylemiştir.

Katılımcıların %73,3'ü çay dışında tarımsal faaliyette bulunmaktadır. Gerçekleştirilen diğer tarım faaliyetleri ise yaygın olarak mısır, fasulye, domates, salatalık gibi sebzeler ile yapılmaktadır. Bu tarımsal üretimi büyük çoğunluğu geçimlik üretim amaçlı yaparken, %41 oranında da gelir amaçlı üretim olarak gerçekleştirildiği bulgular arasındadır. Bu faaliyetleri Gelir amaçlı üretim olarak gerçekleştiren katılımcılardan biri; "Çaykur'un kota ve kontenjan gibi uygulamaları nedeniyle çayını özel sektöre satmak zorunda bırakılması ve bu nedenle çayın eskisi gibi gelir getirmiyor olması" nedeniyle başka tarımsal faaliyetlere yöneldiğini belirtmiştir.

Toplumsal Cinsiyet Verileri

Araştırmaya katılan 30 ücretsiz aile işçisi kadına tarımsal üretim kaynaklı ellerine geçen para miktarı sorulmuş ve % 40'ı 'az miktar', %30'u 'çok az', %30'u ise 'yeteri kadar' cevabını vermişlerdir. Ücretsiz aile işçisi kadınların ellerine geçen para, çay satışı sonrası eşleri tarafından verilen para kadar olup, bu para genellikle kadınlar tarafından yine ev ve çocuk giderleri için harcanmaktadır. Kadınlar hane için ayrılan parayı kendi geliri olarak görmekte ve hane için yapılan harcamaları kendi sorumlulukları olarak kabul etmektedirler. Katılımcılardan ikisi dışında hanede kadınlar için birikim yapılmadığı sonucu çıkmaktadır. Hanede kendileri için birikim yapıldığını söyleyen 2 katılımcıdan birisi birikim şeklini, babası tarafından altın hesabı açıldığını, bir diğer katılımcı ise eşinin özel sigortasını ödediğini belirtmişlerdir.

Toprağınız var mı sorusuna katılımcıların %63,3'ü evet, %36,7'si hayır cevabını vermiştir. Hayır cevabını veren katılımcıların %50'si topraklarının olmama nedeni olarak hanede miras paylaşımının yapılmamasını göstermişlerdir. Toprak sahibi olan kadınlara toprak miktarlarının ne kadar olduğu sorulduğunda, birçoğu cevap verememiş, cevap verenler ise ortalama bir sayı söylemişlerdir. Toprağın mülkiyetinin kimde olduğu sorulduğunda ise 19 katılımcıdan 10'u eşinin, 8'i babasının 1'i ise kendisinin olduğu yanıtını vermiştir. Türkiye'de kırsal kesimde kadının mülkiyetsizliği bu çalışmada da ortaya çıkmaktadır. 30 kadından sadece birinin toprak sahibi olması bu durumu destekler niteliktedir.

'Tercih hakkınız olsa tarımda mı yoksa başka bir işte mi çalışmak isterdiniz?' sorusuna daha rahat olacağını düşündükleri için tamamı 'başka bir işte' cevabını vermiş ve birçoğu da bu işin kamu işi olmasını isteyeceklerini belirtmişlerdir. Burada ortaya çıkan sonuçlarda tarımsal üretimin ağır ve yorucu olduğu kadınlara ev işi dışında ekstra yük getirdiği gözlemlenmektedir.

Ailenin erkek bireylerinin 'Sizin tarımsal üretim dışında ücretli çalışmanız konusundaki düşünceleriniz nelerdir?' diye sorulduğunda katılımcıların %86,7'si olumsuz, %13,3'ü olumlu cevabını vermiştir. Kadınların başka bir ücretsiz işte çalışması konusunda erkeklerin olumsuz bakmasının genel nedeni, çay tarımda çalışan kadınların başka işler yapamayacakları düşüncesi ve kadınların ücretli çalışmasının yaygın görülen bir durum olmaması gösterilebilir.

Kadınların başat rol oynamalarına rağmen daha önce de belirtildiği gibi çay üretiminin 'kadın işi' olarak görülmesi, üretimden bir ücret elde edilmemesi, ev işlerinin uzantısı gibi görünmesi, çalışma saatlerinin ve belirli bir mekânın olmayışı ile beraber erkeğin ücretli bir işte çalışarak hanede ekonomik ve toplumsal gücüyle otorite sağlıyor olması, kadınların fikirlerine verilen önemin artmamasına neden olmaktadır.

Sonuç

1. Hopa, çay üretiminde kadın emeğinin yoğun kullanıldığı bir bölgedir.
2. Tarımsal dönüşümün etkisiyle erkeklerin ücretli işlere yönelmesi kadının tarımda iş yükünü arttırmıştır.
3. Kırsalda kadınlar cinsiyetçi iş bölümüne maruz kalmaktadırlar.
4. Aile işçisi kadınlar çay üretiminde ücretsiz, güvencesiz bir biçimde görünmez emek olarak çalışmaktadırlar.
5. Sağlık sorunları ve iş kazaları yoğun bir şekilde yaşanmaktadır.
6. Yorucu olması ve toplumda değer görmediği düşüncesi tarımda çalışmaya karşı memnuniyetsizlik oranını arttırmıştır.
7. Kırsalda kadınlar büyük oranda mülksüzdürler.
8. Kadınlar ücreti ve sosyal hakları olan işlerde çalışmayı arzulamaktadırlar.
9. Eğitim seviyesi yüksek kadınlar piyasa koşulları nedeniyle ücretsiz aile işçiliğine katılmak zorunda kalmışlardır.
10. Kadınların büyük çoğunluğu çay tarımı harici çeşitli tarımsal faaliyette bulunmaktadırlar.
11. Ataerkil baskı daha fazla hissedilmektedir.
12. Tarımsal gelirin yetersizliği borçlanmaya neden olmaktadır.

Female Labor in Tea Agriculture: The Example of Hopa

Aslıhan Yılmaz Uzun

Introduction

Agricultural activities have had an important place for the continuation of people's lives in the process from the period of settled life to the present day. This production, which is considered necessary for the continuation of life, varies with geography, product variety, and soil differences. However, the storage, planting and harvesting of seeds in the countryside; in agricultural production, it is carried out by women in every geography and every period. Today, female labor is used extensively in the agricultural sector in Turkey, and this situation is also reflected in the labor force statistics. The fact that agricultural production in Turkey is mostly based on small commodity production and domestic production, which is called subsistence production, causes patriarchal relations to dominate. Domestic production renders women paid and unpaid labor worthless in patriarchal relations. Although women take all the burden of agricultural production, their labor becomes invisible. The labor that is used extensively in tea agriculture is seen as unpaid female family labor. The fact that women in engaging tea cultivation are exposed to invisible, propertyless and unequal gender relations is one of the reasons that necessitate this study.

Why Hopa?

Tea agriculture, which has an important place in the Turkish economy, is intensive in the Eastern Black Sea Region. Tea agriculture, which has a central place in the economy of the Eastern Black Sea Region and in the livelihood of families, appears as a source of income for families in Hopa. The reason why Hopa is preferred is that tea production is intense in this region and agricultural production is based on unpaid female labor. The researcher's connection with the local and her involvement in the processes of tea production also played an important role in determining the research area as Hopa.

Method

In-depth interview technique was used within the framework of a semi-structured questionnaire in the collection of research data**.** Qualitative research method was used in the analysis and interpretation of the data obtained in the research. In order to understand and analyze the position of women in tea production, their labor processes and their place in gender relations, in-depth interviews were conducted with 30 unpaid female family workers. The interviews were completed in May-July, the 2018-2019 tea season.

Research Findings

As a result of the research, the answers to the related questions in the surveys were evaluated under the topics such as basic demographic characteristics, household data, unpaid family labor and working conditions in tea farming, and gender data.

Demographic Findings

The majority of interviewees, the youngest 25 and the oldest 55 years old, 43% of them are 45+ years of age. Among agricultural laborer women who belong 20-29 age group are generally unmarried women of the household or the brides of household. Most of the women interviewed in the region are young and middle-aged. Women generally participate in agricultural activities from the age of 10 and are involved in tea production until the age of 55-60.

Considering the educational status of the interviewed group, the highest rate (33.3%) is women with primary school education. There are only 3 people who are just literate and 7 people who are secondary school graduates. The interviewees included in the 20-29 age group have higher education level than the women in the 30-39 and over 40 age group in the research. Those with high school education women were in the 30-39 age group. 20-29 age women were educated associate degree and undergraduate. Women in the 20-29 age group are generally women who return to their family home due to unemployment after education and participate in tea picking activities. This situation is also an indicator of unemployment among educated women.

The unpaid family workers included in the research, the women engaged in tea farming; 76.7% were married, 13.3% were unmarried, 3.3% were lost their husband and 6.7% were divorced. Unmarried participants have associate and

undergraduate degrees. These participants returned to their hometowns due to unemployment after their education and took part in tea production with their families.

Household Data

It is generally women who are responsible for the nutrition and care processes of the people in the household. This situation turns into 'responsibility' for women, especially in countryside. In such a case, the number of people in the household is more or less shows different results. 70% of the participants in the study have the type of family that we can call extended family. Other people who are not in the nuclear family are usually mother-in-law and father-in-law. The fact that the elders in the household are usually the parents of the men is one of the aspects of patriarchy that makes itself felt in the countryside. In such crowded families, an extra workload is imposed on women as the division of labor is based on gender inequality.

Unpaid Family Labor and Working Conditions in Tea Agriculture

Considering at the Hopa locale, women play the leading role in tea collection activities. We see that the children of the family, namely the young individuals, participate in the picking tea activities intensively. The reason for this can be shown that the education periods do not coincide with the tea season. Some of the participants stated that the work of picking tea belonged to the woman, while the man was to take the tea to the place of selling center and sell it. It can be said that there is a division of labor with the concepts of "women's work" and "men's work" during the tea farming. The use of splitters and sharecroppers, on the other hand, is generally preferred by families when number of people who will pick tea in the household is a few (like unmarried, divorced, single families). 63% of the participants have debts and 68% stated that they applied to the bank to get a loan. Applicants for bank loans are generally those whose partners do not work or who are retired and only earn income from tea farming. 89% of the participants stated that the debt payment method is tea income or wage income.

The activity of picking tea begins usually when children go to the tea garden with their mothers when they are old enough to pick, and then they continue it and married women is expected to pick tea for their husband's families. When it comes to stories of dealing with tea agriculture here; it is seen that factor such as the cultural structure of the countryside and the family's agri-

cultural activities are important.

Another reason why housework and agricultural work are intertwined in rural areas, and agricultural work seems to be an extension of housework, is the distance from the agricultural area. Another importance of the distance to the area where tea farming place is related to how the transportation is provided. Hopa has rough and sloping geographical formations. Tea fields are generally located on the slopes. Transportation to the tea fields is therefore often a problem. While slope landforms are a positive factor in terms of picking the tea, it is a negative factor in terms of transportation of the tea.

Factors such as the undefined of working hours and their unpaid work make women's labor invisible. Factors such as climatic conditions and the weather conditions of the day affect the determination of working hours in tea agriculture. Majority of the participants (93.3%) stated that they were in tea farming between 6-10 hours. The individual time use of women who work both at home and in the field for a long time is restricted.

53.3% of the participants employ workers for the tea picking activity. Employing workers for a fee or as sharecropper does not mean that women do not collect tea. Decision makers who decide whether to employ workers or not is the male members of the household. The fact that the father and the husband decide on employing workers and women's opinions are not asked show that the importance of women in agriculture is ignored and the decision maker is in the hands of the patriarchy. When we search about needs of the worker, 87.5% of the participants who use workers stated that they meet the needs of the workers such as food, beverage and accommodation. This is an important finding in terms of increasing the workload of women.

When asked to participants whether they had a work accident in agricultural activity or not, all of the participants stated that they hadn't a work accident because they did not consider themselves working and didn't see the accidents they had as work accidents. However, when the definition of work accident was detailed (insect bite, tool injury, etc.), 80% of the participants stated that they had a work accident.

A great majority of the participants, 93.3%, who are in tea farming, stated that they do not engaged in sharecropper and splitter activities. One of the 2 participants who worked as a sharecropper said that she did this for gain a side income, while the other participant said that she did it for the treatment expenses of their disabled child.

73.3% of the participants are engaged in agricultural activities other than tea. Other agricultural activities are commonly include vegetables such as

corn, beans, tomatoes and cucumbers. While the majority of this agricultural production is made for subsistence, 41% is made for as income-oriented production. One of the participants made these activities as income-oriented production stated that "Çaykur was forced to sell our tea to the private sector due to practices such as quota, and therefore tea does not bring income as before".

Gender Data

The 30 unpaid female family workers participating in the study were asked about the amount of money they received from agricultural production, and 40% answered as 'little', 30% as 'too little', and 30% as 'enough'. Earning some amount of money by female unpaid family workers is the money given by their husband after the sale of tea, and this money is generally spent by women for household and child expenses. Women think the budget for the household as their own income and accept the expenditures made for the household as their own responsibility. It is concluded that there is no saving for women in the household, except for two of the participants. One of the 2 participants who said that savings were made for them in the household, stated that a gold account was opened by his father, and another participant stated that her husband paid for her private insurance.

63.3% of the participants answered yes to the question "Do you have land?" and 36.7% answered no. 50% of the participants who answered 'no' stated that the reason for not having their lands was lack of inheritance sharing in the household. When the women who own land were asked how much land they had, most of them could not answer, while those who answered gave an average number. When asked who owns the land, 10 of the 19 participants replied that it was their husband, 8 of them was their father and 1 was theirs. The propertylessness of women in countryside in Turkey is also revealed in this study. The fact that only one of 30 women has own land demonstrates this situation.

To the question of "Would you like to work in agriculture or in another job if you had a choice?", all of them answered "in another job" because they thought it would be more comfortable. Many also stated that they would like this job to be a civil service. In the results obtained here, it is observed that agricultural production is drudge and it brings extra burden to women other than housework.

The question of "What do male members of the family think about you to work a gainful occupation outside of agriculture production?" 86.7% of the partici-

pants gave a negative answer and 13.3% gave a positive answer. The general reason for men to have a negative view of women working in another unpaid job can be shown as the thought that women working in tea agriculture cannot do other jobs and that women's paid work is not a common situation.

Despite the fact that women play a leading role in tea production, as mentioned before, tea production is seen as a "women's job", women gain no wage from the production, this job considered as an extension of housework, there is no working hours and a certain place and the men have economic and social power in the household by working in a paid job; these all cause the women's opinions not to be given enough importance.

Conclusion

1. Hopa is a region where women's labor is heavily used in tea production.
2. With the effect of agricultural transformation, men's orientation to paid employment has increased the workload of women in agriculture.
3. Women in rural areas are exposed to a gender division of labor.
4. Family female workers work as invisible labor in tea production in an unpaid, insecure manner.
5. Health problems and work accidents are experienced intensively.
6. The fact that it is tiring and the thought that it is not valued in the society has increased the rate of dissatisfaction in agricultural work.
7. In rural areas, women are largely propertyless.
8. Women want to work in jobs with wages and social rights.
9. Women with a high level of education had to participate in unpaid family labor due to market conditions.
10. The majority of women are engaged in various agricultural activities other than tea farming.
11. Patriarchal pressure is felt more.
12. Insufficient agricultural income causes debt.

Kaynakça / References

Yılmaz Uzun, A. 2019. "Çay Tarımında Kadın Emeği: Hopa Örneği" Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi.

Ve Doğa... Ve Mekân... Ve Bellek

Melek Göregenli

Sunumuma, içerik açısından da biçim açısından da çok önemli, çok güzel bir çalışma yaptığınız için, GOLA'daki arkadaşlar başta olmak üzere emeği geçen herkesi kutlayarak başlamıştım. İki gün boyunca dinlediğim her şeyin, yeni çalışmalar için hepimize ilham verdiğini düşünüyorum.

Benim uzmanlık alanlarımdan biri Çevre Psikolojisi, yani insan mekân ilişkileri ve aslında toplumsal ve psikolojik olguların hiçbiri mekândan bağımsız düşünülebilecek, çalışılabilecek konular da değil. Çay üretimi ve bu süreçle ilgili özel olarak çalışmadığım için sunumum ağırlıklı olarak teorik kavramlara ilişkin olacak ve çalıştayda iki gündür dinlediklerimden hareketle oluşan düşüncelerimi paylaşmaya çalışacağım.

Çevre psikolojisi insan mekân ilişkisine nasıl bakmaktadır? Aslında belki de şuradan başlamalıyım: Genel olarak insan davranışı bir vakumda, bir boşlukta gerçekleşiyor gibi ele alınır. Çevre psikolojisinin bakış açısıyla, özellikle fenomenolojik yaklaşımın önermeleri, bilinçliliğin bir vakumda değil, yalnızca şeylerle ilişkide var olduğunu, insana ve bilince dair her şeyin ancak şeylerle ve mekânla ilişkide oluştuğunu öğretir. Dolayısıyla çevre psikolojisi yaklaşımları, kişinin dünyadaki varlığını aslında onun mekânsallığına bağlar. Burada fizik ve matematiğin bize tarif ettiği mekândan farklı bir insan mekân deneyimi vurgulanmaktadır. Fizik ve matematiğin tarif ettiği mekân daha kavramsal bir mekândır; çevre psikolojisinin mekânı ise yaşantısaldır; yaşantının kendisinden kaynaklanan ve aynı zamanda yaşantıyı kuran şeydir mekân. Dolayısıyla biz insanın mekânsal davranışını pek çok kavramla anlamaya çalışabilir: Düzen, bağlılık, köklülük, kimlik, bellek gibi. Peki çay konusunda Karadeniz Bölgesi'ndeki insan mekân ilişkilerinin zaman içinde değişimini daha iyi anlamamıza yol açacak olan kavramlar neler olabilir? Bu kavramların en önemlilerinden bir tanesi alansallık (territoriality) kavramı: Mekânda insanın iz bırakmasıyla, mekânı işaretlemesiyle, mekânı sınırlandırmasıyla ilgili bir kavram bu. Alansallık kavramı bütün etkinliğimizin içinde yer aldığı aksları ele alır, yani dünyadaki bütün etkinliğimizin bir tür ekseni niteliğini taşır. Mekânla kurduğumuz ilişkinin dönüşümünü bu konuştuklarımız bağlamında anlamamıza yol açacak kullanışlı kavramlardan bir tanesi de kendileme (appropriation)

kavramıdır. Bu kavram çevre psikolojisinin Marksist literatürden alarak dönüştürdüğü bir kavramdır. Üretim sürecinde işçi sadece ürettiği şeyi dönüştürmez, aynı zamanda kendisini de dönüştürür. Doğayla ilişkimizde de çok temel bir süreçtir bu. Üretim ilişkisinin insanı dönüştüren üretici döngüselliği, üreten, sermaye ve üretim ilişkilerinin kapitalist döngüsünde bozulur. Yabancılaşma kavramı bu süreci anlatır. Çevre psikologları tarafından mekânla ilişkimizi anlamak için kullanılan kendileme kavramı, 60'larda kent sosyologları tarafından Fransa'da geliştirilmiş ve kullanılmıştır. Kendileme kavramının mekânla ilişkide kullanılması, mekânla kurduğumuz ilişki sürecinde, mekânın ve insanın karşılıklı birbirini dönüştürdüğü bir sürece, mekânla kurduğumuz ilişkinin karşılıklılığına ve insanın bilinçliliğinin şeylerle ilişkide gerçekleşmesine işaret eder. Tıpkı işçinin üretim sürecinde kendini yeniden üretmesi gibi. Ama mekânla ilişkide üretim sürecinden farklı olarak sahiplik, mülkiyet kavramının önemi yoktur. Mekânların mülkiyetine sahip olmayabiliriz. Mesela bir kent meydanının, bir parkta sürekli oturduğumuz bankın ya da bir kafedeki bir masanın, kafenin bir yanının, sokağın bir tarafını gören bir noktasının mülkiyet açısından bizimle bağı yoktur. Bizim mülkümüz değildirler, ama bizim kendimizi kurmamızda, yeri işaretlememizde çok önemli bir yere sahip olabilirler.

Bizler mekânla ilişkimizde oluşuruz. Bu kendileme sürecinde aslında şeyler de mekânın kendisi de, insana göre kendisini dönüştürür. Bir terlikle, bir ayakkabıyla kurduğumuz ilişki gibi; ilk giydiğimizde ayağımız ayakkabıya uymaz, ayağımız ayakkabıya göre şekillenmeyi öğrenir, ayakkabı da ayağımıza göre dönüşür zamanla, esner vs... Bu birlikte bir yaratım sürecidir. Kimlik gibi mekânın kendilenmesinden doğan başka kavramlar oluşturabiliyoruz. Kimlik, yere bağlılık, yani yerle kurduğumuz, mekânla kurduğumuz ilişki, bu kendileme yoluyla gerçekleşirken o döngüsellik bizim kimliğimizin kurulmasını, inşa edilmesini sağlamaktadır. Bu süreç hem birey düzeyinde hem grup, düzeyinde hem de aslında gruplar arası düzeyde gerçekleşiyor. Bireysel olarak kendi bilinçliliğimiz, bireysel kimlik ve yer dolayımıyla grup kimliği oluşturmamız ve diğer gruplarla gruplar arası ilişkilerimiz de aslında mekânlar yoluyla gerçekleşiyor. Bu döngüselliğin, bu ilişkinin temel kavramlarından birisi de kontrol. Kontrol kavramını genellikle olumsuz bir şey gibi algılarız. Oysa kontrol eylemliliğin çok önemli bir boyutudur. Mekânla ilişkimizde de eğer mekân üzerinde kontrolümüz yoksa kendileme ilişkisi gerçekleşemez. Kontrol, mekânı bütünüyle kendi ihtiyaçlarımız doğrultusunda biçimlendirmek, belirlemek anlamına gelmemektedir. Burada kontrol aslında insan ve mekân ilişkisindeki o döngüselliği sağlayan bir tür eyleme ve eylemdeki irade anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mekân üzerindeki kontrol yitirildiğinde, bütün benlik oluşturma, grup kimliği oluşturma ve yer bağlılığı oluşturma bağlamında psikolojik ve

sosyal kontrol kaybı ortaya çıktığında bütün bu süreçler de bozulur. Şu ana kadar sözünü ettiğim süreç yapıcı, kurucu ve inşa edici aynı zamanda dönüştürücü etkisi olan bir süreç. Mesela çay üretiminden söz edelim; çay üretimi spesifik olarak kapitalist bir yapılaşmaya gittiğinde, yani ne kadar, nerede, kimlerle ve hangi tekniklerle üreteceğiniz gibi soruların cevaplarına katılımınızın bile olmadığı bir tarımsal üretim süreci gerçekleştiğinde, mekânın üzerindeki kontrolü de yitiririz. Dıştan bütünüyle kontrol edilen üretim ve mekânla kurulan ilişki, mekanla ilişkimizin döngüsel ve yaşantısal doğasını bozmakta ve onu soyut bir biçime dönüştürmektedir Dolayısıyla mekân üzerindeki davranışsal kontrol ortadan kalkıyor ve üretim sürecinde insanın kontrolü ve iradesi kesintilere uğruyor. Bu süreç, başlarken söylediğim gibi pek çok araştırmaya ilham vermiştir. Çalıştay oturumlarında Karadeniz için anlatılanlara baktığımızda, insanların bir zamanlar hem kendilerinin kullandığı hem de sattığı ürünleri ürettiğini görürüz; kendir, mısır, karalahana gibi. Bir arkadaş, insanların açlıktan korktuğu için mısır üretimine, her şeye rağmen devam ettiğini anlattı. Süreçte üretimin somut ve yaşamsal doğasından kopma sürecinin gittikçe hızlandığını görürüz; gittikçe yaşamsal-somut olandan soyut bir hale dönüşür ve hem mekânın hem üretimin kendilenmesi, dolayısıyla üretimden gelen hayatın üretilmesi süreci gerçekleşememektedir. Ancak buna rağmen insanlar açlıktan korktukları için mısır üretmeye devam etmektedirler. Çünkü aslında bu yeni mekânsal ilişki türü, hayatı sürdürmek, kendisi, ailesi ve bütün grubu için hayatta kalmak konusundaki edimlerini insanın kendi kontrolünden çıkarmaktadır. Mesela, pandemi sürecinde yaşadığımız, ilk sokağa çıkma yasağı ilan edildiğinde -iki saat önce ilan edilmişti ve o iki saat içinde herkes marketlere saldırmıştı- oluşan alışveriş yoğunluğunu hatırlatmaktadır. İnsanların bencilliklerinden söz ediliyordu. Oysa durumun bencillikle hiçbir alakası yoktur. Oradaki temel motivasyon insanların sisteme, devlete güvenmemeleri ile ilgilidir.. Yani sizin üretim sürecinin kendisine, sonucuna güvenmemeniz bir tür bireysel eyleme, biriktirme ihtiyacına yol açmaktadır. Oysa kapitalistleşmeden önce o süreç bütünüyle sizin kontrolünüzdeydi. Ormandan önce kendir üretimine ve mısır üretiminden sonra çay üretimine, insanın doğayla ilişkisinde dönemler bunlardır; bu dönemlerin her biri üzerine insan-mekân ilişkisinin dönüşümü açısından konuşmak mümkündür. Özet olarak şunu söyleyebiliriz: İnsanın doğayla ve yapılandırılmış mekânlarla ilişkisinde kapitalistleşmeye, tekelleşmeye doğru gidildikçe her dönem, burada sözü edildiği gibi, insanın mekân ve üretim üzerindeki kontrol kaybını giderek ağırlaştırmaktadır.

Son bölümde bellek kavramının teorik çerçevesi üzerinde durarak bazı örnekler verelim. Bu süreç, sadece onu doğrudan deneyimleyen, kendi içinde yaşayan insanların mı hayatını değiştirmektedir? Hayır. Fiziksel mekanla kurulan

bu ilişkinin döngüselliği kaybedildiğinde, aktiviteler değiştiğinde anlamlar da değişir. Bellek dediğimiz şey aslında bu mekânla ilişki sürecinde oluşan bütün anıların aktarımı olduğu için, süreçte bu aktarım da bütünüyle değişmektedir. Aktarım neden değişir? Çünkü, bellek ya da mekânsal bellek birilerinin birilerine anlattığı hikâyelerden ibaret bir şey değildir. O belleğin sağlıklı biçimde aktarılması, kalıcı olması için subjektif bir mekân-alan duygusundan öte o aktarılan belleğin gerçek hayatta bir karşılığının olması gerekir. Yani grup kimliği, yer kimliği dediğimiz şey, sembollerle anlamlarla kozmolojik bir çerçevede oluşur ve aslında çerçevenin, mitolojinin aktarımı bile bu çerçevenin gerçek hayatta bir karşılığının olmasıyla yakından ilişkilidir. Aktarılan hikâye ve anlamlar ile gerçek yaşamda mekânla kurulan ilişki birbirinden çok farklı olduğunda aktarımın da gerçekleşmesi mümkün değil. Dolayısıyla mekâna ilişkin belleğin -yani burada çay üretimi deyin, ne derseniz deyin- aktarımı da imkansız hale gelmekte ya da şu anın hayatında pek de karşılığı, anlamı olmayan masalların aktarımı gibi bir şeye dönüşmektedir. Bu söylediklerim birey düzeyinden aile gibi küçük gruplar ve daha büyük topluluklara doğru genişletilebilir. Birey düzeyinde, bütüncül benliklerden, parçalanmış bölünmüş benliklere geçilir. Bunu yaşadığımız hayatın her alanına uygulayabiliriz. Bölünmüş benlikler sadece anda var olmayı talep eder, üretimin ve hayatın sürekliliği yoluyla kendini var etmeyi ortadan kaldırır. Tüketici insanın, tüketimle var olması gibi popüler cümleler kullanılmaktadır ya, esasen tüketici insanla üretici insan arasındaki farkın en çok hayatileştiği yer mekânla kurulan ilişkidir. Bunların hepsini çalışmak lazım. Mesela kadınlar bu farklı mekânsal dönüşümselliklerle nasıl başa çıkıyorlar? Oradan, bu yeni mekânsallıktan nasıl yeni bir benlik, bir kadınlık yaratıyorlar? Bütün bunlar ayrı ayrı çalışılması gerekli sorulardır

Bu çalıştayda iki gündür konuşulan dönüşüm süreci, doğada vardır: mesela tohum değişir dendi. Evet, aslında tohum değişir ve gerçekten tohumun değişmesi sadece tohumun değişmesi anlamına gelmez. Tohumla birlikte aslında her şey değişir. Sunuşunda Fatma Genç kapitalizm sadece emeğimize el koyduğu için kötü değil, bizim insan olarak gelişmemize de el koyuyor vurgusunu yapmıştı. Ben de aslında sunumumda bunu anlatmaya çalıştım. Her kapitalist müdahale bizim insan olarak kendimizin, zihnimizin bedenimizin döngüselliğini bozmaktadır. O yüzden bu kadar kolay yönetilebiliyoruz. Konu sadece çayla ilgili de bir şey değil. Bizi gerçekten beceriksizleştiren ve hayatımız geleceğimiz, geçmişimiz her şey üzerinden kontrolümüzü elimizden alan bir süreç bu. Yani zengin olsak da bunu yapıyor (fakir olsak da; sınıflar üstü bir ortak kesen bu) sırf emek sömürüsü değil yani her şeyin sömürüsü.

Peki gruplar arası ilişkiler düzeyine ne olmaktadır? Karadeniz'de hep milliyetçilikten ya da milliyetçiliğin zaman içinde yükseldiğinden bahsedilir. Bunun nedenlerinden biri olarak, Güneydoğu'ya askerlik yapmaya Karadeniz'den daha çok genç gittiği -İzmir için de bu söylenir- daha çok insan öldüğü ve bu sürecin yeni bir politik iklim yaratması olduğu öne sürülmektedir. Karadeniz toplumunun homojen bir nüfustan heterojen bir yapıya dönüşmesiyle de açıklanabilir belki. Göçmenler, mevsimlik işçiler, ister yurtdışından gelsin, ister Türkiye'nin içinden gelsin zaman içinde gruplar arası bir karşılaşma gerçekleşir diğeriyle karşılaşma. Aslında bu diğeri ile karşılaşma hayırlı bir şeydir. Diğeriyle karşılaştığımızda bir temas gerçekleşir, bir tanıma, bilme. Bu iyi bir şeydir ama eşit düzeyde insanlar, gruplar arasında olduğu zaman, bu temas aynı zamanda dönüştürücüdür.

Ancak rekabeti de içinde taşıyan, yani bir tür rekabeti, hatta bir tür sömürü ilişkisini işçi- patron yani işveren ve işçi ilişkisini de taşıyan bir temas olduğu, kendiliğinden oluşmuş bir karşılaşma olmadığı için çok hayırlı sonuçlara yol açmamaktadır. Çünkü o dışardan dönüştürülen ve yapaylaştırılan aslında mekânla, insanla ve diğeriyle ilişkiyi yine dıştan kurulan bir sistem gelip size dayatır. O zaman tabii bu ilişkiden hayırlı bir şey çıkmaz işte. Milliyetçilik çıkar, düşmanlık çıkar.

And Nature... And Space... And Memory

Melek Göregenli

I started my presentation by congratulating everyone, especially my friends at GOLA, who contributed for doing a very good work, which is very important in terms of content and form. I think that everything I listened to during the two days inspired us all for new works.

One of my special interest is Environmental Psychology, that is, human-space relations, and in fact, none of the social and psychological phenomena are subjects that can be thought and studied independently of space. Since I do not work specifically on tea production and this process, my presentation will be mainly about theoretical concepts and I will try to share my thoughts based on what I have listened to in the workshop for two days.

How does environmental psychology view the human-space relationship? Maybe I should start from here: In general, human behavior is treated as occurring in a vacancy, in a vacuum. From the perspective of environmental psychology, especially the propositions of the phenomenological approach teach that consciousness does not exist in a vacuum and that everything about human and consciousness is formed only in relation to things and space. Therefore, environmental psychology approaches connect a person's existence in the world to his or her spatiality. Here, a different human space experience from the space described by physics and mathematics is emphasized. The space described by physics and mathematics is a more conceptual space; the space of environmental psychology is experiential; space originates from the experience and at the same time establishes it. Therefore, we can try to understand the spatial behavior of humans with many concepts. Such as order, commitment, rootedness, identity, memory. So, what are the concepts that will lead us to better understand the change of human-space relations in the Black Sea Region over time? One of the most important of these concepts is territoriality: This is a concept about people leaving a trace in the space, marking, and limiting the space. The concept of spatiality deals

with the axes in which all our activity taken place, that is, it is a kind of axis of all our activity in the world. One of the useful concepts that will enable us to understand the transformation of our relationship with the space in the context of what we are talking about is the concept of appropriation. This concept is a concept that environmental psychology has taken and transformed from Marxist literature. In the production process, workers not only transform what them produces, but also transforms themselves. This is a very fundamental process in our relationship with nature. The productive circularity of the production relation, which transforms the human being, is disrupted in the capitalist cycle of the producer, capital, and production relations. The concept of alienation describes this process. The concept of appropriation, used by environmental psychologists to understand our relationship with space, was developed and used by urban sociologists in France in the 60s. The use of the concept of appropriation in relation to space indicates a process in which space and people transform each other, the reciprocity of the relationship we establish with space, and the realization of human consciousness in relation to things; just as the worker reproduces own self in the production process. But in relation to space, unlike the production process, the concept of ownership is not important. We may not own the property of spaces. For example, a city square, the bench which we sit all the time in a park or a table in a cafe, one side of the cafe, a point that sees one side of the street have no connection with us in terms of property. They are not our property, but they can have a very important place in self establishment, in marking the place.

We are formed in our relationship with space. In this process of appropriation, things, and the space itself transform themselves according to the human being. Like the relationship we establish with a slipper or a shoe: when we wear it for the first time, shoes do not fit, our feet learn to adapt the shape of the shoes, and the shoes transform to adopt the shape our feet over time, it stretches vs... This is a co-creation process. We can create other concepts, such as identity, arising from the appropriation of space. Identity, belonging to the place, that is, the relationship that we establish with the place, realized through this appropriation, that circularity ensures the establishment of our identity. This process takes place both at the individual level, at the group level, and indeed at the intergroup level. Our formation of group identity through our individual consciousness, individual identity and place, and our intergroup relations with other groups take place through spaces. One of the basic concepts of this circularity, of this relationship, is control. We often perceive the concept of control as something negative. However, control is a very important dimension of agency. In our relationship with the space,

if we do not have control over the space, the relationship of appropriation cannot take place. Control does not mean to shape or determine the space entirely in line with our own needs. Here, control means a kind of action and a will in action that provides that circularity in the relationship between human and space. Therefore, when control over on space is lost, when loss of psychological and social control occur in the context of whole self-formation, group identity formation and place attachment, all these processes are disrupted. The process that I have mentioned so far is a constructive, constituent and construct process that has a transformative effect at the same time. For example, let's talk about tea production; when tea production experience a specifically capitalist construction, an agricultural production process takes place in which you do not even participate in the answers to questions such as how much, where, with whom and with what techniques we will produce, we lose control over the space. Production, which is completely controlled from the outside, and the relationship established with the space disrupt the cyclical and experiential nature of our relationship with space and transform it into an abstract form. Therefore, behavioral control over space disappears and in the production process, human control and will are interrupted. This process has inspired a lot of research, as I said at the beginning. When we look at what was told about the Black Sea in the workshop sessions, we see that people once produced products that they used and sold, such as cannabis, corn, kale. A scholar told us in her presentation that people continued to produce corn despite everything because they were afraid of starvation. In the process, we see that the process of breaking away from the concrete and vital nature of production is accelerating; it gradually transforms from the vital concrete to an abstract one, and the process of self-appropriation of both space and production, and therefore the production of life from production, cannot be realized. However, despite this, people continue to produce corn because they are afraid of hunger. Because, in fact, this new type of spatial relationship takes the actions of sustaining life, surviving for herself, her family and the whole group out of one's own control. For example, it reminds the weight of shopping when the first curfew was announced -it was announced two hours ago and everyone attacked the markets in those two hours. It's been said that people are selfish. However, it has nothing to do with selfishness. The main motivation there is about people's distrust of the system and the state. In other words, your distrust of the production process itself and its result leads to a kind of individual action, the need for accumulation. However, before the capitalist system, that process was completely under your control. These are the periods before the forest to cannabis production and

after corn production to tea production, human's relationship with nature; it is possible to talk about each of these periods in terms of the transformation of the human-space relationship. In summary, we can say the following: As moving towards capitalization and monopolization in the relationship of people with nature and structured spaces, each period gradually aggravates the loss of control of people over space and production, as mentioned here.

In the last section, let's give some examples by focusing on the theoretical framework of the concept of memory. Does this process only change the lives of people who experience it directly and live within themselves? No. When the circularity of this relationship with the physical space is lost and the activities change, the meanings also change. Since what we call memory is the transfer of all memories formed in the process of relationship with this space, this transfer also completely changes in the process. Why does the transfer change? Because memory or spatial memory is not just a story someone tells someone. For that memory to be transmitted in a healthy way and to be permanent, that transferred memory must have a real-life counterpart beyond a subjective sense of space-space. In other words, group identity, what we call place identity, is formed in a cosmological framework with symbols and meanings, and in fact, even the transmission of the framework, the mythology, is closely related to the real-life counterpart of this framework. When the stories and meanings conveyed and the relationship established with the place in real life are very different from each other, it is not possible for the transfer to take place. Therefore, the transfer of spatial memory -say tea production here, or whatever- becomes impossible, or it turns into something like the transfer of fairy tales that have no meaning in the life of the moment. This can be extended from the individual level to small groups such as families and larger communities. At the individual level, we move from whole selves to fragmented divided selves. We can apply this to every area of our life. Divided selves demand only existence in the moment, eliminating self-existence through the continuity of production and life. Popular phrases such as the consumer's existence through consumption are used. In fact, the place where the difference between the consumer and the producer becomes most vital is the relationship with the place. You have to work for all of them. For example, how do women overcome these different spatial transformations? From there, how do they create a new self, a femininity from this new spatiality? These are all questions that need to be studied separately.

The transformation process, which has been talked about for two days at this workshop, exists in nature: for example, it was said that the seed changes. Yes, indeed the seed changes, and indeed the change of the seed does not

merely mean the change of the seed. Everything changes with the seed. In her presentation, Fatma Genç emphasized that capitalism is not only bad because it confiscates our labor, it also confiscates our development as human beings. In fact, I tried to explain this in my presentation. Every capitalist intervention disrupts the circularity of ourselves as human beings, of our minds and bodies. That's why we can be managed so easily. It's not just about tea, either. It's a process that really makes us incompetent and takes away our control over everything, our lives, our future, our past. In other words, even though we are rich, it does (even though we are poor; this is the one who cuts a common above class) not just because of the exploitation of labor, that is, the exploitation of everything.

So, what happens to the level of intergroup relations? In the Black Sea, it is always mentioned that nationalism or that nationalism has risen over time. It is claimed that one of the reasons for this is that more young people went to the Southeast to do military service than in the Black Sea -this is also said for İzmir- more people died, and this process created a new political climate. Maybe it can be explained by the transformation of the Black Sea society from a homogeneous population to a heterogeneous one. Migrants, seasonal workers, whether they come from abroad or from within Turkey, an encounter between groups takes place over time. In fact, meeting this other is a good thing. When we meet the other, a contact takes place, a recognition, knowing. That's a good thing, but when people on an equal footing are between groups, that contact is also transformative.

However, since it is a contact that includes competition, that is, a kind of competition, even a kind of exploitation relationship, that includes the employee-boss, that is, employer-employee relationship, it does not lead to very beneficial results since it is not a spontaneous encounter. Because a system that is transformed and artificialized from the outside imposes the relationship with the place, the person and the other from the outside, and imposes it on you. Then, of course, nothing good will come out of this relationship. Nationalism emerges, enmity emerges.

Kaynakça / References

Göregenli,M. 2021 Çevre *Psikolojisi:İnsan-Mekan* İlişkileri (Environmental Psychology:Human-Space Relationships) 5. baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Ekoloji ve Mekân İlişkisinde Hak ve Özgürlüklerin Bütünlüğü

İbrahim Ö. Kaboğlu

Çevre sorunlarının öne çıkması nedeniyle özellikle Stockholm Çevre ve Gelişme Konferansı (Haziran 1972) sonrasında hazırlanan ve değiştirilen anayasalar, çevre hakkı ve koruması üzerine maddeler öngörmeye başladılar.

Türkiye'deki gelişmeler de bu yönde oldu. 1982 Anayasası'nda yer alan hükümleri üçe ayırmak yerinde olur: Doğrudan çevre hakkını düzenleyen 56. madde, çevreyle doğrudan ve dolaylı olarak ilgili olan hükümler ve çevre hakkının hizmetine konulabilecek ilke ve hükümler. Hepsi aslında "*kamu yararını yansıtan ülkesel düzenlemeler*" şeklinde nitelenebilir.[1]

i. Kamu Yararını Yansıtan Düzenlemeler

"Kamu yararı", anayasal bir kavram olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ülke öğesine ilişkin bileşenleri düzenleyen ve koruyan maddelerin ana başlığı olarak kullanılmıştır.[2] Çevresel değerleri ve doğal varlıkları korunmuş bir yeryüzü parçası olarak "nitelikli ülke" kavramı bu bağlamda kullanılabilir.

1. Nitelikli ülke için anayasal temeller

Çevre sözcüğü en başta Anayasa madde 56'yı akla getirse de, çevre hakkı, dayanağını genel olarak ve en geniş anlamında bütün Türkiye olarak ülkeye yollama yapan maddelerde bulur ve bunlar, kentsel ekolojik dengeden ormanların korunmasına ilişkin maddelere kadar uzanır. Bu bağlamda yer alan

1 Konuya ilişkin ayrıntılı açıklama için şu yeni yayına bakılabilir: İbrahim Ö. Kaboğlu ve Nihan Yancı Özalp, *Çevre Hakkı,* Tümüyle Yenilenmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı, Tekin Yayınevi, Haziran 2021, s.63-81.

2 Bkz. "Temel hak ve ödevler" (2. Kısım) / "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler" (3. Bölüm), "Kamu yararı" (III. Başlık): Kıyılardan yararlanma, toprak mülkiyeti, tarım, hayvancılık ve bu üretim dallarında çalışanların korunması, kamulaştırma, devletleştirme ve özelleştirme.

anayasal düzenlemeler şöyle sıralanabilir: Türkiye ülkesi, genel çerçeve olarak öne çıkmakta; ikinci kemer, "kamu yararı" başlığı altında toplanan maddelerden (md. 43 vd) oluşmakta; üçüncüsü, tarihi, kültürel ve doğal mirasın korunmasına denk düşmekte (md. 63); dördüncüsü, tabii servetlerin aranması ve işletilmesi (md. 168); beşincisi, ormanların korunması ve geliştirilmesi (md. 169-170); altıncısı, planlama (md. 166) ve nihayet, kentsel kamu düzeni ve kent ekolojisi üzerine düzenlemeler (md. 23 ve 57) kaydedilebilir.

Bunlar, aslında "*nitelikli bir ülke*" için anayasal düzlemde öngörülen güvenceler olup kısaca şöyle somutlaştırılabilir:

- **Türkiye ülkesi:** "*Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür*" temel kuralı ile vurgulanan, sadece ülkesel bütünlük olmayıp, "bütün ülke"dir. Benzer şekilde madde 5'teki "ülkenin bölünmezliği", nitelikli bütün ülke olarak yorumlamak gerekir.[3]
- "**Kamu yararı**" gerekleri: Kıyılardan yararlanma (md. 43), toprak mülkiyeti (md. 44) ve tarım, hayvancılık (md. 45) gibi alanlar, kamu yararındandır.[4]
- **Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması**: Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar; bu amaçla düzenleyici ve teşvik edici tedbirleri alır (md. 63).
- **Doğal kaynaklar**: Tabii servetler ve kaynaklar Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır (md. 168).
- **Ormanlar**: Devlet, ormanların korunması ve sahalarının genişletilmesi için gerekli kanunları koyar ve tedbirleri alır (md. 169).
- **Planlama**: Ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı, özellikle sanayii ve tarımın yurt düzeyinde dengeli ve uyumlu biçimde hızla gelişmesini, ülke kaynaklarının döküm ve değerlendirilmesini yaparak verimli şekilde kullanılmasını planlamak, bu amaçla gerekli teşkilatı kurmak Devletin görevidir (md. 166).
- **Kentsel kamu düzeni**: Yerleşme özgürlüğü, "sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak" amaçlarıyla yasa ile sınırlanabilir. Devlet, konut ihtiyacını gidermede, "şehirlerin özelliklerini ve çevre şartlarını gözeten bir planlama" faaliyetinde bulunur (md. 23 ve 57).

Görüldüğü üzere Anayasa, aktarılan farklı hükümleriyle kırsal-kentsel ve kültürel çevre üçlüsünde bütünleşik çevresel bakış lehine yorum için gerekli ögeleri ortaya koymaktadır.

3 Yine, milletvekili ve Cumhurbaşkanı andında öngörülen, "vatanın bölünmez bütünlüğü" vurgusu (md.81 ve 103), Türkiye ülkesini ifade etmektedir.

4 Benzer şekilde, kamulaştırma ve devletleştirme ölçütleri (md. 46-47) olarak kamu yararı, özelleştirme için de geçerli olmalıdır.

2. "Sağlık hakkı" ve "çevre hakkı" ekseni

1982 Anayasası ile çevre hakkı, hukukumuzda ilk kez normlar hiyerarşisinin (kurallar sıralaması) en üst düzeyinde koruma altına alınmıştır. 1961 Anayasası'nın, "sağlık hakkı" kenar başlıklı 49. maddesi şöyle idi:

> "*Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesini ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir.*"

Buna karşılık, 1982 Anayasasının "sağlık hizmetleri ve çevrenin koruması" kenar başlıklı 56. maddesine göre;

> "*Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.*
>
> *Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.*
>
> *Devlet herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini geliştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler.*
>
> *Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimdeki sağlık ve sosyal yardım kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir.*
>
> *Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.*"

1961'den 1982'ye, şöyle bir farklılaşma gözlenmektedir: "Sağlık hakkı"nı öngören madde 49, bunu gerçekleştirmeyi devletin bir yükümlülüğü olarak tanım biçiminde vermiş olmakla, çevre koruması öngörülmüş değildir. Ancak, sağlık hakkı ile çevre hakkı arasında doğrudan ve sıkı bir ilişki vardır. Buna karşılık 56. madde, "çevre hakkı" kavramını kullanmamakla birlikte bunun tanımını vermektedir. 3. fıkrasında ise, sağlık hakkı ile ilgili devletin ödevlerini belirtmektedir. Sözün özü, 49. madde "sağlık hakkı"nı düzenlemekte idi; 56. madde "çevre hakkı" ve sağlıkla ilgili hükümler öngörmektedir.

ii. Anayasal Yükümlülükler ve Ölçütler

1982 Anayasası'nda çevre hakkı güvenceleri, kurumsal, normatif ve usule ilişkin haklar olmak üzere üç başlık altında ele alınabilir:

- Olumlu yükümlülükler kuramı,
- Hak ve özgürlük ölçütleri,
- Usule ilişkin haklar.

1. Üçlü çifte yükümlülük: önlemek/korumak/geliştirmek

Devletin çevre kirliliğini önleme, çevreyi koruma ve geliştirme ödevi (md. 56), aslında çağdaş devletin insan hakları karşısındaki üçlü yükümlülüğüne denk düşmektedir: *Saygı göstermek, korumak ve geliştirmek*.

Anayasa madde 56, bu üçlü yükümlülüğü, çevre ve sağlık alanında "önlemek, korumak ve geliştirmek" şeklinde üçlü yükümlülükle tamamlandığından, "üçlü çifte yükümlülük" başlığı kullanıldı.

- **"Önlemek":** Madde 56 gereğince, "çevre kirlenmesini önlemek", devletin doğrudan ve öncelikli yükümlülüğüdür. Çevreyi bozan veya çevre üzerinde olumsuz etkilere yol açma riski yaratan faaliyetler (planlama, ilgili kararlar ve uygulamaya koyma) için çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) raporu ön koşuldur. Gerçekleştirmeyi planladıkları faaliyetleri sonucu çevre sorunlarına yol açabilecek kurum, kuruluş ve işletmeler bir "Çevresel Etki Değerlendirme Raporu" hazırlarlar: Bu raporda çevreye yapılabilecek tüm etkiler göz önünde bulundurularak çevre kirlenmesine neden olabilecek atık ve artıkların ne şekilde zararsız hale getirilebileceği ve bu hususta alınacak önlemler belirtilir. ÇED uygulaması ve etkililik derecesi, ister özel sektör ister kamu sektörü olsun, devletin önleme yükümlülüğünü yerine getirme aracıdır.
  Bu bakımdan, ciddi iki zaafa işaret etmekle yetinelim: İlki, ÇED yönetmeliği üzerinde yapılan sürekli oynama, ÇED'i etkisiz kılma amacından başka bir nedenle açıklanamaz. İkincisi ise, ÇED raporu hazırlık süreci, uygulamada, ya göstermelik hale getirme çabaları öne çıkmakta ya da ÇED raporu gereklerine uyulmamaktadır. Birçok madencilik faaliyeti ve devasa inşaat faaliyetleri, ÇED raporuna uyulmadan yapımı sürdürülen yatırımlar olup, bunda siyasal irade belirleyicidir. Bunun anlamı şudur: Önlemekle birinci derecede yükümlü olan makamlar, önlemek bir yana, iradelerini çevresel bozulma yönünde ortaya koyabilmektedirler.
  ÇED gibi hukuki mekanizmaları, göstermelik olmaktan çıkarıp, işlevsel ve etkili kılmak önem taşımakla birlikte, ÇED, önleme yükümlülüğünü yerine getirmenin tek aracı değildir. Bu süreçte planlama etkinlikleri öne çıkmaktadır. Anayasal düzlemde bunun çok sayıda araçları bulunmaktadır. Bu bakımdan, *plan belgeleri* hukuken bağlayıcı belgeler olarak işlem görmelidir.
  Devletin temel amaç ve görevleri bağlamında daha genel bir yükümlülüğü de vardır: Ülkenin bölünmezliğini sağlamak ve insan haklarını geliştirmek, devlet yükümlülüğünün, ülkeye ve topluma ilişkin olmak üzere iki yüzünü göstermektedir (md. 5).
- **"Korumak":** Madde 56 gereğince, "çevre sağlığını korumak," Devle-

tin, yurttaşların ve yatırımcıların ödevidir. Devletin koruma yükümlülüğü, çevre sağlığı ile sınırlı olmayıp, uyumlu ve dengeli bir çevre korumasını kapsamına almaktadır. Aslında koruma yükümlülüğü, madde 63'te belirtildiği üzere, "tarihsel, kültürel ve doğal mirası" da içermektedir. Madde 43'e göre, "Kıyılar, devletin hüküm ve tasarrufu altındadır". Yine madde 168'e göre, "Tabii servetler ve kaynaklar Devletin hüküm ve tasarrufu altındadır." Dahası, "Devlet, ormanların korunması ve sahalarının genişletilmesi için gerekli kanunları koyar ve tedbirleri alır..." (md. 169).

Bu koruma ödevi, devletin doğrudan faaliyetlerine ilişkin olduğu gibi, *özel sektör* açısından da geçerlidir: İlgili devlet organları gerekli düzenlemeleri yapar; ilgili kuruluşların etkinliklerini düzenleme çerçevesinde yerine getirip getirmediklerini denetler ve kuralları ihlal edenlere yaptırım uygular. Ne var ki kamu makamları, bu üçlü yükümlülüklerini gereğince yerine getirmedikleri için, Türkiye çevresi, koruma bir yana sürekli yağmalanır bir hale gelmiş bulunuyor.[5]

Öte yandan, "*Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder*" şeklindeki düzenleme (md. 12/2), ödev ve sorumlulukların, sadece toplumsal ilişkilerde değil, doğal ortamın korunması bakımından da geçerli olduğu biçiminde yorumlanmalıdır.

- **"Geliştirmek":** "Çevreyi geliştirmek", devletin ve yurttaşların ödevidir. Madde 56'nın Devlet için öngördüğü geliştirme yükümlülüğü, genel dayanağını madde 5'te bulmaktadır: "... *kişinin hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır.*" Çevre hakkının öznesi de "herkes" olarak belirlendiğine göre, Devletin bu genel yükümlülüğü çevre hakkını da kapsamına alır.

  Önlemek, korumak ve geliştirmek biçimindeki üç aşamalı yükümlülük, Devlet adına işlem ve eylem tesis eden kamu makamları için olduğu kadar, onların denetimi altında faaliyette bulunan özel sektör kuruluşları ve yurttaşlar açısından da geçerlidir. Anayasa madde 12, yatay ilişkiler bakımından sözkonusu yükümlülüğü pekiştirmektedir. Kuşkusuz ödev-hak ikilemi, çevre kirliliğinin önlenmesi, ülkenin doğal dokusunun korunması ve çevrenin geliştirilmesi konusunda bireyin konumunu güçlendirdiği gibi, sivil toplum ör-

5 Anılan anayasal yükümlülüğe karşın, *"güvenlikli bir çevrede yaşama hakkını ihlal"* nedeniyle Türkiye, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (İHAM) tarafından mahkûm edilmiştir (bkz. Affaire Öneryıldız c. Turquie (Req. no.48939/99), 30 Novembre 2004). Bu kararın özelliği, devletin "olumlu yükümlülükleri"nin sıkça vurgulandığı kararlar arasında yer alıyor olmasıdır.

gütlerinin girişimleri için de güçlü bir anayasal temel sağlamaktadır. Böyle bir anayasal dayanak, yurttaşlara ve sivil toplum örgütlerine, doğayı tahrip edici etkinliklere doğrudan müdahale hakkını verir; bu müdahale karşısında kolluk güçleri, "kamu düzeni" adına zor kullanamazlar. Zira yurttaşların bekçiliğini yaptığı, "çevresel kamu düzeni" ve ülkenin birliği ve bütünlüğüdür. Bu bakımdan kamu yararı, toplum yararının ötesine geçen ve -gelecek kuşaklar dahil- ülkesel yararı da kapsamına alan üst bir kavramdır.[6] Sonuç olarak Devletin bu üçlü yükümlülüğü, ÇED ve ihtiyat (sakınım) ilkesini etkili bir biçimde uygulamaya geçirmeye elverişli bir anayasal zemin oluşturmaktadır.

2. Güvence ölçütlerinin çevre hakkına uygulanması

Anayasal ölçütler, iki kategoride toplanabilir: Bütün anayasal hak ve özgürlüklere ilişkin genel güvence ölçütleri ve bunların ekosistem için geçerliliği.

- **Hak ve özgürlük güvence ölçütleri**: "*Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, ölçülülük ilkesine aykırı olamaz* (md. 13)."
  Anayasa madde 13, görüldüğü üzere, yedi ana ilkeden oluşuyor ve doğrudan dört güvence öngörüyor: *Demokratik toplum düzeninin gerekleri ve laik cumhuriyet, ölçülülük ve hakkın özü*. Üç de dolaylı güvence: *Yasallık ilkesi, anayasal nedensellik ilkesi ve Anayasaya saygı ilkesi.*
- **Ölçütlerin ekosisteme uygulanması**: Bu ölçütler, anayasal hak ve özgürlükler bütünü için geçerli olduğundan, çevre hakkı için de güvence oluşturur. Haliyle, adı geçen ölçütlerin içeriği ve öğeleri açıklanırken çevre hakkı ile zenginleştirilebilir. Buna karşılık genel ölçütler, çevre ve doğa ile ilgili (ülkesel) haklar için kullanılırken bu hakkın özellikleri de dikkate alınarak özgül bağlantılar kurulmalıdır. Bu nedenle, çevreye ilişkin düzenlemeler sırasında, bunların çevre hakkının özüne dokunup dokunmadığı, ölçülü olup olmadığı, demokratik toplum ve çevre hakkı arasındaki ilişki kadar, ekolojik denge ekseninde çevresel demokrasiyi zedeleyip zedelemeyeceği de sorgulanmalıdır.

Haliyle, Anayasa'da ekosistemi niteleyen kavramlar, madde 13 testinden geçirilmeli; özellikle, çevre üzerinde bozucu etki yaratan faaliyetlerin, çevresel

6 Çevrenin korunmasında, kuşkusuz asıl olan, devlet organları ile yurttaşların güç birliğidir. Siyasal toplum ve sivil toplum arasındaki bağlantı için en elverişli konumda olan derneklerin, bu özellikleri nedeniyle, çevresel işlevleri çağdaş anayasalar tarafından doğrudan tanınmaktadır.

denge ve uyum bakımından ölçülü olup olmadığı ve hakkın özüne dokunup dokunmadığı irdelenmelidir. Madde 56 bakımından, yaşam hakkının, "sağlıklı ve dengeli çevre" bağlamında ihlal edilip edilmediği de araştırılmalıdır.

"Denge ve sağlık" kavramları, beşeri varlığı aşan türler olarak hayvan (fauna) ve bitkileri (flora) de kapsamına alır.

Genel hak ve özgürlük güvencelerinden farklı olarak ülkeye ilişkin hakların özgül güvenceleri var mı, eğer varsa bunlar nelerdir?

Anayasal hak ve özgürlükler kötüye kullanılamaz ve kamu düzeni kaydı ile sınırlanabilir. Kamu düzeni genel kaydı, amaçsal bir yorumla, "*çevresel kamu düzeni"*ni de kapsamına alır. Bununla birlikte çevre koruması, genel bir sınırlama nedeni olarak görülebilir. Bütün anayasal hak ve özgürlükler, "çevreyi korumak" amacıyla kayıtlanabilir.

"Ekolojik bakımdan dengeli, uyumlu ve sağlıklı" anayasal çevre kayıtlarında yer alan bu kavramları, çevre hakkını pekiştirici yönde anlamlandırmak önem taşımaktadır. Bu bakımdan, 1982 Anayasası madde 56'da yer alan "sağlıklı ve dengeli çevre" kavramı, güvence ölçütü olarak görülebilir.

3. Usule ilişkin anayasal hakların çevre hakkına uygulanması

Anayasada Devletin önleme, koruma ve geliştirme ödevini etkili kılmak için kullanılabilecek eksen nitelikte maddeleri öne çıkarmak gerekir. Anayasanın 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri olarak "hukuk devleti" ve "demokratik devlet", çevresel düzenlemelerin genel ölçütleri olarak uygulanmalıdır. Bunların başında hukuki güvenlik ilkesi geldiğinden, çevre ile ilgili yasal düzenlemeler için de sıkça başvurulan olan torba kanun uygulaması, hukuk devleti ilkesine aykırıdır. Yasa-altı düzeyde ise, ÇED Yönetmeliğinin yürürlüğe girişinden bu yana defalarca değiştirilmesi, çevre mevzuatı alanındaki istikrarsızlığı da ortaya koymaktadır. Çevre mevzuatında bu denli sık değişiklik yapılması özelde çevre mevzuatı güvenliğini, genelde ise hukuki güvenlik ilkesini zedelemektedir.

Keza demokratik devlet ilkesinin gerekleri arasında, çevre koruma alanında büyük önem taşıyan katılımcılık da yer alır. Bu nedenle, çevreye ilişkin normatif düzenlemeler, çevresel demokrasinin temel gereklerini yansıtmalıdır.

Öte yandan, yukarıda belirtildiği üzere, "Türkiye Devleti ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" hükmü (md. 3), ülke bütünlüğünün niteliksel olarak da korunması gereğini içerir şekilde yorumlanmalıdır.

Çevreyi korumada kullanılabilecek en önemli madde, Devletin temel amaç ve görevlerinin sıralandığı 5. maddedir. Devlet, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlama ve insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama yükümlülüğünü, ancak bütünlüğünü güvence altına aldığı nitelikli bir ülkede yerine getirebilir.

Anayasanın bağlayıcılığı ve üstünlüğü kuralı (md. 11), anayasal düzeyde tanınan ve güvencelenen çevre hakkı açısından koruyucu işlev görür.

Kişi hakları ve ödevleri bölümünde düzenlenen yaşama hakkı (md. 17), özel ve ailevi hayata saygı hakkı (md. 20), mülkiyet hakkı (md. 35), çevre hakkını korumak için dayanılabilecek hükümlerdir.

Hak arama özgürlüğü (md. 36) ve özellikle çevreye ilişkin yargı kararlarına uyulması gereği için kullanılabilecek, mahkemelerin bağımsızlığına ilişkin 138. madde hükmü, "*çevresel adalet*" (ekolojik adalet) hizmetindeki anayasal güvencelerdir. Öte yandan, 138/son uyarınca "*Yasama ve yürütme organları ile idare mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez*." Bu hüküm aslında çevre lehine verilmiş yargı kararlarını yerine getirmemeyi ya da geciktirmeyi alışkanlık haline getiren yürütme ve idarenin, ya da AYM'nin iptal ettiği bir yasal düzenlemeyi yeniden yasalaştıran yasama organının Anayasaya aykırı tutumunu ortaya koyduğu gibi Anayasanın bağlayıcılığı ve üstünlüğü ilkesine de aykırı bulunmaktadır.

Hak ve özgürlüklere ilişkin Anayasa maddeleri, fikir-hareket ve toplu eylem zincirinde çevre hakkı hizmetine konulmaya elverişlidir. Ülkenin doğal, kültürel ve tarihsel mirasını zedeleyen ve yağmalayan düzenleme ve uygulamalara yöneltilen eleştiriler, en geniş fikir ve ifade özgürlüğünden yararlanır (md. 25-26, 28 vd.). Toplanma ve gösteri özgürlükleri ile dernekleşme hakları (md. 33 ve 34), üstün kamu yararı ereğinde çevresel değerlerin korunmasına yönlendirilir.

iii. Değerlendirme ve Öneriler

Anayasa hem yürürlükte olan kuralları hem de geçirdiği değişiklikler ışığında bir bütün olarak yorumlanmalıdır. Bu gereklilik, iki bakımdan önemlidir: Birincisi, 1982 Anayasası, genel olarak hak ve özgürlükler lehine yorum ve uygulama yönünde zorlanmalıdır. İkincisi ise, 1982 Anayasası, geçirdiği değişiklikler gözönüne alınarak ama aynı zamanda uluslararası sözleşmeler ışığında yorumlanmalıdır. Hepsi birlikte, *geriye götürülemezlik* ilkesinin önemini ortaya koyar.

- **Anayasa'nın özgürlükler lehine yorumu:** Özgürlük-iktidar ikileminde denge, otorite lehine bozulmuş olsa da, 1982 Anayasası üzerinde "hak ve özgürlük alanını açma" hedefi unutulmamalıdır. Bu genel gözlem, ülkesel haklar için de geçerlidir.
- **Anayasa'nın başkalaşımı (metamorfoz):** 1982 Anayasası, 1987'den başlayan ve 2010'a kadar devam eden gözden geçirmeler sonucunda, özellikle hak ve özgürlükler lehine değişikliğe uğradı ve bütün olarak başkalaştı... Başkalaşım, değiştirilen maddelerle sınırlı olmayıp Anayasa bütününü etkileyecek boyutlardadır. Sınırlama kayıtlarını, ama daha çok güvence ölçütlerini sıralayan madde 13, yukarıda değinildiği üzere başkalaşımın başat hükmü olup, sınırlama kayıtları ile güvence hükümleri iç içe geçmiş bulunmaktadır.

Üçlü sınırlama kaydı, çevresel haklara kamu yararı ışığında uygulanmalıdır:

- Yasa kaydı: Anayasal hak ve özgürlükler ancak "yasa" ile sınırlanabilir.
- Anayasal nedensellik ilkesi: Sınırlama nedenleri Anayasa'da öngörülmelidir.
- Anayasa'ya saygı: Sınırlama, Anayasa'nın sözüne ve özüne uygun olmalıdır.

Dörtlü güvence ölçütünün çevreye uyarlanmasında da kamu yararı ve ülkenin bütünselliği kavramları öne çıkarılmalıdır:

- Demokratik toplum: Anayasal hak ve özgürlükler ancak demokratik toplum bakımından zorunluluk varsa sınırlanabilir.
- Ölçülülük: Sınırlamalar ölçülü (makul) olmalıdır.
- Laik Cumhuriyet: Sınırlamalar, laik Cumhuriyete aykırı olmamalıdır.
- Hakkın özü: Her ne olursa olsun, sınırlamalar, hak ve özgürlüklerin özüne dokunmamalıdır. Ekosistem bileşenlerinin yansıttığı çevre hakkının özü nasıl zedelenir?
- flora
- fauna
- *Homo sapiens*, arasındaki denge, (yaşamın başlıca bileşenleri olarak) bozulduğu zaman özüne dokunmuş demektir. Örneğin ormanlık bir alanda yapılacak maden istihracı, ilgili ormandaki "yaşam bileşenleri" olarak üçlü ilişki dengesi (ekosistem) bozulacaksa, çevre hakkı özüne dokunulmuş demektir.

Bu çerçevede yasal düzenlemelerde;

- Sınırlama kayıtları elden geldiğince dar,
- Güvence kayıtları ise, geniş yorumlanmalıdır.

Bu bakımdan, "yasa" kaydı, şöyle anlaşılmalıdır: Nitelik olarak; çevre ve doğaya ilişkin yasal düzenlemeler, "açık, öngörülebilir ve ulaşılabilir" olmalıdır. Mesela, torba yasa ile yapılan düzenleme, çevre mevzuatının saydamlığı bakımından daha baştan, çevresel hakları ve üstün kamu yararını zedeleyici olduğu için sakattır.

Bu gözlemler, çevresel anayasa hukukunun sadece Anayasa'da yazılı olan kurallardan oluşmadığını, onların yorumu ve uygulanması ile birlikte bir bütün oluşturduğunu gösterir. Çevre alanında kaydedilen kazanımları zedeleyici düzenlemeler, geriye götürülmezlik ilkesi ile bağdaşmayacağından, bütüncül yorum, önemli ve gereklidir.

Ek Okuma Önerisi:

Kaboğlu, İ. Ö. ve Özalp, N. H. (2021), *Çevre Hakkı,* 4. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi.

The Integrity of Rights and Freedoms in Relation between Ecology and Space

İbrahim Ö. Kaboğlu

Due to the increasing environmental issues, the constitutions that prepared and amended particularly after the United Nations Conference on the Human Environment in Stockholm (June 1972), begin to stipulate articles for the right and protection of the environment.

Turkey followed the same path as well. It is appropriate to divide the provisions of the 1982 Constitution into three: Article 56 that directly arranges the right to environment, provisions that are directly and indirectly relevant to environment, and principles and provisions that can be put at the service of the right to environment. All of them, in fact, can be described as "*territorial arrangements that reflect the public interest*".[1]

i. Arrangements that Reflect the Public Interest

"Public interest", as a constitutional concept, is used as the title of the articles that arrange and protect the components on country element of the Republic of Turkey.[2] The concept of "qualified country", as a territory whose environmental values and natural assets are protected, can be used in this context

1 For a detailed explanation on the subject, check this new publication: İbrahim Ö. Kaboğlu and Nihan Yancı Özalp, *Çevre Hakkı,* Tümüyle Yenilenmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı, Tekin Yayınevi, Haziran 2021, p. 63-81.

2 See also "Fundamental rights and duties" (Part 2) / "Social and economic rights and duties" (Part 3), "Public interest" (Title 3): Utilization of the coasts, land ownership, protection of agriculture, animal husbandry and persons engaged in these activities expropriation, nationalization and privatization.

1. Constitutional grounds for qualified country

Although the word environment suggests Constitution article 56, environmental right finds its ground in articles in general and in its broadest sense referring to country, as the whole of Turkey, and these articles range from the ones on urban ecological balance to the ones on forest protection. The constitutional arrangements in this context can be listed as: The country of Turkey stands out as the general framework; the second arch consists of the articles gathered under the title of "public interest" (art. 43 et al.); the third one corresponds to the protection of the historical, cultural and natural assets (art. 63); fourth, exploring and exploiting the natural resources (art. 168); fifth, protection and development of forests (art. 169-170); sixth, planning (art. 166) and finally, arrangements on urban public order and urban ecology (arts. 23 and 57).

These are, in fact, the constitutional level guarantees contemplated for a "*qualified country*" and can be briefly explained as follows:

- **The state of Turkey**: What is emphasized by the fundamental rule "*The State of Turkey, with its territory and nation, is an indivisible entity*" is not just territorial integrity, but "the whole country". Likewise, the "indivisibility of the country" in Article 5 should be interpreted as a qualified whole country.[3]
- **"Public interest" requirements**: Areas such as utilization of the coasts (art. 43), land ownership (art. 44), and agriculture and animal husbandry (art. 45) are of public interest.[4]
- **Protection of historical, cultural and natural assets**: The state ensures the protection of historical, cultural and natural assets and values; it takes supportive and promotive measures for this purpose (art. 63).
- **Natural resources:** Natural wealth and resources are under the authority and at the disposal of the State. (art. 168).
- **Forests:** The state enacts the required legislation and takes the measures for the protection and expansion of forests (art. 169).
- **Planning:** It is the duty of the State to plan the economic, social and cultural development, the rapid, balanced and harmonious industrial and agricul-

3 Again, the emphasis on the "indivisible integrity of the motherland" (art. 81 and 103) stipulated in the oath of the deputies and the ministers refers to the country of Turkey.

4 Likewise, the public interest as the expropriation and nationalization criteria (art. 46-47) should also apply to privatization.

tural development throughout the county, the efficient use of the national resources by making an inventory and evaluation of them and to establish the necessary organization for this purpose (art. 166).

- **Urban public order**: Freedom of residence may be restricted by law for the purposes of "achieving sound and orderly urbanization and protecting public property". The state carries out "a plan that takes into account the characteristics of cities and environmental conditions" for meeting the need for housing. (art. 23 and 57).

As it is seen, with its different provisions cited above on the rural, urban and cultural environment trio, the Constitution has the necessary components for an interpretation in favor of an integrated environmental perspective.

2. Axis of "right to health" and "right to environment"

With the 1982 Constitution, the right to environment was protected for the first time in our law at the highest level of the hierarchy of norms (order of rules). Article 49 of the 1961 Constitution, title lined "the right to health", was:

> *"It is the responsibility of the State to ensure that everyone leads a healthy life both physically and mentally, and receives medical attention."*

On the other hand, according to Article 56 of the 1982 Constitution, title lined "health services and protection of the environment":

> *"Everyone has the right to live in a healthy and balanced environment.*
>
> *It is the duty of the State and citizens to improve the natural environment, to protect the environmental health and to prevent environmental pollution.*
>
> *The State shall regulate central planning and functioning of the health services to ensure that everyone leads a healthy life physically and mentally, and provide cooperation by saving and increasing productivity in human and material resources.*
>
> *The State shall fulfil this task by utilizing and supervising the health and social assistance institutions, in both the public and private sectors.*
>
> *In order to establish widespread health services, general health insurance may be introduced by law."*

From 1961 to 1982, the following difference is observed: The article 49 con-

cerning the "right to health" does not ensures environmental protection by defining it as a duty of the state. However, there is a direct and close relation between the right to health and the right to environment. On the other hand, Article 56 gives the definition of it without using the concept of "right to environment". It states the duties of the state regarding the right to health in its third clause. The point is, Article 49 was arranging the "right to health"; Article 56 concerns the "right to environment" and health-related provisions.

ii. Constitutional Obligations and Criteria

The 1982 Constitution's guarantees for the right to environment can be divided into three titles as institutional, normative and procedural rights:

- Theory of positive obligations,
- Criteria of rights and freedoms,
- Procedural rights.

1. Triple double obligation: prevent/protect/improve

The duty of the state to prevent environmental pollution, to protect and improve the environment (art. 56) actually corresponds to the triple obligation of the modern state to human rights: *to respect, protect and improve*.

Because article 56 of the Constitution is completed with the triple obligation of "preventing, protecting and improving" in environment and health areas, "triple double obligation" title is used.

- -**"to Prevent":** In accordance with Article 56, "preventing environmental pollution" is the direct and primary obligation of the state. An environmental impact assessment (EIA) report is a prerequisite for activities that harms the environment or create a risk of negative impacts on the environment (planning, relevant decisions and implementation). Institutions, organizations and enterprises that may cause environmental problems as a result of their planned activities prepare an "Environmental Impact Assessment Report": This report contains, considering all the impacts that can be made on the environment, how the wastes and residues that may cause environmental pollution can be made harmless and the measures to be taken in this regard. EIA implementation and its degree of efficiency is a means of fulfilling the state's obligation to prevent, regardless of the private or public sector.
  Thus, in that regard, suffice it to point out two serious weaknesses: The

first one, making constant changes in the EIA arrangement cannot be explained for any other reason than to render the EIA ineffective. The second is, in the preparation process of the EIA report, either efforts to make it an ostensible report come forward, or the requirements of the EIA report are not complied with. Many mining activities and massive construction activities are investments that continue without respecting the EIA report, and in this, political will is determinative. What this means is that, the authorities, which have the first degree liability for prevention, demonstrate their will towards environmental degradation, prevention aside.

Although it is important to make legal mechanisms such as EIA functional and effective, rather than being ostensible, EIA is not the only means to fulfill the obligation to prevent. In this process, planning activities are important. There are many means for this at constitutional level. In this regard, *planning documents* should operate as legally binding documents.

The state also has a more general obligation in the context of its fundamental aims and duties: To safeguard the indivisibility of the country and to improve the human rights, shows the two sides of the state's obligation, related to the country and society (art. 5).

- **"to Protect":** Due process of Article 56, "to protect the environmental health" is the duty of the state, citizens and investors. The state's obligation to protect is not limited to the environmental health, but includes a harmonious and balanced environmental protection. Actually, the obligation to protect also includes "the historical, cultural and natural assets" as stated in article 63. According to Article 43, "The coasts are under the authority and disposal of the State." Again, according to Article 168, "Natural wealth and resources shall be under the authority and at the disposal of the State." Moreover, "The State shall enact the necessary legislation and take the measures required for the protection and extension of forests." (art. 169).

  This duty of protection applies not only to the direct activities of the state, but also to the private sector: Relevant state bodies make the necessary arrangements, supervise whether the relevant organizations carry out their activities within the framework of the regulation and imposes sanctions on those who violate the rules. However, as the public authorities do not properly fulfill this triple obligation, the environment

of Turkey has been constantly looted, protection aside.[5]
On the other hand, the arrangement "The fundamental rights and freedoms also comprise the duties and responsibilities of the individual to the society, his/her family, and other individuals." (art. 12/2) should be interpreted as duties and responsibilities are valid not only for social relations but also for the protection of the natural environment.

- **"to Improve":** "To improve the environment" is the duty of the state and the citizens. The obligation to improve for the State stipulated by article 56 finds its general grounds in article 5: "*...to strive for the removal of political, economic, and social obstacles which restrict the fundamental rights and freedoms of the individual in a manner incompatible with the principles of justice and of the social state governed by rule of law; and to provide the conditions required for the development of the individual's material and spiritual existence.*" Since the subject of the right to environment is defined as "everyone", this general obligation of the State includes the right to environment as well.
The three-stage obligation to prevent, protect and improve applies not only to public authorities that take action and operate on behalf of the State, but also to the private sector organizations and the citizens operating under their control. Article 12 of the Constitution consolidates this obligation in terms of horizontal relations. Undoubtedly, the duty-right dilemma not only strengthens individual's position in preventing environmental pollution, protecting the natural fabric of the country and improving the environment, but also provides a strong constitutional ground for the initiatives of non-governmental organizations. A constitutional ground like this gives citizens and non-governmental organizations the right to directly intervene in activities that destroy nature; law enforcers cannot use force in the name of "public order" against this intervention because it is the "environmental public order" and the unity and integrity of the country, which the citizens guard. In this respect, public interest is a superior concept that overreaches the interest of society and includes national interest, including posterity.[6] As

5 Despite the aforementioned constitutional obligation, Turkey was convicted by the European Court of Human Rights (ECHR) for "*violating the right to live in a safe environment*" (see Affaire Öneryıldız c. Turquie (Req. no. 48939/99), 30 Novembre 2004). The peculiarity of this judgement is that it is among the decisions in which the "positive obligations" of the state are frequently emphasized.

6 The main point in the protection of the environment is, undoubtedly, collaboration of the state organs and the citizens. The environmental functions of associations are directly recognized by contemporary constitutions because they are in the most favorable position for the link between political society and civil society.

a result, this triple obligation of the State provides a constitutional ground for the effective implementation of the EIA and precautionary (prudence) principle.

2. Implementation of guarantee criteria to the right to environment

Constitutional criteria can be grouped into two categories: General guarantee criteria for all constitutional rights and freedoms and their validity for the ecosystem.

- **Right and freedom guarantee criteria**: "*Fundamental rights and freedoms may be restricted only by law and in conformity with the reasons mentioned in the relevant articles of the Constitution without infringing upon their essence. These restrictions shall not be contrary to the letter and spirit of the Constitution and the principle of proportionality* (art. 13)."
  As it is seen, article 13 of the Constitution consists of seven main principles and directly provides four guarantees: *the requirements of the democratic order of the society and the secular republic, proportionality and the essence of right*. And three indirect assurances: *Principle of legality, principle of constituonal causality and ve principle of respect to the Constitution.*
- **Application of criteria to the ecosystem**: Since these criteria are valid for all constitutional rights and freedoms, they are also a guarantee for the right to environment. Therefore, while explaining the content and elements of the aforementioned criteria, it can be enriched with the right to environment. On the other hand, when using general criteria for the (territorial) rights about environment and nature, specific connections should be created considering the characteristics of this right. Therefore, when making arrangements about environment, it should also be questioned whether they would harm environmental democracy on the ecological balance axis; as much as whether they infringe upon the essence of the environmental right, whether they are proportional, and the relationship between the democratic society and the right to environment.

Consequently, the concepts describing the ecosystem in the Constitution must undergo the test of Article 13.; It should be particularly examined whether the activities that make a disruptive impact on the environment are proportional in terms of environmental balance and harmony, and whether they infringe upon the essence of the right. Considering Article 56, it should also be investigated whether the right to life is violated in the context of "healthy and balanced environment".

The concepts of "balance and health" also include species other than human as animals (fauna) and plants (flora).

Different from the guarantees for fundamental rights and freedoms, are there specific guarantees for the rights about the country, and if so, what are they?

Constitutional rights and freedoms cannot be abused and can only be limited on the condition of public order. The general clause of public order also includes "environmental public order" with a purposive interpretation. However, protection of environment can be seen as a general reason for. All constitutional rights and freedoms can be laid down as a clause for the aim of "protecting the environment".

"Ecologically balanced, harmonious and healthy": it is important to interpret these concepts, which are included in the constitutional environmental clauses, in a way that reinforces the right to environment. In this respect, the concept of "healthy and balanced environment" in article 56 of the 1982 Constitution can be seen as a guarantee criteria.

3. Application of procedural constitutional rights to the right to environment

It is necessary in the Constitution to bring forward the articles with axial importance that can be used for making State's duty of prevention, protection and development effective. The "rule of law" and "democratic state", which are included as the characteristics of the Republic in Article 2 of the Constitution, must be applied as the general criteria of environmental arrangements. Since the legal security principle comes first among these, the bag law practice, which is frequently used for legal arrangements about environment, is against the rule of law principle. As for the sub-act level, the fact that the EIA Regulation has been changed many times since its entry into force also reveals the instability in environmental legislation. Making changes in environmental legislation so frequently damages the security of environmental legislation in particular and legal security principle in general.

Likewise, participation, which is of great importance for environmental protection, is also among the requirements of the democratic state principle. Therefore, normative arrangements on the environment must reflect the fundamental requirements of environmental democracy.

On the other hand, as stated above, the provision "The State of Turkey, with its territory and nation, is an indivisible entity." (art. 3) should be interpreted as

including the necessity to protect the territorial integrity qualitatively, as well.

The most important article that can be used in protecting the environment is Article 5, which lists the fundamental aims and duties of the State. The state can fulfill its obligation to ensure the welfare, peace, and happiness of the individual and society, and to provide the conditions required for the development of the individual's material and spiritual existence only in a qualified country where it ensures its integrity.

The rule of binding force and supremacy of the constitution (art. 11) serves a protective function in terms of the right to environment, which is recognized and guaranteed at the constitutional level.

The right to life (art. 17), the right to demand respect for his/her private and family life (art. 20) and right to property (art. 35) arranged in the section on rights and duties of the individual are the provisions that can be attributed for protecting the right to environment.

The provision of Article 138 on the independence of the courts, which can be used for the right of litigation (art. 36), and especially for the necessity of following the judicial decisions about the environment, are the constitutional guarantees in the service of "environmental justice" (ecological justice). On the other hand, in accordance with 138/last "*Legislative and executive organs and the administration shall comply with court decisions; these organs and the administration shall neither alter them in any respect, nor delay their execution.*" This provision, in fact, reveals the unconstitutional attitude of the enforcement and the administration, which are in the habit of not fulfilling or delaying the judicial decisions in favor of the environment or the legislature that reenact a legal arrangement that was canceled by the Constitutional Court, as well as it is contrary to the principle of binding force and supremacy of the Constitution.

Articles of the Constitution on rights and freedoms are favorable for putting in the service of the right to environment in the chain of idea-action and collective action. The criticisms of arrangements and practices that damage and plunder the country's natural, cultural and historical assets benefit from the broadest freedom of thought and expression (arts. 25-26, 28 et al.). Right to hold meetings and demonstration marches and freedom of association (arts. 33 and 34) are channelled for the protection of environmental assets for the overriding public interest.

iii. Assessment and Suggestions

The Constitution should be interpreted as a whole in the light of both the laws in force and all the amendments made. This requirement is important in two aspects: First, the 1982 Constitution must be forced to interpret and implement in favor of rights and freedoms in general. Second, the 1982 Constitution must be interpreted both by taking into account the amendments made, and in the light of international treaties. All of them demonstrate the importance of the principle of *non-retroactivity*.

- ***Interpretation of the Constitution in favor of freedoms:*** Although in the freedom-power dilemma the balance is broken in favor of the authority, the aim of "opening the area of rights and freedoms" on the 1982 Constitution should not be forgotten. This general observation also applies to territorial rights.
- ***Metamorphosis of the Constitution:*** As a result of the revisions that started from 1987 and continued until 2010, the 1982 Constitution was amended especially in favor of rights and freedoms and metamorphosed as a whole. The metamorphosis is not limited to the amended articles, but in such a measure that affect the entire Constitution. Article 13, which sorts the restriction clauses but mostly the guarantee criteria, is the major provision of metamorphosis mentioned above, and the restriction clauses and the guarantee provisions are intertwined.

Triple restriction clause should be applied to environmental rights in the light of public interest:

- Law restriction: Constitutional rights and freedoms can only be limited by "law".
- Constitutional causality principle: The reasons for restriction should be stipulated in the Constitution.
- Respect for the Constitution: The restriction must be in accordance with the word and spirit of the Constitution.

The concepts of public interest and territorial integrity should be emphasized in the adaptation of the quadruple guarantee criteria to the environment:

- Democratic society: Constitutional rights and freedoms can only be limited if there is an obligation in terms of democratic society.
- Proportionality: Restrictions should be proportional (reasonable).
- Secular Republic: Restriction s should not be contrary to secular Republic.

- The essence of the right: Under any circumstances, restrictions must not infringe upon the essence of rights and freedoms. How is the essence of the right to environment reflected by the ecosystem components infringed?

When the balance among:

- flora
- fauna
- *Homo sapiens* (as main components of life) is broken, it means that it infringed upon its essence. For instance, if the balance of the tripartite relationship (ecosystem) as "life components" in the related forest would be harmed as a result of mineral extraction to be made in a forest area, it means that the essence of the right to environment infringed.

In this context, in legal arrangements;

- Restriction clauses should be interpreted as narrow as possible,
- Guarantee clauses should be interpreted broadly.

In this regard, the "law" clause should be understood as: In terms of quality; the legal arrangements on environment and nature should be "clear, predictable and accessible". For example, the arrangement made by the bag law is crippled from the beginning as it harms environmental rights and superior public interest in terms of transparency of environmental legislation.

These observations indicate that environmental constitutional law does not only consist of the rules written in the Constitution, but constitutes a whole with their interpretation and application. Since the arrangements that harm the achievements gained in the field of environment will not be incompatible with the principle of non-retroactivity, a holistic interpretation is important and necessary.

Additional Reading Suggestion:

Kaboğlu, İ. Ö. and Özalp, N. H. (2021), Çevre **Hakkı**, 4. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Doğu Karadeniz'i Ne Yapmalı? Kalkınma İdeolojisinin Gizledikleri ve Çay Üzerinden Bir Dönemlendirme[1]

Fuat Ercan

"Lazurişeni na miçkin iri -mutuşi kyona do tana nana çkimi ren."
(Aksoylu 2009)

"Çünkü bir ağacını yerinden sökmek
ve yerine [ÇAY] bir şey dikmek için -ki hemen ürün vermeyecek,

belki dört beş sene sonra ürün verecektir- ufak bir teşvik gerekir."

(TBMM 1340c: 615)

i. Anneden Çocuğuna Yok Olan Bir Dil; Lazca, Anneden Çocuğa Dağı-Tepeyi Saran Bir Bitki; 'ÇAY'

Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği için sunum hazırladığımda merak ettiğim ilk konu, evet kültür, sanat ve ekoloji ama 'gola' ne anlama geliyor oldu. Araştırdığımda 'gola' kelimesinin Lazca'dan geldiğini ve anlamının yayla olduğunu öğrendim.[2] Fakat bu kelimeyi de barındıran Laz kültürü/dili üzerine okumalarım ile ve daha da önemlisi yönetmen *İlkay Nişancı*'nın 2006 tarihli belgeseli *Bir Yudum Bekleyiş*'i izlediğim de fark ettim ki, sadece 'gola' değil Laz kültürüne ait birçok kelime, dahası dilin kendisi unutulma sürecinde. Naciye Teyze "Ben Lazca konuşuyorum ama sen anlıyor musun?" diye soruyordu belgeselde.

Çalıştayın konusu olan 'çay', doğanın uzantısı bir bitki, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde muazzam bir hızla yayılırken, bir kültür Laz Kültürü/dili yavaş yavaş

1 Metin için zaman ayırıp gözden geçiren Elvan Gülöksüz'e teşekkür ederim.

2 Oldukça farklı kültür, dil yaşam zenginliği olan bir coğrafya/kültürün insanlarıyız.

yok oluyor. Kamil Aksoylu *Laz Kültürü* adlı kitabına "Lazuri şeni namiçkin iri mutuşi kyona do tana nanaçkimi ren" diye giriş yapıyor. Yani "Laz dili ile ilgili bütün bildiklerimin kaynağı annemdir" diyor (Aksoylu 2009). Oysa Kamil Aksoylu yine kitabında ***lazi*** ifadesinin ilk olarak MS 70'lerde Plinius'un 37 kitaptan olan çalışmasında bahsedildiğini belirtir (Aksoylu 2009: 22). Anneden çocuğuna değişen bir dil, dağı-tepeyi saran bir bitki; 'çay'. Son cümlemizde bir problem var; "dağı-tepeyi saran 'çay'". Çay, Karadeniz Bölgesi'ne ait bir bitki değil ki sarsın? Burada fetiş bir ifade var. Doğanın bir parçası olan çay, Parietales denen bir türün Theaceae familyasının Camellia cinsi olarak tanımlanabilir. Hepsi bu.

Çayın dünyaya yayılışı kolonyalizmin ve ardından ulus-devletler ve sermaye birikim süreci ile etkileşimli bir süreç içinde gerçekleşiyor. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çay ve çay kültürünün yayılması da rastlantı ya da kendiliğinde olmuyor.[3] Bir *yasa* ile (*407 sayılı Rize Vilayeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesine Dair Kanun*) çay üretimi *başlatılıyor*. Yasanın tarihi 1924. Yeni kurulan bir *ulus-devle*tin, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonra çıkarılan yasa ile gerçekleşiyor. Müdahale/yasanın meşrulaştırıcı ifadesi ise '*kalkınma*' kavramı, yoksulluğu azaltma, ilerleme, dış dünyadan bağımsızlığını kazanma gibi bir dizi toplumun *ortak iyiliğini* içeren söylemle birlikte dile getiriliyor. 1938 Ziraat Kongresi'ne sunulan ve Ziraat Genel Müdürlüğü'nce hazırlanan, Meyvecilik-Bağcılık-Sebzecilik-Çay Genel Raporu ve Beş Senelik Program kalkınma ve bileşenlerini ele verir nitelikte; "arazisi dar ve geçim vasıtası sınırlı bir bölgenin *ekonomik kalkınması*, hem de *dışarıya ödenen* ve *önemli bir yekûn* tutan *paranın ülke içinde kalması*" amacıyla başlatılmaktadır."[4] Böylece Doğu Karadeniz Bölgesi sadece bir bitki (*çay*) ile değil, bölgenin değişim ve dönüşümüne ait farklı müdahaleleri meşrulaştıracak *kalkınma* kavramı ile de karşılaşıyor. Türkiye gibi geç ulus-devlet ve sermaye birikim sürecine dahil olan ülkelerde *kalkınma* kavramı olgusunun içeriği, sermaye birikimi ve ulus-devletin gelişimine bağlı olarak zamanla farklılaşıyor. Türkiye açısından farklılaşmanın özel bir evresine geçtiğimiz bu günlerde Doğu Karadeniz Projesi Bölge Kalkınma Programı (2021-2023) Eylem

3 Oysa çayın bulunuşu bir Çin efsanesine göre bir rastlantı sonucu gerçekleşiyor; MÖ 2737 civarında İmparator Shennong, bir kase kaynamış su içerken bir ağaçtan suyuna birkaç yaprak düşüvermiş. İmparator içkiden bir yudum aldığında aromasından hoşlanmış." Çayın tarihine ilişkin zevkli bir video tanıtım için; https://www.youtube.com/watch?v=LaLvVc1sS20, Erişim tarihi: 17 Temmuz 2021.

4 Çay üretiminin ulus-devlet destekli gelişimi için oldukça önemli makale; Saklı, A. R. 2019. "Türk Çay Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi,* C. 14, sayı 2, 511 – 534.

Planı başlıklı raporun önsözünü yazan Cumhurbaşkanı R. T. Erdoğan süreci *kalkınma hamlemiz* olarak tanımlıyor: "Ekonomik ve sosyal kalkınmayı desteklemek üzere rekabetçi ürün türlerine geçiş, pazarlama olanaklarının genişletilmesi, organik tarım, yenilenebilir enerji ve inovasyon çalışmaları, insan kaynakları ve kurumsal kapasitenin geliştirilmesi, doğal varlıkların ve kültürel mirasın korunması ve değerlendirilmesi bölgelerin rekabet gündemini desteklemede yeni dönemin önemli unsurları olacaktır" diyerek detaylandırıyor (Doğu Karadeniz Bölge Kalkınma Programı 2021). Kalkınma kavramı ile işaret edilen yeni durum çay üretimini de içine alan yeni tanımlamalara neden oluyor; *"çay ve fındığa bağlı zayıf bir ekonomiye*" sahibiz vurgusu yeni kalkınma önerileri ile devam ediyor: "Karadeniz Bölgesi ürün bazında yeteri kadar çeşitlilik sağlayamayan ve uzmanlaşma konusunda gerekli düzeye ulaşamayan bir konuma sahip. Bölge az sayıda geleneksel ürün (gıda, tütün, kağıt gibi) üretiyor." Bu tespitler beraberinde *kalkınma* adına *Doğu Karadeniz'i ne yapmalı* yönünde bir dizi yeni öneri/plana eşlik eden müdahalelere neden oluyor.

DOKAP'ın tanıtım videosunda yer alan; "DOĞU KARADENİZ, KÂRLI FIRSAT ALANLARI, ÇEŞİTLİLİK ARZ EDEN TATMİNKAR ÜRETİM MERKEZLERİ İLE YENİ YATIRIMCILARI BEKLİYOR".[5] Beklenen yatırımcılar ve yatırımların bir kısmını yaptığım gezilerde gözlemleme olanağım oldu. HES, termik santraller ile enerji sektörü ve Yeşil Yol ile turizme açılışına karşı yöre halkının protesto/mücadelelerine bilgimce dahil oldum. HES için bölgede gerçekleştirdiğim yolculuk sırasında Barış Manço'nun Giresun'a ait parçasında dile getirdiği "dereboyu kavaklarının" yerini iş makinelerinin almış olduğunu gördüm. DSİ'nin 55. yıl kutlamalarında Erdoğan, hizmete alınan tesislerle ülkenin nasıl bir şantiyeye dönüştüğünü işaret ettikten sonra "Bu konuda hükümetimiz kararlı, ülkemizin sulanabilir arazilerinin tamamına suyu götüreceğiz. Daha önceki dönemlerde devamlı söylenen 'Su akar, Türk bakar' sözünü su kaynaklarına yaptığımız yatırımlarla 'Su akar, Türk yapara çevirdik" diyor.[6] Dereboyu iş makineleri yeraltı/yerüstü sularına sadece bakmayıp, onlara altından kelepçe takmak için yoğun bir faaliyet içindeler.

Doğu Karadeniz'de çay ile başlatılan *kalkınma* süreci, enerji, maden, turizm ile değişerek, dönüşerek devam ediyor. Değişimin hızlandığı dönemlerde daha önceki değişimleri ve yarattığı yıkımları hatırlamak/hatırlatmak belleği canlı tutmak, yeni yıkımların farkında olup, karşı durmak için önemli.

5 Büyük harflerle yazma bize ait değil, konunun önemini belirtmek için olsa gerek DOKAP böyle uygun bulmuş.

6 https://www.milliyet.com.tr/siyaset/su-akar-turk-bakar-sozu-artik-gecerli-degil-1369765, Erişim tarihi: 27 Mart 2011.

ii. Geçmiş ile Şimdi Arasında Bağlantı Kurmak Oldukça Zor

Bölgenin belleğinde çayın yerini düşünürken, kendi adıma çay ile ilgili ilk şaşkınlığımı hatırladım. Bu şaşkınlığı ilk kez çay konusunda duygularını düşüncelere çevirip yazılara döken sevgili öğrencim/arkadaşım Fatma Genç'le tez konusunu seçtiği dönemde yaptığımız bir sohbette; "çayın ilk üretimine Cumhuriyet'in erken döneminde başlanmış" olduğunu söylemesi üzerine yaşamıştım (Genç 2010). Annem ve babam bildim bileli çayı çok severler, tüm buluşma ve sohbetlerini çay eşliğinde yaparlardı. Ben de başından itibaren çayın bu topraklara ait ve bu topraklarda yetiştiğini düşünüyordum. Çay ile belgesel ve diğer materyallere baktığım da bölge halkı için de neredeyse aynı düşünce/duygunun egemen olduğunu gördüm. Bölge halkının çay öncesi kültür/yaşam ortamını sıklıkla unuttuklarını, sadece bir dilin ve dilin biçimlendiği kültürü değil, kaybolan kültürle birlikte tek ürün (çay) ve ürünle (çayla) birlikte doğanın sahip olduğu zengin çeşitliliğin tahrip edildiğini de unuttuklarını gözlemledim. Kalkınma, dışsal bağımlılığı azaltma gibi saiklerle ulus-devlet eli/zoru ile yaratılan bir ortam ve zamanla bu ortamın normalleşmiştirildiği, çayın bölge halkının temel gelir biçimi olduğu için, bu durumun çay üretimine yönelik her türlü eleştiriyi *olumsuz karşılama* ihtimalini de içinde barındırdığını gördüm.

Çayın bölgede yarattığı etkileri belleği yenileyerek düşünmek, Doğu Karadeniz için yeni kalkınma/yatırım kararlarının yoğunlaşarak arttığı günümüz koşullarında çok daha önemli. Doğu Karadeniz için yeni arayışlar ve arayışların olası olumsuz sonuçları için bölge halkının ve konu üzerine düşünenlerin eleştirel bir mesafe koyarak tarihsel süreci düşünmesi anlamlı olacaktır. Çünkü Doğu Karadeniz'in kültürü ve doğası ulus-devlet destekli sermaye birikim süreci ile bir defa daha yıkımı yaşıyor. Beraberinde ulus-devlet üzerinden çayın bölgede bir kültür olarak toplum-doğa üzerindeki yıkıcı etkilerinin çok daha yoğun yaşanacağı bir döneme giriyoruz.

Çay bölgeye *kalkınma, ilerleme, bağımsızlaşma, zenginlik* ifadeleri ile geldi. Yukarıda ifade ettiğim gibi yine *kalkınma*, ve *Güçlü Yeni Türkiye 2023* adlandırılması/paketlemesi ile bölgeye yönelik muazzam bir müdahale başlamış durumda. *Doğu Karadeniz'i Ne Yapmalı* yönündeki arayışlar ve açığa çıkan uygulamalar şimdiden ekolojik ve toplumsal yaşam için yıkıcı bir süreci/geleceği başlatmış durumda. Evet geçmiş ile şimdi ve gelecek arasında köprüler kurmak zor da olsa gerekli ve önemlidir.

iii. Kalkınma Masalı ve Bölgesel Kalkınma İçeriğinde Dönüşüm

"Çay bizim kutsalımızdır" (İnal 2019).

Masalların sonu genellikle iyi biter, oysa kalkınma üzerinden anlatılan masallar hep sahip olunan kültürün, doğanın, çalışanların yıkımı ile bitiyor. Bunlar uzaktan birinin düşünceleri/ifadeleri değil. Otuz yıla varan kalkınma dersleri veren biri olarak, düşünsel/deneyimlerden hareketle bunu söylüyorum.

Kalkınma diye aktarılan masalı dile getiren genellikle ulus-devleti temsil eden siyasal iktidarlar oluyor, siyasal iktidarlar "her köşede milyoner/zengin yaratma" diye umutları besleseler de, ulus-devlet destekli sermaye birikimi döneminde sonuçlardan nemalananlar *girişimci*, *patron, işveren* olarak anlatılan sermaye makinesinin öznesi/aktörü/eyleyenleri oluyor. Ama şunu kabul etmemiz gerekiyor, çayın bölgeye girişi, yeni inşa edilen ulus-devletin teşvikleri ile devlet üzerinden gerçekleştiriliyor. Ülkede sermaye birikimi bir aşamaya vardığında önce çay işleme ve dağıtımında firmalar yani işverenler görüyoruz, son yıllarda ise çeşitlenmiş alanlarda olan sermayeler bölgenin suyunu, madenini, kayasını, doğasını istiyor. Bu isteğin dile gelişi yine kalkınma ifadesi ve eylemlilik hali ise bölgeye yatırım yapmak olarak adlandırılıyor. Bölgenin ulusal gelire katkısı diye istatistik verileri içinde zenginleşen olarak adlandırılsa bile sonuçta bir köşede yaratılan milyonerler bu işten nemalanıyor, doğa ve bölge insanı da yer yer kazanıyor gibi görünse de masalın kaybedenini oynuyor. Garip bir masal bu. Ortamın her geçen gün kötüleşmesini sağlayan kötücül güçler, bölge halkı açısından her seçim sürecinde desteklenen kurtarıcılara dönüşüyor.

Çayın Doğu Karadeniz Bölgesi'ni ele geçirme süreci aynı zamanda ulus-devleti ayakta tutacak sermaye birikim makinası/mekanizmasının da inşa süreci. Ulus-devlet destekli sermaye birikim süreci ile başlayan süreç genel olarak tarım toplumunun tüm bileşenlerini ve bölge açısından ise zamanla biriken kültürel süreçlerin tahrip edilmesine neden oluyor. Zihinlerde başlayan ulus-devlet ve kalkınma süreci yaşam ortamını inşa ederken, sanki *boş bir levha* gibi düşünme olanağı, artık ne derseniz onu veriyor.

Ulus-devletin dünya ölçeğinde belirleyici olan sermaye birikiminin olanak-zorunlulukları ile karşılaması ve yerine getirmesinin ideolojisi olarak düşünmeli *kalkınma* kavramını. Ama organize bir düşünce ve zamanla bir disiplin olarak kalkınma iktisadı, sosyolojisi ve politikası gibi yaşamın tüm alanların yayılıyor. Diğer sosyal bilimlere ait disiplinlerden farklı olarak doğrudan yaşam ortamına müdahale anlamına da gelecek *kalkınma stratejileri* olarak vücut buluyor.

Geç ulus-devletlere ve siyasal iktidarlara muazzam manevra yeteneği sağlıyor. Siyasal iktidar devletin varlığı, sürekliliği, maddi yeniden üretimi için ve dolayısıyla kendi siyasal devamlılığı için kapitalist zenginlik yaratmanın temel biçimi olan sermaye birikim sürecini yaratmak ve inşa etmek zorunda.[7] İnşa süreci eşitsiz bir zaman aralığı ile devam ediyor. Bu ilk mekanizma inşa dönemi yekpare sınıfsız bir vücut olarak ulus-millet ve onun vatandaşlarını yaratma adına *kalkınma* ideolojisi ile paketleniyor. Paketi açtığımızda karşımıza sermaye birikim mekanizmasının bileşenleri (emek-gücü piyasası, meta piyasası, para piyasası, döviz kuru piyasası) çıkıyor. Ama bir defa sermaye birikim mekanizması işlemeye başladığında, devlet-siyasal iktidar ile sermaye birikim mekanizması ve onun taşıyıcıları arasında değişen bir dizi bağlantı açığa çıkıyor. *Kalkınma* ideolojisi simbiyotik bir ilişki içinde sürekli farklılaşıyor, evriliyor.

Türkiye gibi geç kapitalistleşen ülkelerde ulus-devletin inşası, zaman aralığı ile sermaye birikim mekanizması ve bu mekanizmanın aktörü olan 'her köşede milyoner' denen sermayedarları yaratıyor. Burada çay ürününe özgü bir durum var. Çalıştaydan sonra okuma fırsatı bulduğum Rahşan İnal'ın oldukça zengin bir içeriğe sahip doktora tezinde yaptığı birçok katkının yanı sıra konumuz açısından bir diğer vurgusu; "Rize'de devletin, esas olarak basit meta üreticisi haline getirdiği köylüleri 'küçük meta üretimi' olarak nitelenen üretime yönlendirdiği ve piyasa ilişkilerinin içine çekilme sürecinin radikal olmayan bir biçimde -toplumsal tepkiyi çekmeden- aşama aşama geliştirdiği" iddiası oldukça yerinde bir argüman (İnal 2009). Ulus-devletler sadece sermaye birikimi ve devletin yeniden üretimi işlevi ile tanımlanamaz, aynı zamanda toplumun yeniden üretimini de sağlamak zorundalar. İnal çalışmasında bölgenin yeniden üretim koşulları için çayın sağladığı potansiyeli dile getiriyor; "Rize halkının ekonomik koşulları daha da kötüleşmişti. Bu yöreye küçük mülkiyet düzeni içinde üretilebilen böyle yeni bir ürünün sokulması, yörenin toplumsal yapısını etkileyebilecek önemli bir potansiyel taşıyordu" (İnal 2009: 94). Bölgenin ürün üzerinden yeniden üretimi gerçekleşirken bölgede ve genel olarak Türkiye'de sermaye düzeneği gelişiyor, düzeneğin taşıyıcısı olan sermayedarların sayısı ve kontrol ettikleri sermaye miktarları artmaya başlıyor. Sermayedarları ben mitolojideki Kral Midas'a benzetiyorum. Midas'ın; "her dokunduğunu altına dönüştürmesi yani böylece çok zengin olması" olan tek isteği kabul oluyor ve değdiği her şey altına dönüşüyor. Böylece Midas yediği elmayı yiyemez, sevdiği kızını artık sevemez oluyor. Endüstriyel ürün olarak çayı başlatan ulus devlet, kalkınma diye diye her köşede Midas'lar yarattı. Büyüyen, gelişen Midaslar artık 'çay' ile yetinmiyorlar. Çayın saçıldığı alanlardaki

7 Bu genel marksist devlet analizinden farklı bir düşünce, ama böyle düşünüyorum.

yerüstü ve yeraltı sularını, kıyı şeridini, madenleri ve doğanın sunduğu olanakları da *turizm* olarak altına dönüştürmek istiyorlar. Simbiyotik ilişkiden dolayı ulus-devletin icra organı olan siyasi iktidar(lar) bu isteği kışkırtıyorlar. Doğu Karadeniz'in taşını toprağını sermayeye dönüştüren Cengiz Holding'in son dokunduğu yer İşkencedere Vadisi'ni düşünelim. Cengiz Holding devletten aldığı ihalelerle dünyada ilk ona giren bir Midas. Cengiz Midas'ı Rize İkizdere İşkencedere Vadisi'ne de dokunarak sermayeye dönüştürmek için iş makinelerini harekete geçirdi. "İş makineleri yüzlerce yıllık ağaçları parçalayarak kökünden söküyor. Vadinin yamacından sökülen kayalarla birlikte yamaç aşağı akan toprak, doğal güzelliklerin ve insanların can suyuna, İşkence deresine taş ve toprak dolduruyor. Cengiz Holding, oradan çıkarılacak taşları İyidere lojistik liman inşaatında dolgu malzemesi olarak kullanmak üzere İşkencedere Vadisi'ne taş ocağı açıyor. Söylendiğine göre Cengiz Holding yılda 15 milyon ton taş çıkaracak bölgeden.[8]

Tekrar edelim çayın öyküsünün ulus-devlet ile sermaye birikiminin zaman içindeki değişimi üzerinden analiz edilmesi gerekiyor. Ama analiz için her iki işleyişi gizleyen *kalkınma ambalajından* kurtarmamız gerekiyor yaşanan süreci. Peki masalın kötü olan yanı ne olabilir ki? Aslında bahsettik *tabula rasa,*

8 https://marksist.net/derya-cinar/talana-karsi-mucadele-sesleri-ikizdereden-geliyor, Erişim tarihi: 18 Mayıs 2021.

yani sıfırdan bir ortam yaratılırken kültürün iki bileşeni doğa ve insan yeniden tanımlanıyor ve yeniden kodlanarak yok ediliyor. Kalkınma kavramı ısrarla tüm ulus-toplumun ortak iyiliği için refah ve zenginlik adına kullanılıyor. Siyasilerin, yeni yetme ve eski yetme işverenlerin çıkarları her fırsatta KALKINMA adı altında paketleniyor.

Kalkınma derslerinde *kalkınma* masallarını Jean De La Fontain'in öküz olmak isteyen kurbağa masalı ile anlatırdım. Erken dönem sermaye birikimi ve ulus-devlet olan kapitalist toplumlara öykünen, onlar gibi olmak isteyen kurbağanın öyküsü. Bizim gibi *geç ulus-devlet ve sermaye birikimi* gerçekleştirilen toplumlarda toplumsal kalkınma olarak adlandırılan süreç değil ama kalkınanlar vardır ve kalkınanlar adına bir de tahrip edilen toplumsal kültür, emek-gücü ve doğa... Kalkınma masalının yıkıcı sürecini detaylı olarak anlatmak olası değil, ama Birleşmiş Milletler'de işleyişin sözcüsü olan ve Kalkınma ile adlandırılan UNDP'nin 2006 yılında hazırlanan Raporu'nu özetlediğim grafiği buraya bırakayım.[9]

Çay doğrudan ihtiyaçları karşılamayan endüstrileşme sürecine bağlı bir süreçten geçtikten sonra, zamanla ulus-devlet destekli sermaye birikim sürecine çekilen ve tüketicilere ulaşan bir üründür. Kalkınma adına başlatılan süreç makineleşme ile devam ediyor. Kemalpaşa'da dolaştığım çay fabrikasını anlatan arkadaş/çalışan, makineleri göstererek yanlış hatırlamıyorsam "1600 çalışanın işini yapıyor bunlar" demişti. Kalkınma masalının zamanla artan önemli bir sonucu da işsizlik, literatürde buna işsizlik *yaratan kalkınma* deniyor. Doğu Karadeniz'de makineleşme ve devletin içsel mimarisinin dönüşümüne bağlı olan *özelleştirme* süreci, bölgenin en önemli problemi olan işsizliği yaratıyor. İşsizliği yaratan kalkınma süreci yine kalkınma ile işsizliğin azaltılacağı ifadesine dönüşüyor.[10]

Kalkınma öyküsü ile başlayan çayın yaşamı, Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ulus-devletin destek-zoru ile yayıldığında, doğanın zenginliğini yok ediyor. Buna *geleceksiz kalkınma* adını veriyoruz. Bölgede zaman içinde çayın tek gelir kaynağı olması bugünlerde bölgenin yeraltı-yerüstü kaynaklarını kullanmak isteyen Midaslar için *tek ürünlü endüstrileşme* olarak eleştiriliyor. Yeni dönem kalkınma anlayışı tek endüstri ürününden çeşitlenmeye geçiş gerektiğine dair iddiaları ve bu geçiş için de kalkınma kavramını kullanıyor. Yeraltı-yerüstü sula-

9 Detaylandırmak bize verilen sayfa sınırını aşıyor.

10 Doğu Karadeniz'de HES mücadelesi için dolaştığımızda, HES inşaat süreci içinde inşaat işçisi ve az sayıda mühendisin çalıştırıldığını ve inşaat bitiminde en az istihdamla gerçekleştirilen bir enerji üretim alanı olmasına rağmen, "ama işsizliği azaltacak" ifadeleri ile karşılaşıyorduk. Biz de dilimiz döndükçe bu çelişkiyi anlatıyorduk.

rı beton kanallara hapsederek enerji elde etmenin sonuçlarını Doğu Karadeniz Bölgesi sel ve benzeri felaketler olarak yaşıyor.

Kültür ve doğanın tek ürün dolayında biçimlenmesi özellikle çay üretiminin ağırlıklı kadın emek gücü üzerinden olması, kalkınma literatüründe erkek egemen kalkınma olarak tanımlanıyor. Bölgeye baktığımızda çay üretim alanları ve getirilerinin kontrol ve mülkiyet hakkının çoğunlukla erkeklerin elinde olması kalkınmanın bir diğer yönünü ifade ediyor.

Ulus-devlet destekli sermaye birikimi Türkiye'de olduğu gibi yukarıdan aşağıya katılımın az olduğu ve zamanla açığa çıkan krizlerle artan bir otoriterleşme ile eş zamanlı yol alıyor. Bugün *Saray Rejimi* ve sıklıkla dile getirilen "isteseniz de istemeseniz de yapılacak" ifadesi ile gerçekleştirilen müdahaleler kalkınma adı altına başlatılan ulus-devlet destekli sermaye birikiminin bu topraklarda açığa çıkan bir diğer sonucu.

Çay ürünü üzerinden başlatılan ve bugün farklı alanlarda dile getirilen *kalkınma sürecinin* yarattığı olumsuzlukları işaret etmek, daha fazla tahribata yönelen Midasların gerçek niyetlerini göstermek açısından oldukça önemli. Önemli, çünkü artık sadece çay ile yetinmiyor Midas ve ona yolu açan siyasal iktidar, doğanın sahip olduğu yeraltı, yerüstü bütün çeşitliliği inşaat, madencilik, enerji ve turizm adına tahribat sürecine girişiyor. Yeni dönemi tanımlayan *kamu-özel işbirliği*, siyasi iktidar ile Midaslar arası karlılık ittifakını işaret ettiği ölçüde yıkımın daha derinden ve çoğul olacağını ele veriyor.

iv-) Doğu Karadeniz'in Kalkınma Dönemleri; Değişimin Adını Koymak

"Çayla birlikte herkese çay cüzdanı verdiler." B. Topaloğlu
(İnal 2019: 116)

Anlatıda ama daha çok gözlemlerimden hareketle *kalkınma* kavramı üzerinden *çay öncesi* Doğu Karadeniz dediğimde aslında bölgeye ait bir dönemlendirme yapmış oluyorum(z). Çay öncesi bir dönem var ise, çayın bölgeye gelişinin de bir tarihi, bu tarihin kendi iç evreleri ve bir de sancılı bir şekilde bugünlerde yaşanmaya başlayan yavaş yavaş çayın etkisinin azaldığı dönemlerden bahsedebiliriz.[11]

Çayın öyküsünü/dönüşümünü anlamak için dönemlendirme ve dönemlendirmenin kendi içindeki dönüşümünün anlatılması *Doğu Karadeniz Ne İdi?*

11 Sunum sırasında yaptığım bu sezgisel dönemlendirme zaten Fatma Genç ve oldukça detaylı olarak R.İnal'ın çalışmalarında yer almaktadır (Genç 2010; İnal 2019).

Tablo 1: Türkiye'de Çıkarılan Çay Yasaları Kronolojisi

Çıkarılan Yasa ve Mevzuat	Mevzuat İçeriği
06.02.1924 Tarih ve 407 Sayılı Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun.	Yasa ile Rize ve Borçka'da yaşayan halka, fındık, portakal, limon ve mandalina yanında ücretsiz çay tohumu ve çay fidanları dağıtılmıştır.
02.04.1940 tarih ve 3788 Sayılı Çay Kanunu.	1938'de yeniden başlatılan çaycılık faaliyetlerine yasal altyapı sağlanmıştır.
25.05.1942 Tarih ve 4223 Sayılı Kahve ve Çay İnhisarı Kanunu	1933'ten itibaren çay ithalatı, 1938'den itibaren çay iç satımı tekele alınmıştı. Yasa ile mevcut tekel yasal teminat altına alınmıştır.
7.6.1949 tarih 5433 sayılı Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Görev ve Kuruluş Kanunu	1938'den 1949'a kadar çaycılık faaliyetlerini yürüten Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu kapatılmış, çay işi Tekel Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir.
27 Şubat 1950 Tarih ve 574 Sayılı Kanun	Çay tarım alanları 65.000 dekara çıkarılmıştır.
10 Temmuz 1953 tarih ve 6133 Sayılı Kanun	Çay tarım alanlarının genişletilmesi için Bakanlar Kurulu'na yetki verilmiştir.
6 Aralık 1971 tarihli ve 1497 Sayılı Çay Kurumu Kanunu	Çay Kurumu adı altında bir İktisadi Devlet Teşekkülü kurulmuştur.
112 sayılı Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü kuruluşu hakkında Kanun Hükmünde Kararname (18.10.1983 tarih ve 18195 sayılı Resmi Gazete)	Çay Kurumu'nun adı Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü olarak değişmiş ve bir Kamu İktisadi Kuruluşuna dönüştürülmüştür.
4.12.1984 tarih ve 3092 sayılı Çay Kanunu	Tekel mahiyetinde olan çay üretimi, işletmesi ve satışı özel sektöre açılmıştır. (Serbestleşme; deregulasyon).
24.11.1994 tarih ve 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun	Çaykur'un Kamu İktisadi Kuruluşu olma vasfına son verilerek, İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) statüsüne alınmıştır.
19 Ağustos 2016 tarih ve 6741 sayılı Kanun	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Türkiye Varlık Fonu Anonim Şirketine devredilmiştir.

KAYNAK: A.Rıza Saklı (2019) *Türk Çay Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirmesi* , Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, C. 14, S. 2, 511 – 534.

Ne Olmalı? soruları üzerinden şekilleniyor. Bu sorulara sağlıklı cevap verebilmek dönemlendirme sorununun muhataplarını da açığa çıkartacaktır.

Ulus-devlet destekli endüstriyel bir ürünün desteklendiği ilk dönem üzerine çok düşünmemiz gerekiyor. Bir ürünün bölgeye yerleşmesi için ne varsa yapılmış. Çay bölge halkı tarafından zamanla kabullenilip çok daha önemlisi artık "Çay bizim kutsalımızdır" deme noktasına gelmiş/getirilmiş. İnal'ın tez için görüştüğü bir vatandaşın ifadesi kutsal olan çayın varlığı hakkında: "Devletimiz bize çay tarımını öğretti. Fabrikasını açtı. Destekledi. Doğu Karadeniz için çay demek hayat demek. Getirmiş çay fabrikanı kurmuş, kapının önünde devlet işi." (İnal 2019: 130). Çayın ulus-devlet tarafından teşvik ve zorunlu kılınması

ile çayın metalaşmasında devletin önemli bir değişken olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Her mahallede Midaslar yaratan devlet her Midas için birçok işçinin yaratılmasının da önünü açmıştır. Ama bu ilk dönemde henüz fabrika alanında Midas yoktur.

3788 Sayılı Çay Kanunu çaycılık faaliyetinin alt yapısını kurarken, 4223 sayılı Kahve ve Çay İnhisar Kanunu ile çay üreticileri dış dünya karşısında devletin koruması altına alınmıştır. Çay üretiminin bölgeye hızla yayıldığı yıllar Demokrat Parti Dönemi (1950-1960) olmuştur. Demokrat Parti döneminde kalkınma, Türkiye'yi *Küçük Amerika* yapmak ya da "her mahallede milyoner yaratma" dönemi olarak tanımlanmaya başlıyor. Han ve Han'ın *İki Buçuk Yaprak Çay* adlı çalışmasında verilen tablo aslında Demokrat Parti dönemi ve sonrasında çay üretiminin Doğu Karadeniz Bölgesi'ne yayılma hızını ve beraberinde artan üretimini gözler önüne seriyor.[12] Bölge halkı gelirinin artışı için ilk etapta Demokrat Parti'nin etkinliğini görse bile, aslında Fatma Genç'in işaret ettiği *çay sanayisinin oluşturulmasının* sonuçlarını da topluyor (Genç 2021).

1970'lerde ulus-devlet destekli birikim sürecinin özellikle döviz biçiminde sermaye ihtiyacı ile krize girmesi sadece askeri darbeye yol açmıyor, askerlerin baskıcı uygulamaları altında devletin ve sermayenin iç bağlantıları hızla değiştiriliyor. Değişimden çay endüstrisine düşen pay, her mahallede yaratılan Midasların çay işleme ve dolaşım alanına dahil edilmesi olmuştur. 1984 tarihli 3092 Sayılı Kanun ile devletin tekelinde olan çayın alımı, işlenmesi ve pazarlanmasına Midasların da dahil olması sağlanmıştır. 24 Ocak ekonomik kararların ve 12 Eylül askeri darbesinin temel yönelimi "güçlü devlet" eli ile sermaye birikiminin önündeki engellerin kaldırılması olmuştur. Tüm çaba döviz kazandırıcı faaliyetlerin hızlandırılması yönünde gerçekleşmeliydi, ihracata yönelik kalkınma bu dönemin temel argümanı/stratejisi olmuştur.

Doğu Karadeniz Projesi Bölge Kalkınma Programı (2021-2023) Eylem Planı, "Kaynakların, etkili ve verimli kullanılması, yerel dinamiklerin ve fırsatların doğru değerlendirilmesi, bu yolla bölgesel kalkınmanın yurt sathına yayılması" ifadesi ile başlıyor (DOKAP Başkanlığı 2021). Raporlarda artık sadece tek ürüne bağımlılık değil, kamunun değişen politikalarının yarattığı olumsuzluklar sıralanıyor; "Bölge illeri tek ürün tarımına çok bağımlıdır (Rize'de çay, Giresun'da fındık gibi). Bu ürünlerde gözlenen kamuya bağımlılık ve kamu kuruluşlarının işlevlerinde beklenen azalma, çiftçi gelirlerinde önemli artışlar

12 Çay üretim ve işletilmesinin bölgeye hızla yayılması parti-seçmen bağlantısı içinde de ele alınması gerekiyor. Siyasal patronaj ilişkisi ve oy avcılığı çay üreticilerinin teşvik ve desteğinin hep belirli bir düzeyde devam etmesine neden olmuştur.

hedeflendiğinde, alternatif gelir kaynaklarını geliştirmeyi zorunlu kılmaktadır." 2021'e gelene kadar aslında TÜSİAD, TOBB gibi sermayeyi temsil eden örgütler, bölgenin çaya bağlı yapısına işaret ederek alternatif çerçeveler önermişlerdir; TOBB'un 2007 tarihli *Ekonomi Panoraması*'nda bölgeye ilişkin "*Her türlü malzeme var ama helva yapmayı bilmiyoruz"* ifadesi kullanılıyordu. Yeni bölgesel kalkınma anlayışı helva yapımı için gerekli kaynakları bulma, hareke-te geçirme biçiminde gerçekleşiyor. Sermayeleri (Midasları) temsil eden farklı örgütler, farklı öneriler ile öne çıkıyorlar. Ülkesel ve Bölgesel Kalkınma Stratejileri 2001 krizi sonrası önemli bir değişim geçirmiştir. Çay temelli stratejilerinin yerini artık Doğu Karadeniz için; çay ama, enerji, maden, inşaat, turizm, sağlık gibi çeşitlendirilmiş bir dil almıştır. Midaslar kendi heyecanlı yatırım iştahlarını açıklamak yerine kâr, gelir, mevki üzerinden bir ittifak oluşturmuşlardır. Siyasiler, akademisyenler, bürokratlar, teknokratlardan oluşturdukları *ittifak korosunun* ısrarlı tekrarları: "*Doğu Karadeniz Bölgesi çay ve fındığa bağlı zayıf bir ekonomiye mahkum mu?"* olmuştur. Siyasi iktidar Doğu Karadeniz Bölgesi'ni tekrar gündemine alıyor. Kalkınmak için çay dışında diğer kaynaklara yatırımın gerekliliğini ısrarla işaret ediyor. Bölgesel dengesizlikleri ortadan kaldırmaya yönelik politikalardan bölgesel sermaye biriktirme politikalarına geçişle birlikte çay üretimi, çoğul çıkar yönelimli ilişkilerde eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Fatma Genç'in referenslarından hareketle baktığımızda, çay üreticilerinin çıkarları için dile getiren gerilimli müzakere sürecine girildiğini görüyoruz; Rize Ticaret Borsası (RTB) Başkanı Mehmet Erdoğan, Türk çayının geleceği için Çay Kanun Tasarısının bir an önce yasalaşması gerektiğini kaydetmektedir.[13] Fakat DOKAP'ın ifadesi: "DOĞU KARADENİZ, KÂRLI FIRSAT ALANLARI, ÇEŞİTLİLİK ARZ EDEN TATMİNKAR ÜRETİM MERKEZLERİ İLE YENİ YATIRIMCILARI BEKLİYOR" doğru çıkmıyor. DOKAP'ın işaret ettiği alanlara yine siyasal iktidarın desteği ile yatırım yapma az sayıda Midas'ın tekelinde gerçekleşiyor. Bu günlerde Beşli Çete dense de bu sermaye grupları ulus-devlet destekli sermaye birikiminin geldiği noktayı işaret ediyor. Beşli sermaye grubu karşılığı ödenmemiş emek zamanı (işçiler), karşılığı hiç verilmeyen doğa kaynakları (madenler, yeraltı suları, biyolojik çeşitlilik) ve görünmeyen emeği (kadın emeği) sermayeye dönüştürüyorlar. Kalkınma adına paketlenen süreçler, birilerinin sermaye birikimi ile sonuçlanıyor. Ama havaya, toprağa emeğe göz diken Midasların getirdikleri yıkım daha bir görünür oldu. Bölge halkının, hiç değilse bir bölümü, Midas ve Midas'a yapılan desteklere hayır demeye başladı.

13http://www.olay53.com/haber/rtb-baskani-erdogandan-cayda-carpici-aciklamalar-650455.htm, Erişim tarihi: 19 Temmuz 2018.

Cengiz İnşaat AŞ
BARAJLAR/MADENLER/HESLER KİMLERİ BESLER

-Samsun - Bafra - Sinop Yolu
-Trabzon-Aşkale Yolu
-Gümüşhane Çevre Yolu
-Samsun II Mobil Enerji Santrali
-Giresun Limanı Mendirek Onarımı İnşaatı
-Zonguldak Ereğli Kıyısı
-Hopa Limanı Onarımı ve Mendirek Uzatılması İnşaatı
-Trabzon Atasu Barajı ve HES İnşaatı
-Trabzon Akçaabat Ayr. Düzköy Yolu
-Rize Çamlıhemşin Ayder Ilıcası Yolu
-Kalehan Enerji Üretim ve Ticaret AŞ
-Artvin Hopa Kemalpaşa Sarp Yolu
-Artvin Kafkasör Yaylası
--Artvin Hopa Ardeşen Çayeli Yolu
-Rize İkizdere - İspir Yolu Ovit Tüneli Ve Bağlantı Yolları
-Ordu-Giresun Havalimanı
-Adana Menge Barajı ve HES İnşaatı
-İstanbul Maltepe Sahil
-İstanbul Metrosu
-Ankara Hızlı Tren Garı Projesi
-Mardin Ilısu Barajı ve HES İnşaatı
-Muş Yukarı Kaleköy Barajı ve Hidroelektrik Santrali
-Bingöl Kiğı - Yedisu Yolu
-Kastamonu - Çankırı (Ilgaz Tüneli Dahil) Yolu

Rizeli Havva nine (Rabia Özcan) Rize valisine yönelik, "Devlet yok, halk var! Kimdir devlet ya! Devlet bizim sayemizde devlettir" sözleriyle Midaslara ve Midaslara destek verenlere karşı bölgenin tarihi/kültürü adına mücadelenin simgesi haline gelmiştir. Rize Valisi 'Yeşil Yol' projesine karşı çıkanları "Beş, on günlüğüne gelenler ahkam kesiyor," diyerek eleştirmişti.

407 sayılı Çay Yetiştirilmesine Dair Kanunla başlayan zorunlu sürece bölge halkı önce direniyor ve zamanla "çay bizim kutsalımız" diyecek bir kültüre/ aşamaya geçiyor. Bugünlerde ise bölgenin tüm kaynakları Midas'lar için *kutsal* olurken, bölgenin yaşam ortamı yeniden yıkım/ direnme sürecini yaşıyor. Doğu Karadeniz'i Ne Yapmalı? Midaslar ve Midasların getirdiği yıkıma karşı mücadele verenler tarafından yazılan bir tarihi yaşıyoruz.

What to Do in the Eastern Black Sea Region?

Hidden Ideology of Development and a Periodisation Based on Tea[1]

Fuat Ercan

"Lazurişeni na miçkin iri-mutuşi kyona do tana nana çkimi ren"
(Aksoylu 2009).

"Because uprooting a tree and to plant something in its place [TEA]
which will not yield immediately, maybe after four
or five years it will produce- A little incentive is need.
(Parliament 1340c: 615).

i. A Disappearing Language from Mother to Child; Laz, A Plant Covering the Mountain from Mother to Child; 'TEA'

When I prepared a presentation for the *Gola Culture, Art and Ecology Association*, the first thing I wondered about was culture, art and ecology are fine, but what does "gola" mean? When I researched, I learned that the word 'gola' comes from Laz and means plateau. [2] However, with my readings on Laz culture/language, which also includes this word, and more importantly, when I watched director İlkay Nişancı's 2006 documentary (*Bir Yudum Bekleyiş*), I realized that not only 'gola' but many words belonging to Laz culture, moreover, the language itself is in the process of being forgotten. In the documentary Naciye Aunt was asking, "I speak Laz, but do you understand?".

1 I would like to thank Elvan Gülöksüz for taking the time to review the text.

2 We are people of a geography/culture with quite different cultures, languages and richness of life.

While the subject of the workshop, 'tea', a plant that is an extension of nature, spreads tremendously in the Eastern Black Sea Region, a culture of Laz culture/language is slowly disappearing. Kamil Aksoylu starts his book *Laz Culture* with the words "Lazuri şeni namiçkin iri mutuşi kyona do tana nanaçkimi ren". In other words, he says, "The source of all I know about the Laz language is my mother" (Aksoylu 2009). However, Kamil Aksoylu also states in his book that the expression lazi was first mentioned in the 37-book work of Plinius in the 70s AD (Aksoylu 2009: 22). A language that changes from mother to child, a plant that covers the mountain and the hill; 'tea'. There is a problem in our last sentence; "the 'tea' that surrounds the mountain-hill". Tea is not a plant that belongs to the Black Sea Region, right? There is a fetish expression here. Tea, which is a part of nature, can be defined as the Camellia genus of the Theaceae family of a species called Parietales. That's all.

The spread of tea to the world takes place in an interactive process with colonialism and then nation-states and the capital accumulation process. The spread of tea and tea culture in the Eastern Black Sea Region does not happen by accident or by itself. [3] With a law (Law No. 407 on Growing Hazelnut, Orange, Lemon, Mandarin and Tea in Rize Province and Borcka District), tea production is started. The date of the law is 1924. It happens with the law enacted after the proclamation of a newly established nation-state, namely the Republic of Turkey. The legitimizing expression of the intervention/law, on the other hand, is expressed by a series of discourses such as development, reducing poverty, progress and gaining independence from the outside world, which refer to the common good of society. *The General Report of Fruit Growing-Viticulture-Vegetables-Tea and the Five-Year Program* presented to the 1938 Agriculture Congress and prepared by the General Directorate of Agriculture, reveal the notion of development and its components; It is initiated with the aim of "economic development of a region with limited land and limited means of subsistence, and keeping a significant amount of money paid abroad within the country". [4] Thus, the Eastern Black Sea Region encounters not only a plant (tea), but also the concept of development that will

3 However, the discovery of tea is a coincidence, according to a Chinese legend; Around 2737 BC, Emperor Shennong drank a bowl of boiling water when a few leaves fell from a tree into his water. When the emperor took a sip of the drink, he liked its aroma." For an enjoyable video introduction about the history of tea; https://www.youtube.com/watch?v=LaLvVc1sS20, Date Accessed: July 17, 2021.

4 A very important article for the nation-state supported development of tea production; Saklı, A. R. 2019. "Türk Çay Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirmesi", Eskişehir Osmangazi University İİBF Magazine, C. 14, issue 2, 511 – 534.

legitimize various interventions for the change and transformation of the region. In countries like Turkey, which are included in the late nation-state and capital accumulation process, the content of the concept of development changes over time depending on the development of capital accumulation and the nation-state. President R. T. Erdoğan, who wrote the foreword of the report titled *Eastern Black Sea Project Regional Development Program (2021-2023) Action Plan*, in these days when we are in a special phase of differentiation for Turkey, defines the process as our development move: "Transition to competitive product types to support economic and social development, expansion of marketing opportunities, organic agriculture, renewable energy and innovation studies, development of human resources and institutional capacity, protection and evaluation of natural assets and cultural heritage will be important elements of the new era in supporting the competitive agenda of the regions." (Eastern Black Sea Region Development Program 2021). The new situation, which is indicated by the concept of development, gives way to new definitions including tea production; The emphasis on "we have a weak economy dependent on tea and hazelnuts" continues with new development proposals: "The Black Sea Region has a position that cannot provide enough diversity on the basis of products and cannot reach the required level of specialisation. The region produces few traditional products (such as food, tobacco, paper)." These detections lead to interventions accompanying a series of new proposals/plans on what to do with the Eastern Black Sea region in the name of development.

In the promotion video of DOKAP; "THE EASTERN BLACK SEA IS WAITING FOR NEW INVESTORS WITH ITS PROFITABLE OPPORTUNITY AREAS AND SATISFACTORY PRODUCTION CENTERS THAT PROVIDE DIVERSITY". [5] I had the opportunity to observe some of the expected investors and investments during my trips. To the best of my knowledge I have been involved in the protests/struggles of the local people against the opening of HEPP, thermal power plants and the energy sector and the Green Road to tourism. During my journey in the region for HEPP, I saw that the "poplars along the stream (dereboyu kavaklar)[6]" mentioned by Barış Manço in his song about Giresun had been replaced by construction machinery. At the 55th anniversary celebrations of DSI, Erdogan, after pointing out how the country has turned into a construction site with the facilities put into service, said, "Our government

5 Writing with capital letters is not something we prefer, this is how DOKAP found it appropriate, perhaps to indicate the importance of the subject.

6 https://youtu.be/9qfbepXqd3c

is determined on this issue, we will bring water to all of our country's irrigable lands. We have turned the Turkish saying, which was always said in the previous periods, 'Water flows, the Turk watches' into 'Water flows, the Turk makes' with the investments we made in water resources."[7] Construction machines along the river are in an intense activity to 'not watch' the underground/surface waters, but to attach them under golden handcuffs.

The development process, which started with tea in the Eastern Black Sea Region, continues by changing and transforming with energy, mining and tourism. In times of accelerated change, remembering/reminding the previous changes and the destructions they created is important to keep the memory alive, to be aware of new destructions and to stand up to them.

ii. It is quite difficult to establish a connection between the past and the present

While thinking about the place of tea in the memory of the region, I remembered my first surprise about tea for myself. I was surprised when my dear student/friend Fatma Genç, who turned her feelings about tea into thoughts and put them into writing told me in a conversation we made when she was choosing her thesis topic, that "the first production of tea started in the early Republic" (Genç, 2010). My mother and father were lovers of tea for as long as I know, and they made all their meetings and conversations with tea. From the very beginning, I thought that tea belongs to and grows in these lands. When I studied documentaries and other materials about tea, I saw that almost the same thought/feeling prevailed among the people of the region. I observed that the people of the region often forget the pre-tea culture/living environment, and the destruction not only of the language and the culture in which the language was formed, but also the rich diversity of nature destroyed with single product (tea). I also saw that normalisation of this environment created by the hand/force of the nation-state with motives such as development and reducing external dependency and the fact that tea is the main income of the people of the region, includes the possibility of reacting negatively to all kinds of criticism of tea production.

Thinking about the effects of tea in the region by renewing the memory is much more important for the Eastern Black Sea Region in today's condi-

7 https://www.milliyet.com.tr/siyaset/su-akar-turk-bakar-sozu-artik-gecerli-degil-1369765, Accessed Date: 27 March 2011.

tions, where new development/investment decisions are intensified. It will be meaningful for the people of the region and those who think about the issue to think about the historical process by keeping a critical distance to the new quests for the Eastern Black Sea Region and their possible negative consequences. Because the culture and nature of the Eastern Black Sea Region is once again devastated by the nation-state supported capital accumulation process. We are entering a period in which the destructive effects of tea as a culture in the region on society-nature will be experienced much more intensely.

Tea came to the region with expressions of development, progress, independence and wealth. As I mentioned above, with the development, and the naming/packaging of the Strong New Turkey 2023, a tremendous intervention in the region has begun. The search for What to Do in the Eastern Black Sea Region and the emerging practices have already started a destructive process/future for ecological and social life. Yes, it is necessary and important to build bridges between the past, present and future, even if it is difficult.

iii. The Tale of Development and Transformation in the Content of Regional Development

"Tea is our sanctuary" (İnal 2019).

Tales usually end well, whereas tales told through development always end with the destruction of the culture, nature and workers. These are not the thoughts/statements of someone from afar. As someone who has taught development courses for up to thirty years, I say this based on my thoughts/experiences.

It is generally the political powers that represent the nation-state that express the tale conveyed as development. Even though the political powers cherish the hopes of "creating millionaires/wealthy in every corner", those who benefit from the results in the period of capital accumulation supported by the nation-state are the subjects/actors/operators of the capital machine, described as entrepreneurs, bosses, and employers. But we have to admit that the entrance of tea to the region is realized through the state with the incentives of the newly built nation-state. When capital accumulation in the country reaches a stage, we first see companies, namely employers, in tea processing and distribution. In recent years, capitals in diversified areas want the water, mine,

rock and nature of the region. The expression of this desire is called development and the state of action is called investing in the region. Even though the outcome is named as enrichment in the statistical data because of the contribution of the region to the national income, the millionaires created in a corner benefit from this work, and the nature and the people of the region play the loser of the tale, even though it seems like they are winning from time to time. It's a strange tale. The evil forces that make the environment worsen day by day turn into saviors supported by the people of the region in every election process.

The process of the tea's seizing the Eastern Black Sea Region is also the construction process of the capital accumulation machine/mechanism that will keep the nation-state alive. The process, which started with nation-state-supported capital accumulation, causes the destruction of all components of the agricultural society and the cultural processes accumulated over time in the region. While the nation-state and the development process that started in the minds are building the living environment, they give the opportunity to think the region like *a blank slate* or whatever you say.

The concept of development should be considered as the ideology of the nation-state meeting and fulfilling the possibilities-necessities of capital accumulation determinant on the world scale. But as an organized thought and over time, as a discipline, development economics spreads to all areas of life like its sociology and politics. Unlike other disciplines of social sciences, it has come into existence as *development strategies* that mean direct intervention in the living environment. It provides enormous maneuverability to late nation-states and political powers. Political power has to create and build the capital accumulation process, which is the basic form of capitalist wealth creation for the existence, continuity, material reproduction of the state, and therefore for its own political continuity. [8]The construction process continues with an unequal time interval. This first period of mechanism building is packaged with the ideology of development in order to create the nation and its citizens as a monolithic classless body. When we open the package, we come across the components of the capital accumulation mechanism (labour-power market, commodity market, money market, exchange rate market). But once the capital accumulation mechanism starts to work, a series of changing connections emerge between the state-political power and the capital accumulation mechanism and its carriers. The ideology of develop-

8 This is a different thought from the general Marxist analysis of the state, but that's how I think.

ment constantly differentiates and evolves in a symbiotic relationship.

The construction of the nation-state in late capitalist countries such as Turkey creates the capital accumulation mechanism and the actors of this mechanism, the so-called 'millionaires' in every corner with a time lag. There is something specific to the tea product here. Besides the many contributions Rahşan İnal makes in her doctoral thesis, which has a very rich content, she makes another emphasis on our subject; The claim that "In Rize, the state directed the peasants, who it essentially turned into simple commodity producers, to the production described as 'small commodity production' and that it has developed the process of absorbing the peasants into the market relations step by step, in a non-radical way - without drawing social reaction –" is quite appropriate (İnal 2009).. Nation-states cannot only be defined by the function of capital accumulation and state reproduction, but they also have to ensure the reproduction of society. İnal expresses the potential provided by tea for the reproduction conditions of the region; "The economic conditions of the people of Rize had gotten worse. The introduction of a new product, which could be produced in a small ownership order, had an important potential to affect the social structure of the region" (İnal 2009: 94). While the region is being reproduced through the product, the capital mechanism is developing in the region and in Turkey in general, the number of the capitalists who are the carriers of the mechanism and the amount of capital they control begins to increase. I liken the capitalists to King Midas in mythology. His only wish, "to turn everything he touches into gold, so that he becomes very rich" is accepted and everything he touches turns into gold. Thus, Midas cannot eat the apple he was eating, and he can no longer love his beloved daughter. The nation-state, which started tea as an industrial product, created Midas everywhere by calling it development. Midases that have grown and developed are no longer satisfied with tea.. They also want to transform the surface and underground waters, the coastline, the mines and the opportunities offered by nature for tourism into gold in areas where tea is spilled. Due to the symbiotic relationship, the political power(s), which is the executive organ of the nation-state, are provoking this request. Let us think about the İşkencedere Valley, the last place touched by Cengiz Holding, which has turned the Eastern Black Sea Region's nature into capital. Cengiz Holding is a Midas, which has become a part of the top ten in the world via the tenders it received from the state. Cengiz Midas mobilised the construction equipment to touch and turn the Rize İkizdere İşkencedere Valley into capital. "Construction machines uproot trees that are hundreds of years old by tearing them apart. The soil flowing down the slope together with the rocks removed from the slope of the

valley fills the natural beauties and people's life water, İşkence Stream with stones and soil. Cengiz Holding is opening a quarry in the İşkencedere Valley to use the stones to be mined there as filling material in the construction of the İyidere logistics port. It is said that Cengiz Holding will extract 15 million tons of stone annually from the region.[9]

Let us repeat, the story of tea needs to be analyzed through changes in nation-state and capital accumulation over time. But for analysis, we need to save the process from the development packaging that hides both processes. So what could be the worst part of the tale? In fact, we talked about *tabula rasa*, that is, while creating an environment from scratch, the two components of culture, nature and human, are redefined and destroyed by being recorded. The concept of development is persistently used in the name of prosperity and wealth for the common good of the entire nation-society. The interests of politicians, new and old-grown employers are packaged under the name of DEVELOPMENT at every opportunity.

In development classes, I used to tell development tales with Jean De La Fontaine's tale of the frog who wants to be an ox. The story of the frog who em-

9 https://marksist.net/derya-cinar/talana-karsi-mucadele-sesleri-ikizdereden-geliyor, Date Accessed: May 18, 2021.

ulates the capitalist societies which experienced capital accumulation and nation-state development earlier, and wants to be like them. In societies like ours, in which nation-state development and capital accumulation were realized later, there is not the process called social development, but developing people, and culture, labour-power and nature, which are destroyed on behalf of the developing... It is not possible to describe the destructive process of the development tale in detail, but let me put here the graphic which includes my summary of the 2006 Report of UNDP, which is the spokesperson of the functioning at the United Nations and named as Development.[10]

Tea is a product which, after going through a process linked to industrialisation that, does not directly meet the needs, is drawn to the nation-state supported capital accumulation process and reaches consumers. The process started in the name of development continues with mechanisation. If I remember correctly, the friend/employee describing the tea factory I visited in Kemalpaşa, pointing to the machines, said, "They are doing the work of 1600 employees." Unemployment is an important result of the development tale, which increases over time, and this is called unemployment-creating development in the literature. In the Eastern Black Sea Region mechanisation and the privatisation process, which is linked to the transformation of the inner architecture of the state, creates unemployment, which is the most important problem of the region. The development process that creates unemployment turns into an expression that unemployment will be reduced by development. [11]

The life of tea, which started with the story of development, destroys the richness of nature when it spreads to the Eastern Black Sea Region with the support-force of the nation-state. We call this development without a future. The fact that tea becomes the only source of income in the region over time is being criticized nowadays as single product industrialisation for the sake of Midases who want to use the underground and aboveground resources of the region. The development approach of the new era uses the arguments for the need to shift from a single industry product to diversification and the concept of development for this transition. The Eastern Black Sea Region ex-

10 It is beyond the page limit given to us to elaborate.

11 When we wandered around the eastern Black Sea region for the HEPP struggle, we were faced with the statements that construction workers and few engineers were employed during the HEPP construction process, and that although it was an energy generation area with the least employment at the end of the construction, "but it will reduce unemployment". We were telling about this contradiction as our language changed.

periences the consequences of obtaining energy by confining underground and surface waters to concrete canals, as floods and similar disasters.

The shaping of culture and nature around a single product, especially the fact that tea production is predominantly based on female labour force, is defined as male-dominated development in the development literature. When we look at the region, the fact that the control and property rights of tea production areas and their income are mostly in the hands of men expresses another aspect of development.

Nation-state-supported capital accumulation takes place simultaneously with an authoritarianism, in which top-down participation is low and which increases with the crises that emerge over time. Today, the *Palace Regime* and the interventions carried out with the phrase "it will be done whether you want it or not" are another result of the nation-state supported capital accumulation in these lands, which was initiated under the name of development.

Pointing out the negativities created by the development process, which was started on the tea product and expressed in different fields today, is very important to show the true intentions of the Midases who tend to cause more destruction. It is important because Midases and the political power that pave the way for them are no longer content with tea, but are engaged in the destruction process of all the underground and aboveground diversity of nature in the name of construction, mining, energy and tourism. The public-private cooperation that defines the new era reveals that the destruction will be deeper and multiple to the extent that it points to the alliance of profitability between the political power and the Midases.

iv. Development Periods of the Eastern Black Sea Region; Naming Change

"They gave everyone a tea licence card with the tea." B. Topaloğlu
(İnal *2019: 116)*

In the narrative, but mostly based on my observations, when I say the Eastern Black Sea region before tea over the concept of development, I actually make a periodisation of the region. If there is a pre-tea period, we can talk about a history of the arrival of tea in the region, the inner phases of this history, and also these days when the effect of tea gradually diminishes in a painful way. [12]

12 This intuitive periodisation I made during the presentation is already included in the works of Fatma Genç and R.İnal in great detail (Genç 2010; İnal 2019).

Tablo 1: Türkiye'de Çıkarılan Çay Yasaları Kronolojisi

Çıkarılan Yasa ve Mevzuat	Mevzuat İçeriği
06.02.1924 Tarih ve 407 Sayılı Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi Hakkında Kanun.	Yasa ile Rize ve Borçka'da yaşayan halka, fındık, portakal, limon ve mandalina yanında ücretsiz çay tohumu ve çay fidanları dağıtılmıştır.
02.04.1940 tarih ve 3788 Sayılı Çay Kanunu.	1938'de yeniden başlatılan çaycılık faaliyetlerine yasal altyapı sağlanmıştır.
25.05.1942 Tarih ve 4223 Sayılı Kahve ve Çay İnhisarı Kanunu	1933'ten itibaren çay ithalatı, 1938'den itibaren çay iç satımı tekele alınmıştı. Yasa ile mevcut tekel yasal teminat altına alınmıştır.
7.6.1949 tarih 5433 sayılı Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğü Görev ve Kuruluş Kanunu	1938'den 1949'a kadar çaycılık faaliyetlerini yürüten Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu kapatılmış, çay işi Tekel Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir.
27 Şubat 1950 Tarih ve 574 Sayılı Kanun	Çay tarım alanları 65.000 dekara çıkarılmıştır.
10 Temmuz 1953 tarih ve 6133 Sayılı Kanun	Çay tarım alanlarının genişletilmesi için Bakanlar Kurulu'na yetki verilmiştir.
6 Aralık 1971 tarihli ve 1497 Sayılı Çay Kurumu Kanunu	Çay Kurumu adı altında bir İktisadi Devlet Teşekkülü kurulmuştur.
112 sayılı Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü kuruluşu hakkında Kanun Hükmünde Kararname (18.10.1983 tarih ve 18195 sayılı Resmi Gazete)	Çay Kurumu'nun adı Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü olarak değişmiş ve bir Kamu İktisadi Kuruluşuna dönüştürülmüştür.
4.12.1984 tarih ve 3092 sayılı Çay Kanunu	Tekel mahiyetinde olan çay üretimi, işletmesi ve satışı özel sektöre açılmıştır. (Serbestleşme; deregulasyon).
24.11.1994 tarih ve 4046 sayılı Özelleştirme Uygulamaları Hakkında Kanun	Çaykur'un Kamu İktisadi Kuruluşu olma vasfına son verilerek, İktisadi Devlet Teşekkülü (İDT) statüsüne alınmıştır.
19 Ağustos 2016 tarih ve 6741 sayılı Kanun	Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü, Türkiye Varlık Fonu Anonim Şirketine devredilmiştir.

KAYNAK: A.Rıza Saklı (2019) *Türk Çay Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirmesi* , Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, C. 14, S. 2, 511 – 534.

Periodising and explaining the transformation of periodisation in itself to understand the story/transformation of tea can be done by asking *What Was the Eastern Black Sea Region? What Should Happen?.* Answering these questions in a healthy way will reveal the addressees of the periodisation problem.

We need to think hard about the the first period in which a nation-state-supported industrial product was supported. Everything has been done for a product to be established in the region. Tea has been accepted by the people of the region over time, and more importantly, the people come/have been brought to the point of saying "Tea is our sacred". A citizen who İnal interviewed for her thesis is about the existence of sacred tea: "Our state taught us tea farming. It opened its factory. Supported. For the Eastern Black Sea Region, tea means life. The state has established the factory, a public office opportunity in front of the door (İnal 2019: 130)." It would not be an exaggeration to say that the state is an important variable in the commodification of tea with the promotion and obligation of tea by the nation-state. The state, which created Midases in every neighborhood, also paved the way for the creation of many workers for every Midas. But in this first period, there are no Midases in the sphere of the factory yet.

While the Tea Law No. 3788 established the infrastructure of the tea-making activity, the Coffee and Tea Monopoly Law No. 4223 put the tea producers under the protection of the state against the outside world. The years when tea production spread rapidly to the region were the Democratic Party Period (1950-1960). In the Democratic Party era, development begins to be defined as the period of making Turkey a Little America or "creating a millionaire in every neighborhood". The table given in Han and Han's study titled Two Leaves and a Bud actually reveals the speed of the spread of tea production to the Eastern Black Sea Region during and after the Democrat Party period, and the increasing production along with it. [13] Even if the people of the region see the effectiveness of the Democrat Party in the first place to increase their income, they actually collect the results of the creation of the tea industry, which Fatma Genç pointed out (Genç 2021).

The crisis of the nation-state-supported accumulation process in the 1970s with the need for capital, especially in the form of foreign currency, does not only lead to the a military coup, but the internal links of the state and capital are rapidly changed under the oppressive practices of the soldiers. The share of the change in the tea industry has been the inclusion of the Midas created in each neighborhood in the tea processing and circulation area sphere *With Law No. 3092* dated 1984, Midases were also included in the buying, processing and marketing of tea, which is the monopoly of the state. The main

13 The rapid expansion of tea production and operation in the region needs to be addressed within the party-voter connection. Political patronage and vote hunting have always led to the continuation of tea producers' encouragement and support at a certain level.

orientation of the 24 January (1980) economic decisions and 12 September (1980) military coup was the removal of obstacles to capital accumulation by the hand of a "strong state". All efforts should have been made towards accelerating foreign exchange earning activities, export-oriented development was the main argument/strategy of this period.

Eastern Black Sea Project Regional Development Program (2021-2023) Action Plan begins with the phrase "The effective and efficient use of resources, the correct evaluation of local dynamics and opportunities, and the spread of regional development across the country in this way" (DOKAP Presidency 2021). The reports list not only the dependency on a single product, but also the negativities caused by the changing policies of the public; "The provinces of the region are very dependent on single crop agriculture (tea in Rize, hazelnut in Giresun). The dependency on the public observed in these products and the expected decrease in the functions of public institutions make it necessary to develop alternative income sources when significant increases in farmer incomes are targeted." Until 2021, organisations representing capital such as TÜSİAD and TOBB suggested alternative frameworks, pointing to the tea-dependent nature of the region; In TOBB's Economic Panorama dated 2007, the phrase "We have all kinds of ingredients, but we don't know how to make halva" was used. The new understanding of regional development takes place in the form of finding and mobilizing the necessary resources for halva production. Different organisations representing the capitals (Midases) come to the fore with different proposals. National and Regional Development Strategies have undergone a significant change after the 2001 crisis. In the Eastern Black Sea Region tea-based strategies are now replaced by a diversified language including energy, mining, construction, tourism and health as well as tea. The Midases have formed an alliance based on profit, income and position rather than announcing their enthusiastic investment appetites. Persistent repetitions of the alliance chorus of politicians, academics, bureaucrats and technocrats formed by the Midases has been: "Is the Eastern Black Sea Region doomed to a weak economy dependent on tea and hazelnuts?" The political power is putting the Eastern Black Sea Region on its agenda again. It persistently points out the necessity to invest in resources other than tea for development. With the transition from policies aimed at eliminating regional imbalances to regional capital accumulation policies, tea production has begun to lose its former importance in multiple interest-oriented relations. When we look at Fatma Genç's references, we see that there is a tense negotiation process that speaks for the interests of tea producers; Rize Commodity Exchange (RTB) President Mehmet Erdoğan notes that the Tea Law Draft should be enacted as soon as possible for the future of Turkish

Cengiz İnşaat AŞ
BARAJLAR/MADENLER/HESLER KİMLERİ BESLER

-Samsun - Bafra - Sinop Yolu
-Trabzon-Aşkale Yolu
-Gümüşhane Çevre Yolu
-Samsun II Mobil Enerji Santrali
-Giresun Limanı Mendirek Onarımı İnşaatı
-Zonguldak Ereğli Kıyısı
-Hopa Limanı Onarımı ve Mendirek Uzatılması İnşaatı
-Trabzon Atasu Barajı ve HES İnşaatı
-Trabzon Akçaabat Ayr. Düzköy Yolu
-Rize Çamlıhemşin Ayder Ilıcası Yolu
-Kalehan Enerji Üretim ve Ticaret AŞ
-Artvin Hopa Kemalpaşa Sarp Yolu
-Artvin Kafkasör Yaylası
--Artvin Hopa Ardeşen Çayeli Yolu
-Rize İkizdere - İspir Yolu Ovit Tüneli Ve Bağlantı Yolları
-Ordu-Giresun Havalimanı
-Adana Menge Barajı ve HES İnşaatı
-İstanbul Maltepe Sahil
-İstanbul Metrosu
-Ankara Hızlı Tren Garı Projesi
-Mardin Ilısu Barajı ve HES İnşaatı
-Muş Yukarı Kaleköy Barajı ve Hidroelektrik Santrali
-Bingöl Kığı - Yedisu Yolu
-Kastamonu - Çankırı (Ilgaz Tüneli Dahil) Yolu

tea.[14] But as DOKAP's statement: "EASTERN BLACK SEA REGION IS WAITING FOR NEW INVESTORS WITH ITS PROFITABLE OPPORTUNITY AREAS AND SATISFACTORY PRODUCTION CENTERS THAT PROVIDE DIVERSITY" is not correct. Investing in the areas pointed out by DOKAP, with the support of the political power, is under the monopoly of a small number of Midases. Even though it is called the Gang of Five these days, these capital groups indicate the point reached by nation-state-supported capital accumulation. The quintuple capital group transforms unpaid labour time (workers), unpaid natural resources (mines, groundwater, biodiversity) and invisible labour (women's labour) into capital. Processes packaged in the name of development result in some people's capital accumulation. But the destruction brought by Midases, who coveted the air, the earth, and labour became more visible. At least some of the people of the region started to say no to Midases and the support given to them.

Grandma Havva (Rabia Özcan) has become the symbol of the struggle against the Midases and their supporters on behalf of the history/culture of the region with her words to the Governer of Rize: "There is no state, there is the people! Who is the state? The state is the state because of us". The governer had

14 http://www.olay53.com/haber/rtb-baskani-erdogandan-cayda-carpici-aciklamalar-650455.htm, Accessed on 19 July 2018.

criticised those who oppose the 'Green Road' project by saying "Those who come for five, ten days are stunned."

The people of the region resist the compulsory process that started with the Law No. 407 on Tea Cultivation, and in time they pass into a culture/stage that will say "tea is our sacred". Nowadays, while all the resources of the region are sacred to the Midases, the living environment of the region is once again experiencing the process of destruction/resistance. What to Do in the Eastern Black Sea Region? We are living a history written by the Midases and those who struggle against the destruction brought by the Midases.

Kaynakça / References

Aksoylu, K. (2009), ***Laz Kültürü Tarih, Dil, Gelenek, ve Toplumsal Yapı*,** Ankara: Phoenix Yayınevi.

İnal, R. (2019), **Milliyetçiliğin Üretim İlişkileriyle İnşası: Çay, Tarım-Sanayi, Devlet, Toplum** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Genç, F. (2010), **Türkiye'de Çay Üretimi ve Değişen Sosyal İlişkiler** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

A. R. Saklı (2019), *"Türk Çay Sektöründe Yasal Gelişim ve 1984 Serbestleştirmesi", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi* İİBF Dergisi, C. 14, S. 2, 511-534.

Genç, F. (2021), "*Bir Metanın İzinde Türkiye'de Çayın Öyküsü*", **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan.

R. T. Erdoğan (2021), **Doğu Karadeniz Projesi Bölge Kalkınma Programı (2021-2023) Eylem Planı**, TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı DOKAP Başkanlığı yayını.

Çınar D. (2021), "Talana Karşı Mücadele Sesleri İkizdere'den Geliyor". https://marksist.net/derya-cinar/talana-karsi-mucadele-sesleri-ikizdereden-geliyor, (Erişim tarihi: 18 Mayıs 2021).

DOKAP Başkanlığı (2021), **Doğu Karadeniz Projesi Bölge Kalkınma Programı (2021-2023) Eylem Planı,** TC Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı DOKAP Başkanlığı Yayını.

Çaydan Önce... Çaydan Sonra...

Sevilay Refika Kadıoğlu

Felamure[1] çay derduk
Sobada kaynaturduk
Sesini ninni gibi
Fokur fokur dinlerduk

Mühendisler geldiler
Habu çaydur dediler,
Bundan sonra bahçaya
Bunu ekin dediler.

Çay getirdi parayı
Bitirdi lahanayı
Para ile manavdan
Alamadık elmayı... [2]

Laz kültürü ile ilgili ilk yazımı 1999 yılında Mjora dergisi için yazmıştım. Yazımın adı "Şehirli Bir Genç Kızın Benlik Sevdası" idi.[3] Zaman geçtikçe idrak ediyordum ki kendini ve doğayı tanımanın, olanı biteni anlamanın yani benlik sevdasının zamanı yokmuş, sonu gelmeyen bir yolculukmuş.

Uzun yıllardır Doğu Karadeniz coğrafyasında anadilim olan Lazca'nın[4] bana ne dediğini, neler dediğini duymaya çalışıyorum. Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği çatısı altında yürüttüğümüz çalışmalar aracılığıyla bir yandan da kendime bakarak dönüşüyorum. Neredeyse yirmi yıldır süren bu çalışmalar süresince doğanın gözüyle bakmayı öğrenmeye başladığım söylenebilir.

Çocukluk anılarım arasında muhteşem (dolma taş-göz dolma) bir ahşap köşk-

1 Felamur: Ihlamur bitkisinin Lazca adı

2 S. Refika Kadıoğlu

3 https://m.bianet.org/biamag/kadin/12296-sehirli-bir-genc-kizin-benlik-sevdasi, Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2002.

4 Lazca, Türkiye'nin Doğu Karadeniz kıyı şeridinde Rize ilinin Pazar ilçesinde bulunan Melyat Deresi'nden itibaren ve Gürcistan'ın Türkiye ile paylaştığı Sarp köyüne kadar yaşayan Laz halkı tarafından konuşulan ve eski Kolhis dilinin devamı olduğu sanılan, Zanik bir Güney Kafkas dilidir.

te, babaannemin yaptığı şekersiz sütlacı (sutli) bakır kaselerle dizildiği ahşap gömme büfeden alıp gizlice bir kenarda yemek önemli bir yer kaplar. Hatta kuzinede pişmiş kabak dilimlerinin üzerine pekmez dökerek yemek ve kaynaya kaynaya kıpkırmızı olmuş ıhlamur çayından su bardağına doldurup, bol limonlayıp içmek...Ve her birinin vazgeçilmez kokuları...

Nasıl diyordu bir düşünür; "Evrende başlangıçta su vardı, bir gün içine yaprak düştü, çay oldu". Bence Doğu Karadeniz'de sıcak suya düşen yaprak ıhlamur yaprağı idi. Çünkü 1950'lere kadar çay bitkisi bölgede yoktu, bilinmiyordu. Elbette ki ben çayın bölgeye geliş öyküsünü anlatmayacağım. Ama yaklaşık 4000 yıllık otokton bir halk olan Lazların yaşadığı coğrafyaya 60 yıl önce getirilen bir endüstriyel tarım ürününe dair sıcak duygular beslemediğim aşikar.

Doğu Karadeniz'de sadece Lazlar yaşamıyor. Bölgenin içinde barındırdığı farklı kültürler, inançlar ve yaşam modelleri, üretimi, dansı, müziği tektipleştirilerek anlatılmakta ve bu anlatıda çay bitkisi güçlü bir gereç olarak ortaya kullanılmakta idi. Karadeniz Algısı=Laz (Temel ve Fadime)[5], horon, kemençe, hamsi, çay...

"Laz kimdir?" diye açıp şöyle bir satır aralarını baktığınızda ortaya çıkan tablo ise tam bir lebiderya araştırma konusu. Temel kimdir? Fadime kimdir? Romeika (Pontus Rumları), Ermeni, Çepni, Hemşinli, Gürcü...

Hele horon; mesela her vadide neredeyse farklı horon oynandığını biliyor muydunuz? Hatta yüksek köylerde hala şaman inanışlarını anımsatan inanılmaz danslar olduğunu. Yüzlerce yıllık halk danslarına "folklor" deyince tektipleştirilmiş ve sahnelenince bilinen üç ayak horonuna indirgemiş olunmuyor sonuçta, sadece öyle bilinmesi sağlanıyor.

Kemençenin çalınma şeklinden anlaşılır çalanın nereli olduğu, hem de ezgisinin ritminden. Ya diğer enstrümanlar? Tulum, "Lazların mı Hemşinlilerin mi?" tartışmasıyla ünlüdür. Ya kaval; Sürmene kavalı mı? Trabzon kavalı mı? Hemşin kavalı mı? Kavalla oynanan horonlara hiç girmiyorum.

Hamsiye laf edemeyeceğim, malum o bir balık değildur! Hemen buraya birkaç cümle koymalıyım: "Hamsiye bak, balık kadar!", "Hamsi bulamadım, balık aldım", "Canım balık istemiyor, ama hamsi yerim"... cümleleri Karadeniz insanının hamsiye bakışını tam olarak açıklıyor.

Çay ise, zaten bu yazının konusu.

.....

5 Asan, Ö. (2006), Temel Kimdir, İstanbul: Heyamola Yayınları; Kolivar, A. (2006), Fadime Kimdir, İstanbul: Heyamola Yayınları.

Babaannem ıhlamurdan yapıp içilen içeceğe sadece çay diyordu, benden çay diye istediğinde getirdiğim içeceği yadırgıyordu. Ben çay sorduğumda ise var deyip ıhlamur getiriyordu, ben şaşırıyordum. Biz Çay seviyorduk, ama aynı çayı içmiyorduk. 85 yaşındaki Ece (oğlumun babaannesi) kesinlikle çay içmiyordu. Nedenini sorduğumda, "Nasıl yapıldığını bilmediğim şeyi içmem" diye cevap veriyordu. Bu sohbet ıhlamurda durumu açıklıyordu; ıhlamurun ağacını tanıyordu, yaprağını, çiçeğini, nasıl toplanacağını, ne zaman toplanacağını, nasıl kurutacağını, nasıl saklayacağını ve nasıl demleyeceğini biliyordu. Şimdilerde 'Çay Bitkisi' dediğimiz endüstriyel ürün, üreticinin toprakla olan ilişkisini oldukça azaltacaktı. Sadece öğretilen şekilde toplayıp "alım yeri" denen, hemen her köyde yapılan briket göz göz yapılarda görevlilere teslim ettiği bir bitki idi. Teslimden sonrasını bilmiyordu. Artık yerli meyve ağaçları, mısır tarlaları gözlerinde yoktu, elma ağacı çaya gölge yapıyorsa kesiliyordu, bu anlamda doğaya uyumlu düşünme biçiminde zayıflamaya başlamıştı. İnsanlar, mutfağında biriktirdiği gıda çöpleriyle (kompost) beslediği toprağına, kimyasal gübre atar hale gelmişti. Analık (birçok yerde atalık deniyor olabilir ama tohumu geleneksel yaşamda kadın saklar, doğa bilgisi ve doğaya uyumlu yaşaması kadının elinde ve dilindedir) tohumlar ile elde ettiği mısır tarlaları sökülerek çay bahçelerine dönüştürülmüş, mısır ve mısır ununu marketten 'para' ile satın alır olmuşlardı. Bu konuda İrfan Çağatay'ın yazısı daha detaylı bilgi verecektir (Çağatay 2021).

Çaydan önce, çaydan sonra...

Binlerce yılda birikmiş kadim yaşam bilgileri zamanla azalıp zayıflarken toprağın, suyun, havanın da dokusu değişiyordu. Bu süreçte en büyük hasarı toprak görüyordu, kimyasal gübre ile dolup taşmış ve artık içinde canlı barındırmaz hale gelmişti. Artvin'in Arhavi ilçesinde uzun yıllar sonra köyüne geri dönen Zeki Karabulut ve eşi Gülmelek baba ocağını restore etmiş ve bu eşsiz evin içinde yaşamaya başlamıştı. İlk işleri evin ön düzündeki çay bahçesini sökmek olmuştu. Çay, ancak bir traktör yardımı ile sökülebilen bir bitkiydi. Bu zahmetli işten sonra ortaya çıkan toprağın haline gözümle gördüğümde dahi inanamamıştım, adeta kahverengi bir un tarlası vardı. Cansız kalmış toprağın hali içler acısıydı, kendine gelmesi ise tam üç yıl sürecekti.

Ve tabi Kaçkar Dağları eteklerinin bol yağışlı iklimi de zaman içinde değişmiştir. Bütün dünyada görülen değişikliklere paralel yaşanan bu süreçte sürdürülebilir tarımın hakim olduğu geleneksel yaşam, çay tarımı ile beraber monokültür uygulamalara geçmişti. Yağmurların azalması, toprağın kurumaya

başlaması ve birden yağan yoğun yağmurların çoğalması gözle görülmüş iklim değişikliği örneklerindendir.

1994 yılında, 84 yaşında iken vefat eden dedem; "Çarşıya sadece tuz ve gaz yağı için inerdik. Geri kalanları köyden karşılardık" diye anlatırdı. Gençken abartılı bulduğumuz bu bilgiye yetişkin olduğumuzda ise inanamamıştık. Kendi kendine yeten sürdürülebilir yaşam biçimine sahip bir kültür, endüstriyel tarım ürünü olan çayın -ve üstelik monokültür bitkisi- bölgeye yerleştirilmesi sonucu özünden hızla uzaklaşmıştı.

Doğu Karadeniz'de yürüttüğüm saha çalışmalarında bir sürü anı biriktirdiğimi farkediyorum. Beni kentli ve öğretilmişliklerin içinde debelenip duran bir bireyden, doğaya yaklaşan, doğayı duyan bir bireye dönüştüren bu süreç oldukça besleyiciydi. 10 sene boyunca düzenlediğimiz Yeşil Yayla Festivali'nde (2006-2015) her yıl festival teması olarak konu seçerken çay öneriliyordu. Ama çayı eleştirmeden ve hatta yücelterek anlatmak koşuluyla. Çünkü çay bölgede yaşayan insanlara sadece ekonomik kazanç sağlamıyordu, bir statü değişimi söz konusu idi. Hatta köylülükten kentliliğe geçiş aracı olduğu bile söylenebilir. Artık 'para' denen o araç kazanılıyordu ve bunun için her şeyden vazgeçilebilir miydi? Değişen çok şey vardı, hızla çay parası araç olmaktan çıkıp amaca dönüşmüş ve bu kontrolsüz üretime sebep olmuştu. Artık çay ekmek teknesi, kutsal ve dokunulmaz bir geçim ürünüydü. Bizler ise bir şekilde allem edip kallem edip çay temasını işlemeden festivali tamamladık. Gola, misyonuna uygun olarak festivallerde sırasıyla Ekoturizme giriş, Doğu Karadeniz Kırsal Mimari, Dereler, Şifalı Bitkiler, Taşlar, İnekler ve Hayvancılık, Geleneksel Meyveler ve Meyve Mirası, Arılar ve Geleneksel Arıcılık, Geri Dönüşüm ve İmece temalarını işlemiştir. Yol boyu öğrendiklerimiz bize ne kadar haklı olduğumuzu gösteriyordu.

Evler değişmeye başladı önce. Eline para geçen yerli halkın ilk işi çarşıdan, betonarme birer ev=apartman dairesi almak oldu. "Çarşı" dedikleri kasaba merkezleri, modernitenin merkeziydi ve artık orada yaşamak -başlangıçta kış ayları- itibar konusu olmuştu. Yüzlerce yıllık geleneksel mimariye uygun yapılmış evler artık talihsiz bir biçimde köylülüğü temsil ediyordu.

"Doğu Karadeniz Geleneksel Mimari" olarak akademi tezlerinde yerini alan bu evler, kestane ağacı ile dere taşlarının bir araya getirilmesinden oluşuyordu. Kestane ağacı işlenmeden yani ev yapımında kullanılmadan önce en az bir yıl dereye yatırılıyor, en az bir yıl da dışarda kurumaya bırakılıyordu. Bu rituellerden sonra ev yapımına uygun hale gelen ağaç, neredeyse beton kadar sağlam oluyordu. Islak ve nem oranı yüksek coğrafyada yaşamaya elverişli ev

malzemesine dönüşüyordu. Evlerin yapılacağı yere karar vermek de oldukça ciddi bir işti. Derlemelerde karşıma çıkan bir bilgiye göre evin yapılacağı yere karar vermek büyük bir ustalık ve bilgelik gerektiriyordu. Evin güneşe göre yeri, rüzgar alma durumu gibi unsurların hesaba katılması gerekiyordu. Evin yapılması düşünülen araziden büyükçe taşlardan biri kaldırılarak solucanların, karıncaların yaşayıp yaşamadığına, hatta bu canlıların hangi yöne hareket ettiklerine bakılıyordu. Esas konu ise suyun akış yönü ve yoğunluğu idi. Karadenizde evlerin hep yamaçlarda yapılmasının sebebi su tutmayan yerler olması, suyun alttan akıp gitmesi idi.

Çay bitkisi kökleriyle toprağı tutma gücü olmayan bir bitkidir. Başlangıçta kontrollü ve arazi ölçümlerine göre adet bilgisi kaydedilerek ekilen çay, kontrollerin kalkması, devletin satın alma garantisinin devam etmesi sebebiyle artık her yere ekilir olmuştur. Bölgede eskiden de aşırı yağışlardan oluşan toprak kaymaları olurdu, ama çay tarımı sonrası evlerin yanlış yerlere yapılması ve ağaçlık alanların dahi kesilip çay ekilmesi sonucunda insan ölümleriyle sonuçlanan vakaların sayısında ciddi artışlar gözlemlenir olmuştu.

Çaydan sonra büyük kentlere memurluk ve eğitim gibi gerekçelerle başlayan göçler bölge insanının profilinde de ciddi değişikliklere yol açmıştı. Para ile tanışmanın hemen ardından yaşanan göçler, çay tarlalarını kimin toplayacağı sorusunu beraberinde getirmişti. Kalanların yaş ortalaması, arazileri çekip çevirmeye uygun değildi. Bu süreç çevre illerden (Erzurum, Trabzon, Giresun, Ordu) çalışmaya gelen işçilerin, arazilerin tamamını işlemelerine doğru evrilecekti. Yıllık olarak elde edilen sürümün yarı yarıya paylaşılmasıyla işleyen ve adına "yarıcılık" denen sistem başlamış oluyordu. Yarıcılık sistemi boyunca işlerini oturtan işçiler ailelerini getiriyor, arazilerin içinde bulunan ve sahipleri tarafından terkedilen dolmataş köşklere yerleştiriliyorlardı. Bugün bölgede üçüncü kuşak yarıcılar yaşamakta ve arazileri hala işlemektedirler. Çay toplama işini yarıya vermeyip kendisi yapanların sayısı günden güne azalmıştı. Çay bahçelerinin sahipleri artık kendilerini işveren gibi görüyor "çayını toplatmak" kültürü yayılıyordu. Yıkılan SSCB sonrası açılan Sarp sınır kapısı Gürcü işçilerin çay toplamak için bölgeye gelmelerini başlatmıştı (1988). Çayı ta yarıcılar, ya da Gürcü işçiler topluyordu. Bu vesile ile arazi sahibi olan yerlilerin toprak ile kurduğu ilişki tamamen kopmuş oluyordu. Yine aynı vesile bölgede yaşayan gençlerin evlilik tercihlerinde de değişikliğe yol açıyordu. Artık bekar genç kadınlar köyde yaşayıp çay ile ilgilenen erkeklerle evlenmek istemiyordu. Bunu genç neslin kente göç etme eğilimlerini arttıran muhtemel sebeplerden biri diye düşünüyorum.

Tapu kadastro sistemlerinin son yıllarda yol açtığı durumu değinerek yazımın

ekolojik tahribat kısmını bitireceğim. Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki kadastro çalışmaları sırasında yükseklerdeki araziler "işlenmemiş" olmaları gerekçeleriyle orman arazisi vasfına alınıyordu. Ve bu durum henüz kadastronun girmediği köylerde, uzun zamandır işlenmemiş olan arazilerdeki ağaçları hızla kesip açılan alanlara çay ekilmesine sebep oldu. Yöre halkının devlet tarafından arazilerinin orman arazisine yazılmaması için seçtikleri bu yolun neye sebep olacağını öngörmek oldukça zor. Son 5-6 yıldır ciddi oranda arazinin yeni çay ekimi ile dolduğunu 6 yıldır bölgede yaşayan, yaklaşık 20 yıldır sahada çalışan biri olarak gözlemlediğimi söylemek isterim.

Ve tabi anadilim Lazca.

Çaydan önce, çaydan sonra dediğim yerde ana dilimden bahsederek bitireceğim yazımı. Yazı boyunca bahsetmeye çalıştığım binlerce yıllık kadim bilgiler Lazca dilinin içinde saklanıyor ve bu şekilde yaşıyordu: Mevsimler, doğa takvimi, bitkiler, meyveler, meyvelerden yapılan yiyecekler, hangi zamanda hangi ekimin yapılacağı, bütün gıda saklama bilgileri, yaban hayatının tüm bilgelikleri, toprak, hava, su, güneş, ay bilgileri...

Doğanın parçası olduğunu kabul eden, ona saygı duyan, ormana ağaç kesmeye giderken baltanın keser tarafını mendille kapatıp diğer ağaçları ürkütmekten çekinen, tek tanrılı dinlerden önceki doğayla iç içe yaşamın tanıklarının torunları olarak bir dilin yok olmaya yüz tutmuş olması gerçekten son derece üzücü. Değişen üretim biçimleri sonucunda bölgeye endüstriyel bir ürün olarak gelen çayın ve bölge insanının 'modern yaşama' adapte olma motivasyonunun Lazca'nın yok olma tehlikesini hızlandırdığını düşünüyorum. Ve tabii ki 4000 yıllık kaybolmaya yüz tutmuş kadim bir dilin kullanımında "çay" kelimesinin Lazcası yok...

Before Tea... After Tea...

Sevilay Refika Kadıoğlu

Felamure[1] is tea for us
Boiled it on stove by us
Voice of it like a lullaby
Bubbling voice listened by us

The engineers came
They said tea is the name
Then to the garden
They said tea would tame

Tea was the money bringer
It's the end of the kale
With the money from the grocer
We became to can't apple buyer[2]

I wrote my first article on Laz culture for Mjora magazine in 1999. The title of my article was "The Selfness Love of a Young Town Girl". [3] As time passed, I realized that there was no time limit to get to know oneself and nature, to understand what was going on, that is, love for the selfness; it was a never-ending journey.

I've been trying to hear what Laz[4], my native tongue, has been saying to me in the Eastern Black Sea region for many years. Through the works we carry out under the Gola Culture, Art and Ecology Association, I transform by looking at

1 Felamur: Laz name of the linden plant

2 S. Refika Kadıoğlu

3 https://m.bianet.org/biamag/kadin/12296-sehirli-bir-genc-kizin-benlik-sevdasi. Date accessed August 16, 2002

4 Laz is a Zanik South Caucasian language spoken by the Laz people living from the Melyat Stream in the Pazar district of Rize province on Turkey's Eastern Black Sea coastline and up to the Sarp village that Georgia shares with Turkey, and is thought to be the continuation of the old Colchis language.

myself. It can be said that during these studies that lasted for almost twenty years, I started to learn to see with the eyes of nature.

In my childhood memories, it takes an important place to take the sugar-free rice pudding (sutli) made by my grandmother in copper bowls from the wooden built-in buffet and eat it secretly to one side in a magnificent (stone house) wooden mansion. Even eating by pouring molasses on the winter squash slices cooked in the cookstove and pouring linden tea into a glass and drinking it with lemon... And the indispensable scents of each...

As a philosopher said, "In the beginning there was water in the universe, one day a leaf fell into it and it became tea". I think the leaf that fell into hot water in the Eastern Black Sea Region was a linden leaf. Because until the 1950s, the tea plant did not exist in the region, it was unknown. Of course, I will not tell the story of the coming of tea in the region. But it is obvious that I do not have warm feelings about an industrial agricultural product brought 60 years ago to the geography where the Laz, an autochthonous people of about 4000 years lived.

Not only Laz lives in the Eastern Black Sea Region. The different cultures, beliefs and lifestyles, production, dance and music of the region were described by being standardized and the tea plant was used as a powerful tool in this narrative. Black Sea Perception= Laz (Temel and Fadime)[5], horon[6], kamancha, anchovy, tea...

"Who is Laz?" The picture that emerges when you look between the lines for a moment is a purely enormous research subject. Who is Temel? Who is Fadime? Pontic Greeks, Armenian, Chepni, Hamsheni, Georgian...

Especially the horon... For example, did you know that different horon is played in almost every village? Even in the high villages there are still incredible dances reminiscent of shamanic beliefs. All in all, when we say "folklore" to folk dances that are hundreds of years old, it is not standardized. And when it is staged, it is not reduced to the known 'üç ayak'[7] horon. It just makes it known as such.

Where the player from is can be understood from the way he/she plays kamancha; from the rhythm of his/her tune. Or other instruments? Windbag is

.....

5 Asan, Ö. (2006), Temel Kimdir, İstanbul: Heyamola Yayınları; Kolivar, A. (2006), Fadime Kimdir, İstanbul: Heyamola Yayınları.

6 A kind of local folk dance of the Eastern Black Sea

7 A type of horon dance

famous for the argument of "it belongs to Laz or Hemshin?" Or pipe; does it belong Sürmene? Trabzon or Hemshin? I'm not going into the subject of horons played with the pipe.

What about anchovy... You know it's not a fish! I have to say a few words right here: "Look at the anchovy, as big as a fish!", "I couldn't find anchovies, I bought fish", "I don't want fish, but I eat anchovies"... These sentences fully explain the Black Sea people's view of anchovy.

When it comes to tea, it is the subject of this article.

My grandmother used to call the drink as tea, just for made from linden. When she asked me for tea, she found strange the drink I brought her. When I asked for tea, she said okay and brought linden. I was surprised. We loved tea, but we did not drink the same tea. 85-year-old Ece (my son's grandmother) never drank tea. When I asked why, she replied, "I don't drink what I don't know how it is produced." This conversation was illuminating when it is about linden; she knew the tree of the linden, knew the leaf, the flower, how to pick it, when to pick it, how to dry it, how to store it and how to brew it. The industrial product we now call 'Tea Plant' would greatly reduce the producer's relationship with the soil. It was a plant that was picked only as taught and handed over to the officials in briquettes made in almost every village, called the "buying center". She didn't know what happened after she sold it. There were no longer native fruit trees and corn fields in her eyes, the apple tree was cut down if it shaded the tea, and in this sense, it began to weaken in the way of thinking in harmony with nature. People had begun to throw chemical fertilizers on their soil, which they previously fed with the food waste (compost) they had stored in their kitchen. The corn fields that they obtained with mother seeds (it may be called ancestry in many places, but women keep the seeds in traditional life; nature knowledge and living in harmony with nature are in the hands and language of the woman) were turned into tea gardens by uprooting them, and they were buying corn and corn flour from the market with 'money'. İrfan Çağatay's article on this subject will give more detailed information (Çağatay, 2021).

Before tea, after tea...

While the ancient life knowledge accumulated over thousands of years decreased and weakened over time, the texture of the soil, water and air was also changing. In this process, the soil was the most damaged, it was overflowing with chemical fertilizers and it was no longer able to contain living

things. Returning to his village in Arhavi district of Artvin after many years, Zeki Karabulut and his wife Gülmelek restored his family home and started to live in this unique house. Their first job was to uproot the tea garden in front of the house. Tea was a plant that could only be uprooted with the help of a tractor. Even when I saw the soil that emerged after this hard work, I couldn't believe it, it was like a brown flour field. The condition of the lifeless land was deplorable, and it would take three years for it to recover.

And of course, the rainy climate of the foothills of the Kaçkar Mountains has also changed over time. In this process, which was experienced in parallel with the changes seen all over the world, the traditional life dominated by sustainable agriculture switched to monoculture practices together with tea agriculture. The decrease in rains, the drying of the soil and the sudden increase in heavy rains are examples of climate change.

My grandfather, who died in 1994 when he was 84 years old said, "We used to go to the market just for salt and kerosene. We met the rest in the village." We could not believe this information, which we found exaggerated when we were young, when we became adults. A culture with a self-supporting and sustainable lifestyle had quickly drifted away from its essence as a result of the introduction of tea, a product of industrial agriculture -and, moreover, a monoculture plant- in the region.

I realize that I have accumulated a lot of memories during the field studies I carried out in the Eastern Black Sea Region. This process, which transformed me from an individual in urban struggling, to an individual approaching and hearing nature, was very nourishing. In the Green Yayla Festival (2006-2015), which we have organized for 10 years, tea was offered as the theme of the festival every year. But on the condition that tea is told uncritically and even exalted. Because tea did not only provide economic gain to the people living in the region, there was a symbol of status change. It can even be said that it is a means of transition from peasantry to urbanism. Now that tool called "money" was being earned, and could everything be given up for it? There was a lot of change, and quickly the money for tea turned from being a tool to an end and this caused uncontrolled production. Tea was now a meal ticket, a sacred and inviolable livelihood. We somehow completed the festival without discussing with the theme of tea. Gola, in accordance with its mission, discuss the themes of Introduction to Ecotourism, Eastern Black Sea Rural Architecture, Streams, Medicinal Plants, Stones, Cows and Livestock, Traditional Fruits and Fruit Heritage, Bees and Traditional Beekeeping, Recycling and Community. What we learned along the way showed us how right we were.

First, the houses began to change. The first job of the local people who had money was to buy a reinforced concrete house=apartment from the bazaar. The town centers they called "Bazaars" were the centers of modernity, and living there -initially in the winter- was a matter of prestige. Houses built in accordance with centuries-old traditional architecture now unfortunately represent the peasantry.

These houses, which took their place in the academy thesis as "Eastern Black Sea Traditional Architecture", consisted of a combination of chestnut wood and stream stones. Before the chestnut tree was processed, that is, before used in house construction, it was placed in the stream for at least one year and left to dry outside for at least one year. After these rituals, the tree, which became suitable for home construction, was almost as strong as concrete. It was turning into household material suitable for living in a wet and high humidity geography. Deciding where to build houses was also a serious task. According to the information I came across in the compilations, deciding where to build the house required great mastership and wisdom. Factors such as the location of the house in relation to the sun and the wind situation had to be taken into account. One of the large stones was removed from the land where the house was planned to be built, and it was checked whether worms and ants were alive, and even in which direction these creatures were moving. The main issue was the flow direction and density of the water. The reason why the houses in the Black Sea were always built on the slopes was that there were places that did not hold water, and the water flowed from the bottom.

The tea plant is a plant that does not have the power to hold the soil with its roots. Tea, which was initially planted by recording the number information according to the controlled and land measurements, is now planted everywhere due to the abolition of the controls and the continuation of the state's purchase guarantee. There used to be landslides in the region due to excessive precipitation. However, as a result of the construction of houses in the wrong places after engaging tea cultivation and the cutting of even wooded areas and planting tea, serious increases were observed in the number of cases resulting in human deaths.

After the tea, the migrations that started to the big cities for reasons such as civil service and education caused serious changes in the profile of the people of the region. Immigration, which after meeting with money, brought the question of who would pick the tea fields. The average age of the rest was not suitable for looking after their lands. This process would evolve towards

the workers coming to work from the surrounding provinces (Erzurum, Trabzon, Giresun, Ordu) to cultivate the entire land. By sharing the annual harvest in half, the system called "sharecropping" started. Workers who settled their businesses in the sharecropping system brought their families and were placed in stone mansions inside the fields, which were abandoned by their owners. Today, third generation sharecroppers live in the area and still cultivate the land. The number of those who did the work of picking tea by themselves was decreasing day by day. The owners of the tea gardens now saw themselves as employers, and the culture of "make someone to pick up your tea" was spreading. Opening the Sarp border after the collapse USSR, caused the Georgian workers to come to the region for picking tea (1988). Tea was collected by sharecroppers or Georgian workers. On this occasion, the relationship of the natives who owned the land with the soil was completely broken. The same occasion also led to a change in the marriage preferences of the young people living in the region. Single young women no longer wanted to live in the village and marry men who were interested in tea. I think this is one of the possible reasons that increase the tendency of the young generation to migrate to the city.

I will end the ecological destruction part of my article by mentioning the situation caused by the land registry cadastre systems in recent years. During the cadastral surveys in the Eastern Black Sea Region, the lands at higher elevations were classified as forest land on the grounds that they were "uncultivated". And this situation has caused tea to be planted in the areas where the cadastre has not yet entered, the trees on the lands that have not been cultivated for a long time, and the trees that have been cut down quickly. It is very difficult to predict what will cause this way chosen by the local people to prevent their lands from being into forest land. I would like to say as a person living in the region for 6 years and working in the field for about 20 years, that I have observed that the land has been filled with new tea plantings in the last 5-6 years.

And of course, my native language is Laz.

I will end my article by talking about my native language where I said "before and after tea". The ancient knowledge of thousands of years that I tried to talk about throughout the article was stored and lived in the Laz language: seasons, nature calendar, plants, fruits, food made from fruits, what will plant at what time, all food storage information, all the wisdom of wildlife, soil, air, water, sun, moon information...

It is truly a pity that a language is on the verge of extinction; a language which is spoken by descendants of witnesses of a life intertwined with nature before monotheistic religions, who accepted that they was a part of nature, respect it, and the people who is afraid of frightening other trees, covering the cut side of the ax with a handkerchief while going to the forest to cut trees. I think that tea, which came to the region as an industrial product as a result of changing production styles, and the motivation of the people of the region to adapt to "modern life" accelerated the danger of extinction of Laz language. And of course, there isn't any word for "tea" in Laz language, an ancient language that is about to disappear for 4000 years.

Kaynakça / References

Çağatay, İ. 2021. *"Çayın Üzerine Kurulduğu Tarım Geleneği"*, **Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştayı**, 10-11 ve 17 Nisan.

Kadıoğlu, S. R. (2002), Şehirli Bir Genç Kızın Benlik Sevdası, https://m.bianet.org/biamag/kadin/12296-sehirli-bir-genc-kizin-benlik-sevdasi, (Erişim Tarihi: 16 Ağustos 2002).

Asan, Ö. (2006), **Temel Kimdir**, İstanbul: Heyamola Yayınları.

Kolivar, A. (2006), **Fadime Kimdir**, İstanbul: Heyamola Yayınları.

Karadeniz'de Bir Başka Yeşil: Çay

Another Green in the Black Sea: Tea

Erhan Yaşar Babalık

Çay'dan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştay ve Forumu'nun 6'ıncı oturumuna 'Karadeniz'de Bir Başka Yeşil: Çay' başlıklı karikatür sergim ve konu ile ilgili sunumumla katıldım.

Toplumsal çelişkilerin bir yansıması olan mizah ve onun çizimle oluşturulan ayağı olan karikatür sanatı eliyle, çay ekilen bölgemiz ve orada yaşayan insanların doğayla, çevresiyle ve sistemle olan çelişkilerini tarihsel bir süreçte anlatmaya çalıştım. Çünkü tarihin farklı süreçlerinde bölgemizin yaşadığı çelişkiler de başka olmuştur. Çalışmalarım bu farklılıkları karikatür aracılığıyla görünür kılma çabası taşımaktadır.

I joined 6th session of 'Beyond Tea: From Field to Pot, Tea in Place and Memory Online Workshop and Forum' with my caricature exhibition, titled 'Another Green in the Black Sea: Tea' and I presented a paper on the subject.

With humor, a reflection of social contradictions, and the art of caricature, an arm of art created by drawing, I tried to explain historically the tea planted region and the contradictions of people living there with nature, their environment and the system. The contradictions experienced in our region in throughout the history have been various. My works aims at making these differences visible through caricatures.

Radyasyonlu Çaylar...

1986 yılında Sovyetler Birliği'ne bağlı Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Pripyat şehri yakınlarında, Çernobil Nükleer Santrali'nin 4 numaralı reaktöründe kaza olmuştur. Bu kazanın, çay tarımına ve bölgemize olumsuz etkileri çoktur. Kazanın ardından bölgemizde kanserden ölenlerin sayıları aşırı bir şekilde artmış ve Kazım Koyuncu'nun ölümü de kanser nedeniyle olmuştur. Patlamadan etkilenen radyasyonlu çaylar, Ardeşen Ğera köyünde (günümüzde Işıklı mahallesi) Işıklı Çay Fabrikası'nın altına gömülmüş ve bu çaylar olumsuz etkileri ile hala orada gömülü bulunmaktadır.

Radioactive Contaminated Tea...

In 1986, an accident occurred in the reactor number 4 of the Chernobyl Nuclear Power Plant, near the city of Pripyat in the Ukrainian Soviet Socialist Republic of the Soviet Union. This accident has many negative effects on tea agriculture and our region. After the accident, the number of deaths from cancer in our region increased excessively. Kazım Koyuncu's death was also due to cancer. Radioactive contaminated tea affected by the explosion was buried under the Işıklı Tea Factory in Ardeşen Ğera village and this tea has still been buried there with its negative effects.

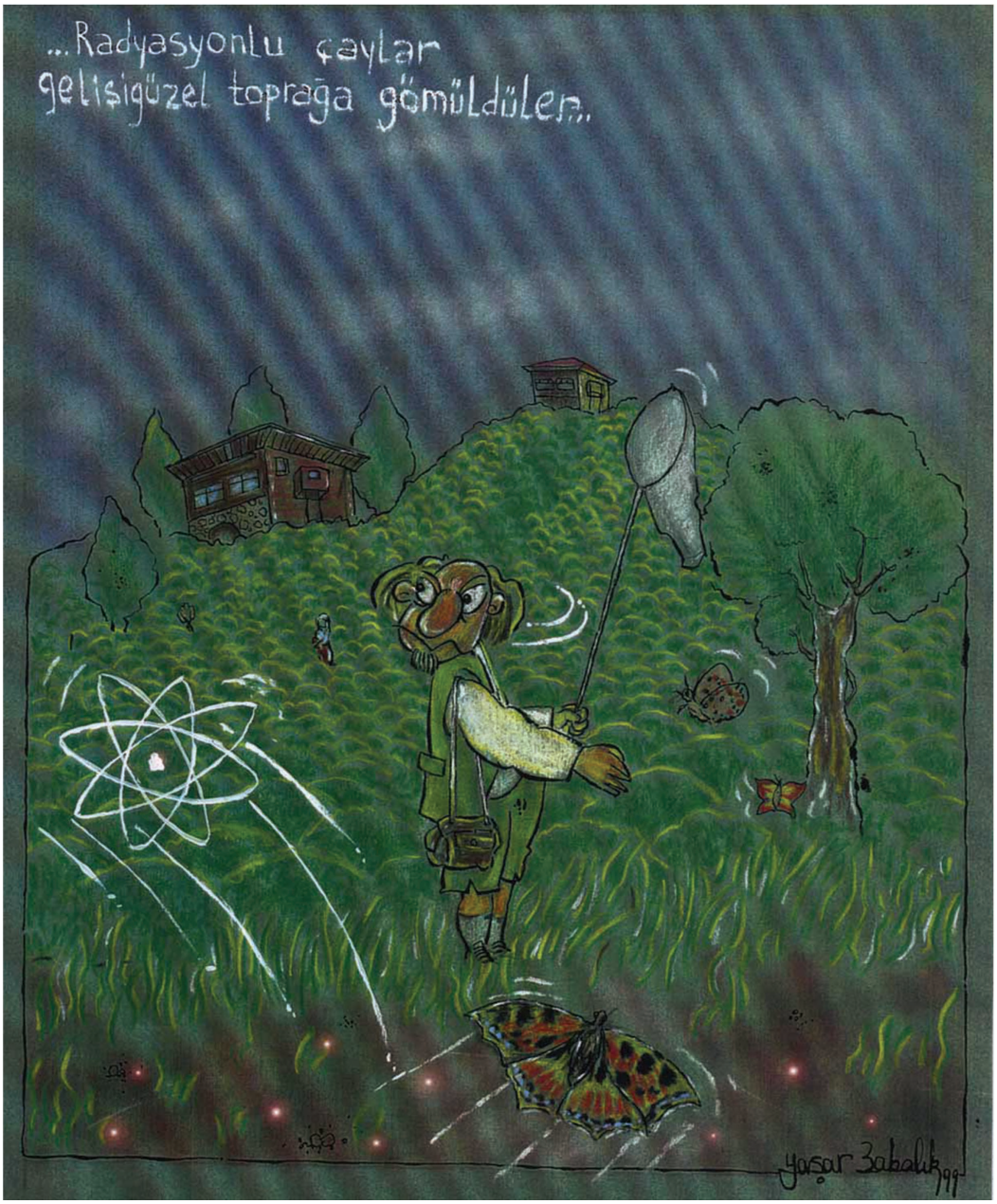
...Radyasyonlu çaylar
gelişigüzel toprağa gömüldüler...
Yaşar Babalık 99

Çayda Özelleştirme...

1984 yılında 3092 sayılı Çay Kanunu ile çay tarımında özelleştirmenin ilk adımları atılmış ve Akfa Çay Fabrikası açılmıştır. Özelleştirme ile çay tarımında yapılan yanlışlar günümüze kadar hala devam etmektedir.

Privatization of Tea...

In 1984, the first steps of privatization in tea agriculture were taken with the Tea Law No. 3092 and Akfa Tea Factory was opened. Mistakes made in tea agriculture with privatization are still prevalent today.

* Özel çay fabrikaları, üreticiden aldıkları yaş çay karşılığında, üretecilerin ücretlerini, üreticilere kuru çay vererek karşılıyorlardı.

HUZUR ÇAY
ARMAĞAN ÇAY
İMPA
YİMPA
AKFA ÇAY
KARÇAY
DOĞU ÇAY
FIRTINA ÇAY
FİDAN ÇAY
KARAOĞLU ÇAY
www.geocities.com/eybabalik
Yaşar Sabuk 92

A new culture: 'Natasha'

With the dissolution of the Soviet Union, a different culture of "Natasha" was formed in our region in the 1990s.

A new culture: 'Natasha'

With the dissolution of the Soviet Union, a different culture of "Natasha" was formed in our region in the 1990s.

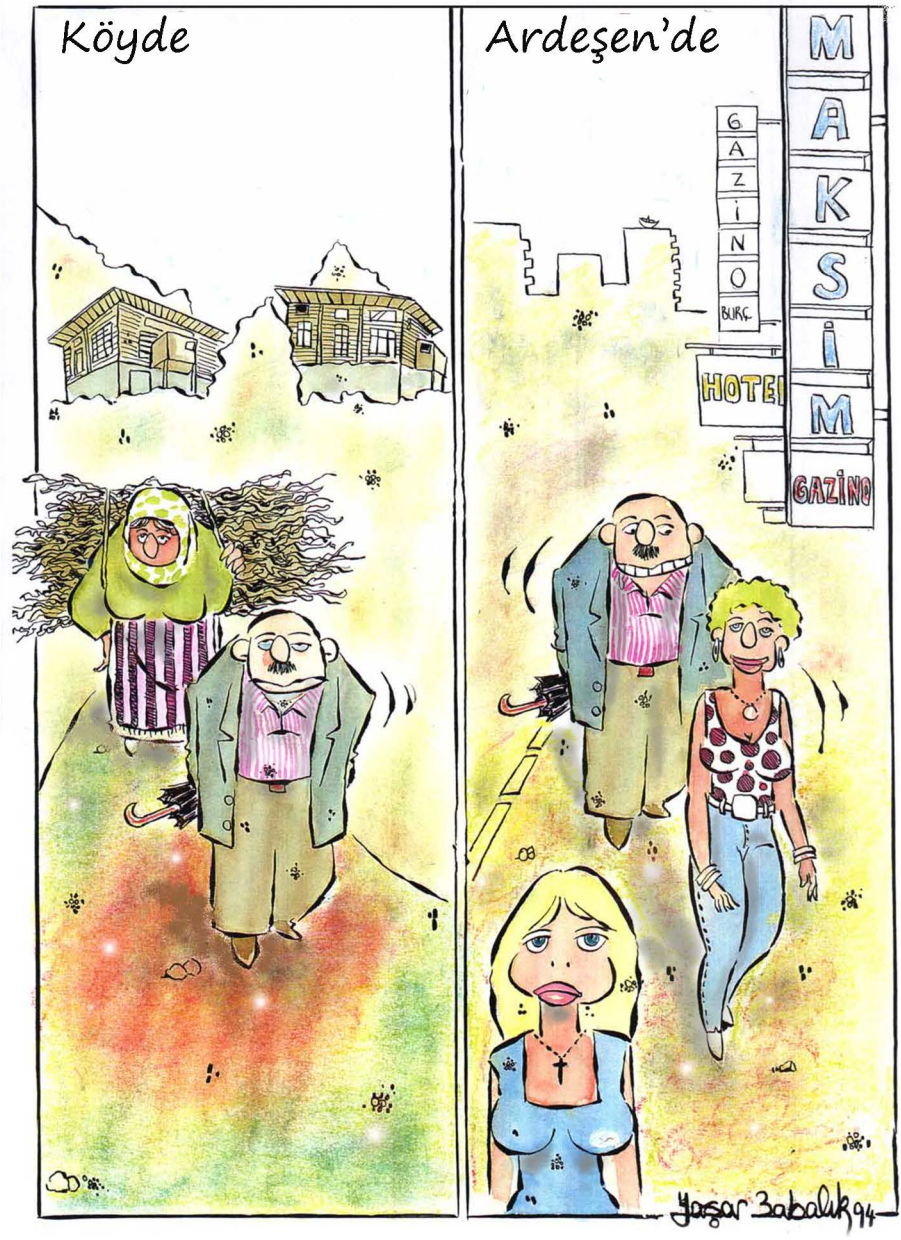

Lazca

Bölgemizde, Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren Lazca'nın unutturulması, yani bölgemiz insanlarının asimile edilmesi için yanlış politikalar uygulanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze, Laz fıkraları ile insanlar kendi kimliklerinden utanır bir duruma getirilmeye çalışılmıştır. Laz fıkralarında insanlar, Temel, Dursun isimleriyle özdeşleştirilmişlerdir. Ancak bu isimler bölgemizde en az kullanılan isimlerdendir.

Laz Language

In our region since the establishment of the Republic, wrong policies have been implemented to make Lazuri forgotten, that is to assimilate the people of our region. Since the inital years of the Republic, people have been tried to be ashamed of their own identities through Laz jokes. In Laz jokes, people are identified with the names Temel and Dursun. However, these names are the least used names in our region.

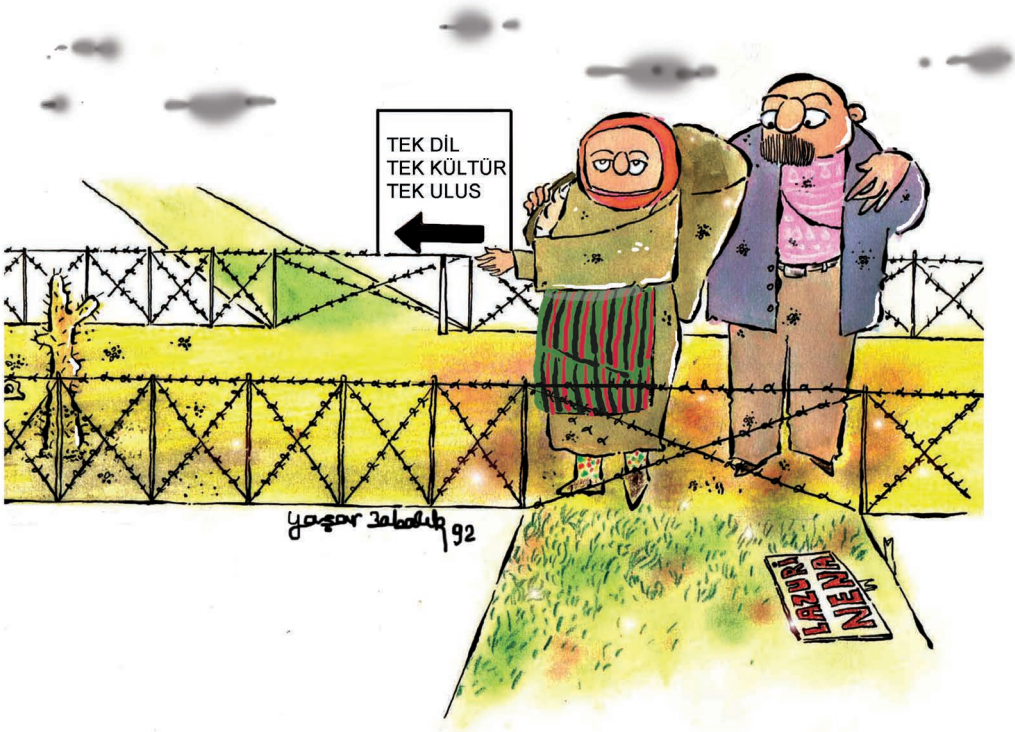

AR MTUGİK AR NDĞAS MU TKU DOREN KOGİÇKİNAN-İ? "HAM KİANAS UDİDİŞİ MİN OREN HEMUŞİ BOZO EPÇOPARE DO HEMUS SİCA BAVARE" YA. MTELİ MTUGEPEK "ǯRİ! ǯRİ! ǯRİ!" YA DO İZİǯES. "Sİ MİN ORE DO UDİDİŞİS SİCA AVARE" YA UǯVES. XAİ GURİ MUXTU DO, 'TKVA MU OĞODATEN, TKVA UDİDİŞİ MİN OREN HEYA MEMOGURİT" MTUGİK MTELİ MTUGEPEK OĞOĞATERİ Tİ EZDES DO, "EHE, VARNA TİNA UDİDİŞİ MJORA İDİ" YA HAǯİ MJORA MTUGİ DULYA HEMUŞA GURES. İGZAL MOXT MU
Lazuri
paramitçe
Yaşar Babalık 15

Karadeniz Sahil Yolu...

1990'lardan itibaren yapılmaya başlanan Karadeniz Sahil Yolunun bölgemize yaşattığı olumsuzluklar günümüze kadar devam etmektedir.

Black Sea Coastal Road ...

The problems of the Black Sea Coastal Road, which was started to be built in the 1990s, still continue today.

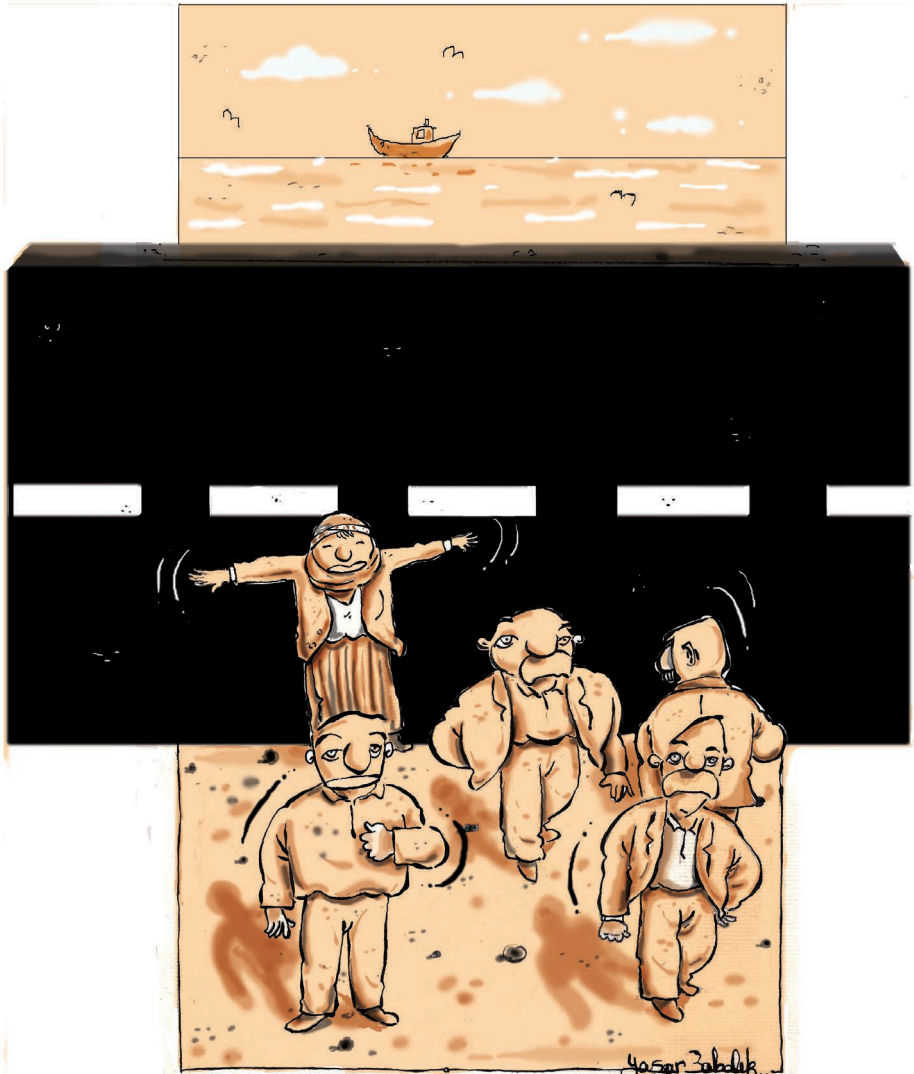

Karadeniz Sahil Yolu

KARADENİZ SAHİL YOLU

Karikatür sergimde yukarıda saydığım bu çelişkili halleri ve dönüşümü yansıtmaya çalıştım.

Karikatür sergim bu konuda yapılan ilk ve tek karikatür sergisidir. Rize, Ardeşen ilçesinin Işıklı (Ğera) köyündenim[1] ve Laz'ım.

Bu sergimi, 1993 yılında çıkmaya başlayan OGNİ (Duy) dergisine çizerek oluşturmaya başladım. Daha sonra Ağani Murutsxi gazetesinde, bugün ise Uncire isimli Laz Kültür Edebiyat dergisinde çizmeye devam ediyorum.

Çalıştayda açtığım bu sergiyi ilk olarak Diyarbakır'da Amed Kitap Fuarı'nda, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin katkılarıyla açtım. Diyarbakır'da sergimi açmamın sebebi, ülkemizdeki farklı renklerin kardeşliğini gösterebilmek içindi. İkinci olarak 2019 yılında Fındıklı'da Fındıklı Belediyesi'nin katkıları ile Fındıklı Yeşil Altın, Mavi Gümüş Kültür Sanat Festivali'nde açtım.

GOLA'nın hazırladığı bu çalıştayın çay üretimine, kültürüne etkisinin çok olacağını düşünüyor ve kendilerine bölgemiz adına teşekkür ediyorum.

In my caricature exhibition, I tried to reflect these contradictory situations and transformation that I mentioned above.

My caricature exhibition is the first and only caricature exhibition on this subject. I am from Işıklı (Ğera) village of Ardeşen district, Rize, and I am Laz. I started to create this exhibition by drawing for OGNI (Duy) magazine, which started to be published in 1993. Later, I drew in Ağani Murutsxi newspaper and today I continue to draw in Laz Culture and Literature magazine called Uncire.

I first held this exhibition, at the Amed Book Fair in Diyarbakır with the contributions of the Diyarbakır Metropolitan Municipality. The reason I held my exhibition in Diyarbakır was to show the brotherhood of different colors in our country. Secondly, I held it in Fındıklı Green Gold, Blue Silver Culture and Art Festival with the contributions of the Fındıklı Municipality in 2019. I think this workshop organized by GOLA will have a great impact on tea production and culture and I thank the organizers on behalf of our region.

1 Ğera köyü. Ne yazık ki şimdi Ardeşen'in bir mahallesi olmuştur.

Forum'dan Beri

Çayın ötesine geçmek için 'Çaydan Öte' şiarı ile ortaya çıkan çevrimiçi çalıştay ve forumumuzda söz üretmek için denediğimiz formatlardan biri de forum oldu. Sanal mekân bizlere çok merkezlilik fırsatını sunarken, bir yandan da yüz yüze iletişimin araladığı sohbet imkanlarından mahrum bıraktığı için hem etkileşimi olabildiğince genişletmek hem de çalıştay ve söyleşilerde değinmediğimiz soru ve başlıklara forumumuzda değinmek istedik. Amacımız daha çok kişinin daha çok söz ile sürece dahil olmasıydı. Bu düstur ile yan yana geldiğimiz için kesin bir sonuca odaklanmadığımız, sürecin ve paylaşımın kendisine değer verdiğimiz bir yöntemi katılımcılar ile paylaşmış olduk. Ayrıca oturumun hemen başında forum akışının ikna ya da polemikler ile değil katılımcıların kendi özgün ve biricik deneyimlerinin diğer özgün ve biricik deneyimlerle yanyana gelmesini, farklılıklar ve benzerliklerimizden birlikte öğrenmeyi amaçladığımızı ön kabul olarak dillendirdik. Forum içinde yer yer sapmalar olsa dahi ana akışta bu kabulden çok uzaklaşmamayı başardık.[1]

17 Nisan Uluslararası Çiftçi Mücadeleleri Günü'nde gerçekleştirdiğimiz buluşmamızda ilk söz gıda egemenliğini savunan Çiftçi-Sen'den örgütlenme sekreteri Adnan Çobanoğlu tarafından kullanılmıştır.

> Adnan Çobanoğlu: Geçen hafta etkinliğinizi izledim. Oldukça iyi veriler sundu arkadaşlar. Ben birkaç konuya özellikle vurgu yapmak istiyorum. Geçen hafta konuşmalarda genel*likle* şikâyet *edilen* çayda kullanılan kimyasalları*n* toprağı, hava*yı*, suyu kirletmesiydi. Bu sadece çayda olan bir olay değil. Endüstriyel tarım uygulamaları başladığı andan itibaren Dünya'da ve Türkiye'de bütün tarımsal üretim benzeri kirlilikler yaratmaya başladı. Şu anda iklim değişikliğinin en önemli nedenlerinden biri tarımın endüstri*yel*leşmesidir. (...) Verimlilik adı altında kullandırılan bu kimyasallar zaman içinde çok ciddi problemler yaratıyor. Bunun çözümü agroekolojik üretim dediğimiz bizim geleneksel köylü tarımından geçiyor. Bu geleneksel köylü tarımı da hayvan yetiştirme ile bitki üretiminin birlikte yürütülmesi. Çayın ilk dönemi tam da böyle bir süreçti. (...) Çay Karadeniz için insan

1 (...) Zamansal atlamaları göstermek için kullanılmıştır. Sözlü anlatımdan yazılı anlatıma geçişte okuma deneyimini kolaylaştırmak için yapılan küçük eklemeler italik olarak gösterilmiştir. Ayrıca deşifre edilen konuşmaya Gola Kültür Sanat ve Ekoloji Derneği'nin youtube kanalından ulaşmak mümkündür.

eliyle oluşturulmuş bir ekosistem. Gene insan eliyle, kimyasallarla bu *ekosistem* yok ediliyor. Eleştirilerden biri, oradaki bitki çeşitliliğini çayın azalttığına dönük şikayetlerdi, doğrudur ama bu sadece çaya özgü değil. Bütün tarımsal üretim sisteminde gıda metalaşmaya başladığı andan itibaren zaten *çeşitlilik* tek tipe dönüyor. (...) Mevcut gıda sistemi buna yol açıyor. Gıda egemenliği dediğimiz olgu tam da bunda yatıyor. *Gıda egemenliği*, üreticinin ve tüketicinin tarımsal bilgi ışığında üretim yapması ve tüketmesidir. (...) Şirketlerin kontrollerine geçirilmeye çalışılan sistem de buna müdahale ediyor. (...) Buna yol açan en önemli olgu sözleşmeli tarımdır. Tam da şu anda çayda, fındıkta *ve* diğer ürünlerde yapmaya çalıştıkları sistem budur. Sözleşmeli sisteme geçilerek çiftçinin kendi geleneksel bilgisi değersizleştirilmeye başlanıyor. Örneğin birçok yerel yönetim fide dağıtıyor, üretim için, ama hazır fideleri dağıtıyor. Yerel tohum ile üretilmiş çiftçinin bilgeliğini öne çıkaran bir şey yapmıyor. (...) Buna karşı Çiftçi-Sen başka bir şey söylüyor, gıda egemenliği [diyor]. (...) Gıda egemenliği halkın gıda egemenliğidir, başka bir demokratik ilişkiler tarifidir. Havanın, suyun, iklimin kirletilmemesine dönük bir mücadeledir. Aynı zamanda halkın gıda güvencesidir. (...) Geçen hafta bütün oturumlarınıza katıldım. İyi de oldu benim için. Karadeniz'in çay öncesi sürecini de daha iyi anlamama neden oldu. Çayı biliyorduk, fındığın tarihçesini biliyorduk ama daha önceki tarımsal süreci bilmiyorduk. Gerçekten de Karadeniz ekosistemine uyum sağlamıştır çay. Ama örneğin HES'lerin yapılmasıyla birlikte başka bir ekolojik problem doğmaya başladı oralarda. Vampir kelebek... (...) Bu anlamıyla gıda egemenliğinin mücadele hattını (...) doğayı kirleten, iklim değişikliğine neden olan enerji yatırımlarına, (...) kimyasallarla üretilen tarımsal sisteme dönük tavır almak olarak görüyoruz .

Böylece forum küresel alanda önemli bir mücadele alanından beslenen, kavramsallaşmış gıda egemenliği konusu ile açılmış oldu. İkinci söz ile rotamız ulusal aktif siyaset alanında, çaya ilişkin güncel bir tartışmaya çevrildi.

Zeki Yıldırım: (...) Yaklaşık bir milyon kişiyi doğrudan ve ülke ekonomisini dolaylı olarak etkileyecek bir konunun nereye doğru gidebileceğinden bahsedilmesinin önemli olduğunu düşünüyorum. (...) Çay tarımının üretimi, işletmesi, satışı dahil tüm faaliyetlerini düzenleyen bir hukuki yönü bulunmaktadır. Bu hukuki yönü *hakkındaki tartışmaların* siyasi ve ekonomik sebeplerden dolayı da çok sağlıklı

bir zeminde yürütülmediğini düşünüyorum. Topluma verilen bilgiler (...) son derece sınırlı[dır]. 1940 yılında ilk çay kanunu yürürlüğe girdi. 1971 yılında Çay Kurumu Kanunu yürürlüğe girdi. (...) 1973 yılında Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü adı altında bir Genel Müdürlük (...) Rize'de [kuruldu]. 1984 yılında serbest piyasa ekonomisine geçilmek üzere önceki Çay Kanunu yürürlükten kaldırıldı. (...) Çay özel sektöre açılmış oldu. (...) Olumlu ve olumsuz tecrübeler oldu. (...) ÇAYKUR'un özelleştirilmesi ile sonuçlanabilecek bir vakanın çayın ve bölge insanının geleceği açısından bir felaket senaryosu*nun başlangıcı* olabilir mi? (...) 1984 yılındaki Çay Kanunu'ndan sonra ilk defa 2008 yılında Rize Ticaret Borsası tarafından gündeme bir tasarı getirildi. Bu tasarı 2009 yılında Ankara'da Rize Dernekleri Federasyonu'nda ve İstanbul'da olmak üzere ilgililere görücüye çıkarıldı adeta. *Kimlere* görücüye çıkarıldı? Ticaret Borsası çayın *sadece* alım satımıyla, ithalatı ihracatıyla ilgili olan bir borsaydı. Çayın doğrudan çiftçinin temsilcisi olan devletin kurumu *olarak* ÇAYKUR'un, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşu olarak da ziraat odalarının *görüşünün alınması* gerekirken,. (...) maalesef o günkü tasarıda ÇAYKUR'un onayı alınmadan, özel sektörün önemli isimlerinin de görüşü, katkısı alınmadan tamamen Ticaret Borsası bakışıyla *hazırlandı.* (...) Hatta *bu tasarıda* ÇAYKUR'un özleştirilmesi mi yatıyor [sorusu *ortaya* çıktı] (...) Tasarı(...) hem hukuki hem üreticiler *açısından, hatta* özel sektör bakımından da bir ölçüde (...) birtakım sorunlar taşıyordu. O tasarı ciddi bir tepki alınca, siyaset tasarıya sahip çıkamadı. (...) 11 yıl sonra ilk defa bu sene Tarım Bakanının Rize ziyaretinde, Rize Ticaret Borsası'nda Çay Konseyi'nin taraflarıyla birlikte ÇAYKUR Genel Müdürü, Tarım Bakanlığı yetkilileri, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Rektörü ve Rize Milletvekilleri ile birlikte Çay Kanunu tasarısının tekrar, özellikle birkaç yıl önce Çaykur'un Varlık Fonu'na devredilmesinden sonra gündeme alındığı duyuruldu. (...) Bu kanun tasarısının içeriği kamuoyuyla paylaşılmadı. Borsa tarafından haliyle tasarıda özellikle düzenleyici denetleyici kurum olarak düşünülen *yapı*, mevcut haliyle Anayasa'ya (...) uygun [değil]. Üreticiler bakımından sözleşme yapma zorunluluğu getirilmesinin [üreticileri] ciddi sıkıntıya sokacağını söyleyebilirim. Çünkü üreticiler Mayıs çayını verdiğinde, ücretini alamadığında bu çayı artık başka kimseye satamayacaktır. Aynı üreticiye, parasını alamadığı *halde* bir yıl çay satma mecburiyetinde *getirilmesi* çok ciddi sıkıntılara sebebiyet verecek. Yaş çay üreticilerine arazilerini yenileme zorunluluğu getiriliyor. (...)

> Üreticiye ıslah edilmiş fidan verileceği söylendi. Fakat bunun ne şekilde yapılacağı, maliyetinin hesaplanıp hesaplanmadığı, ücretli mi değil mi, söylenmemiş olması, (...) yapılan çalışmanın üreticilerden ve kamuoyundan saklanmaya çalışılması [önemli]. (...) Çay alanının özel sektörün ötesinde uluslararası *anlamda* bu konuda tekel olmuş firmalara ciddi ölçüde teslim edileceği, (...) *bunun sonucunda da* tarım egemenliğinin, gıda egemenliğinin (...) kaybedileceğini düşünüyorum.

Çay Kanunu Taslağının getireceği düzenlemeler ve yöre insanı tarafından fazla bilinmiyor oluşu üzerinde düşünmemiz gereken bir başlık açtı. Umut Ulukan'ın "Çayda sözleşmeli tarım modeline mi geçiliyor?" sorusu ile konunun biraz daha açılması mümkün oldu.

> Zeki Yıldırım: *Bu tasarıyla* çayda sözleşmeli tarım modeline geçiliyor. Bir yıllık herhangi bir özel sektör ile, Çaykur'un olmadığı bir sistemde (...) toplandığında iki günden fazla elinizde tutamadığınız, toplanmadığında özelliğini kaybeden, kartlaşan bir üründen bahsediyoruz. Dolayısıyla özel sektör karşısında çay üreticilerinin çok zor durumda olabileceği bir alan bu. (...) Ücretin ödenmediği durumda neler olabileceğine ilişkin bir düzenleme yok.
>
> Fatma Genç: Taslakta sözleşmeli tarım modeli ile çay borsasının kurulması ve borsadaki aktörler kuru çay üreticisi ve yaş çay üreticisi [olarak] ayrımlandırılarak, lisanlı brokerlar gibi yeni aktörlerin de tanımlandığı *bir sistem tarif ediliyor*. Sözleşme yapamayan çiftçinin aslında sistem dışında kaldığı bir yapı *detaylandırılıyor*.
>
> Zeki Yıldırım: (...) Çay tarım alanlarının sökülerek yenileştirilmesi konusu da (...) çok ciddi. (...) Çay bahçelerinin sökümü kolay bir iş değil. Maliyeti çok yüksek. (...) Bir dönem Gürcistan'da olduğu gibi çay ekonomik olmaktan çıkınca çay ağaçları, ormanları haline gelebilecek bir durumla da karşı karşıya kalabiliriz. Çay artık ekonomik değeri olan bir ürün olmaktan belli bir ölçüde çıkıyor. Çok büyük bir alan yok, insan gücü de yok.
>
> Fatma Genç: Tohum *meselesi ve* çaylıkların yenilenmesi meselesi çok önemli aslında. (...) Üniversite ile imzalanan protokolde 5 senelik bir çalışmaya işaret ettiğine dair söylemler var. Gen havuzu oluşturulması meselesi var. Klonlar ile yeni bir çay prototipi üretilmesi meselesi çok önemli. Projenin adı "Ticari olan çay çeşitlerinin seçilmesi" aslında nasıl bir şey yapacakları (...) kendi ürettikleri yeni çay

çeşitlerini üreticiye dayatıp, üreticinin tohum hakkını da ellerinden alacakları gibi bir tehlikeye işaret de ediyormuş gibi geliyor bana.

Zeki Yıldırım: Tohum kaldırılıyor anladığım kadarıyla, çelikleme yöntemiyle ıslah edilmiş olan fidanların kullanılacağına dair bir açıklama var.

Engin Gözüaçık: Gen havuzu ile ilgili kurumun çalışması var TÜBİTAK ile beraber. Bölgedeki çay klonlarının taraması yapıldı, Giresun'dan Borçka'ya kadar. Oradaki iyi bahçelerden iyi ürünler alınarak Araştırma Enstitüsü'nde yenileme yapılıyor, *bu çalışmalar* hala devam ediyor. Sanırım bu bahçe yenilemesi onlardan oluşacak büyük bir ihtimalle. Bunda bence olumsuz bir şey yok. İyi bir şeydir bu konu. (...) Bölgemizdeki çay bahçelerinin yenilenmesi gerekiyor, bu yapılması gereken bir şey. Bölgemizde sürekli tohumla üretim yapıldığı için aynı bahçede çok farklı karakterde ürünler meydana geliyor. Kimisi erkenci kimisi geç çıkıyor, kimisinin verimi yüksek kimisinin düşük. Bizim amacımız burada daha kaliteli, daha sürgünü bol olan ürünler yetiştirmek. (...) Önce 2000 çeşitti, en son 50 çeşide indirilecek. 50 tane iyi çeşit üretilecek, ilerde üreticiye bir şekilde dağıtılacaktır.

Saltuk Deniz: Ortada bir kanun taslağı mı var? Kanun önerisi mi var?

Hikmet Akçiçek: Ziraat odaları, Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri ile diğer üretici örgütleri bu yasada bir aktör olarak dikkate alınıyor mu?

Oğuz Kurtuoğlu: Çayda ıslahtan bahsediliyor. (...) Ormancılıkta da olan bir şey. (...) Bu üretimi arttırmak için mi yapılıyor, iklim değişikliğine mukavil türler için mi yapılıyor, rakım yukarıda olsun *diye* mi yapılıyor? Çünkü hepsinin doğa koruma açısından problemleri var. Alan genişleyecek demektir, zaten problem. Gübre problemi *var*, azotlu gübrelerle ilgili yapılan bir çalışmada, (...) Turan Yüksek yapmıştı, *gübrenin* %20 ile 40'ı derelere gidiyor. Daha çok hasar için mi yoksa aroması yüksek bir şeyin mi peşindeyiz? Yoksa bölgelere göre oraya biyoekolojisi daha uygun türler, ırklar *mı aranıyo*r bunları öğrenmek istiyorum.

Zeki Yıldırım: Öncelikle ben Çay Kanunu tasarılarına karşı değilim. *Çay kanun tasarısı ile ilgili* mevcut Rize Ticaret Borsası'nın şu anda sitesinde bulunan taslak ile kamuoyuyla paylaşılmayan *hali* 9 Şubat 2021 tarihinde Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Rektörlüğü tarafından bir duyuru paylaşıldı.. (...) Onunla ilgili olarak ve 2008-9

yılında gündeme gelen tasarılar ile ilgili nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda açıklamalarda bulunuyorum. (...) 9 Şubat'ta (...) üniversite bir açıklama yaptı. Çay Kanunu tasarısı ile ilgili bir çalışma yapıldığını, bu çalışmanın 4 aşamadan oluştuğu [ve] dördüncü aşamasına geçildiği, son aşamada kurumlarla, ÇAYKUR Genel Müdürlüğü, Rize Ticaret Borsası, Rize Ticaret ve Sanayi Odası, Rize Ziraat Odası, Ulusal Çay Konseyi, Ziraat Mühendisleri Odası, kuru çay üretimi yapan firmalar da dahil olmak üzere bu taraflarla çalışmanın belli bir aşamaya geldiği, bir takım görüş alışverişinde bulunulduğu, ayrıntıları spekülasyonlara meyil vermemek için, metin olarak paylaşılmadığı şeklinde bir duyuru yapıldı. (...) Hala ortada bir metin yok. (...) Ama neticede ortada bir taslak metnin *olduğu* üniversite*nin açıklamasından* anlaşılıyor. (...) Çayın yenilenmesi, ıslah edilmesi, verimliliğin artırılması önemli bir konu, (...) ama bunun nasıl yapılacağı ile ilgili düzenlemelerin taslak metinde veya kamuoyuna yapılan açıklamalarda net ortaya konulması gerekiyor.

Fatma Genç: Aslında şu an çay kanunu taslağı ile ilgili sadece 2008 ve 2009'da yapılan çalışmalar elimizde olan metinler. Diğerleri, en son güncel bilgi olarak onu eklemek isterim Zeki Hoca'ya, Kamu İktisadi Teşebbüsleri Komisyonu'nda Çaykur Genel Müdürü Yusuf Ziya Alim'in verdiği bilgi. Alim; 2008'de ve 2009'da çalışma yapıldığını, bu çalışmanın kanunlaşmadığını, 2013 yılında tekrar taslağın gündeme geldiğini, bütün paydaşlarla ortak bir toplantı yapıldığını ancak taban fiyatı konusunda anlaşılamadığı için süreçte ilerleme kaydedemedikleri *bilgisini veriyor*. Şimdi ise Çay İhtisas Üniversitesi olarak belirlenen Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi'nin Çay Kanunu Taslağı teklifi hazırlama çalışmalarının devam ettiği bilgisi en son alınan beyan. (...) İçeriği belli olmayan, sadece Rize Ticaret Borsası *tarafından* hazırlanan taslakta belirtilen çerçeve dışında *yeni taslağın* bilgisine ve nasıl bir şey olacağına dair satır aralarını okumak dışında bilgiye sahip değiliz.

Saltuk Deniz: 2008-2009'da başlayan ama 2010 yılında Rize'deki vatandaşların reddetmesi ile rafa kaldırılan bir kanun teklifi. Bu kanun teklifi sadece 3-5 kişinin bir arada konuşup askıya aldıkları bir kanun metni değil. O dönemde burada çok ciddi tartışmalar oldu. (...) Tayyip Erdoğan da bu teklife sahip çıkmadı, bizim haberimiz yoktu [dedi]. Bugün de Borsa'nın gündeme getirmeye çalıştığı bir kanun. (...) Üreticilerin bir araya gelerek çay üreticilerinin kanununu

oluşturması lazım. Bu kanunun da iki şekli olması lazım. Yani çay piyasasının, özel sektörün vs. borsanın hakkını koruyan bir kanun değil, sadece üreticilerin hakkını koruyan bir kanun çıkarmak lazım. (...) Üniversitede hazırlanan kanun teklifi bizi bağlamaz. (...) Geçtiğimiz günlerde bir kanun teklifi verdik. ÇAYKUR'un açıklayacağı çayda taban fiyat uygulamasına geçilsin. Devletin açıklamış olduğu yaş çay alım fiyatının altında özel sektör çay alımı yapamasın. Fakat bu kanun teklifimiz mecliste bulunan AKP ve MHP milletvekilleri tarafından reddedildi. Şimdi başka bir hamle daha yapacağız. (...) Çünkü önümüze sunulacak kanun teklifi 2010 yılındaki kanun teklifinin aynısı olacak. Çünkü bu kanun teklifini yapan Borsanın (...) başka hiç kimseden görüş aldığı falan yok. (...) Biz içeresinde olmadığımız sürecin sonuçları üzerinde tartışmak zorunda değiliz. Böyle bir tartışmayı kabul etmeyiz. (..) Onların bize dayatacağı kanun teklifi dışında üreticilerin kendi hakkını koruyan bir kanun metninin oluşturulması için yeni bir mücadele hattını da örmek gerekiyor. Zeki Bey'in konuştuğu kanun teklifini bence konuşmamak bile gerekiyor. O kanun teklifini konuşmak, oradaki maddeleri açıklamaya çalışmak akademik anlamda belki doğrudur ama pratiğin kendisi açısından yanlıştır. Çünkü reddedilen bir kanun tekliftir. Hemen hemen bütün siyasi partilerin, bütün siyasi oluşumların reddettiği *bir tekliftir*. O dönem biz Ardeşen'de on bine yakın imza topladık o metnin reddedilmesi için. (...) Biz bunu halkla bütünleştirmeye çalışıyoruz fakat Rize'de şöyle bir sıkıntı var. .Bizim bu çağrılarımıza Rize'de hiçbir STK destek vermiyor. Rize'deki üreticinin en büyük sıkıntısı siz ne anlatırsanız anlatın vatandaş şuna bakıyor: Ben çayımı sattığım zaman özel sektör benim çayımı kaç liradan alır. Biz bununla ilgili kanun teklifi veriyoruz, inanın hiç kimsenin bununla ilgili bir açıklaması yok. Destek veren hiç kimse yok, üretici de bu konuda sessiz STK'lar da. Şimdi fiyatı tartışıyorlar. Şu an fiyat tartışması yapmak önemli, *ancak* konunun üstünü örtmek için yapılan çalışmaların bir tanesi. Birazcık daha vatandaşlarımızın, STK'ların bu konuda söz söylemek, benim bu konuda sözüm var diyen insanlarımızın da gündeme gelen konularda daha açık ve net tavır koymalarını beklersek daha iyi olur diye düşünüyorum.

Berrin Ertürk: Duyduklarımdan anladığım iki şey bayağı kaygı uyandırıcı. Birincisi çay üzerine taslaklar hazırlanıyor üretici yokmuş gibi.

> Üreticinin sesini duyurması lazım sonucunu çıkarıyorum. (...) İkincisi tabii o da biraz endişe verici bir nokta, yeni alanlar açılması çay üretimi için. Tarım dediğimiz şey zaten doğaya müdahale. Biz çiftçi olarak ne kadar farkındaysak ve ne kadar az zararla bu işi yapabiliyorsak, o kadar ekolojik bir üretim yapabiliyoruz demek. Arazinin de kısıtlı olduğu bir bölge sanıyorum Karadeniz Bölgesi, ormanlık bir bölge, ormanların biraz daha tırpanlanması, yok edilmesi anlamına geliyorsa bu çok acıklı tabii. O konuda çok tetikte olmak ve zararı minimum düzeyde tutmak gerekir diye düşünüyorum. Şimdi geçen haftaki konuşmalarda da sözü edildi, çay bir meta. Meta *olarak* üretiliyor. Dolayısıyla üretici tabii ki kaç lira kazanırıma bakıyor sadece bu olayda. Aslında bu çelişkiyi hepimiz çiftçiler olarak yaşıyoruz.Çünkü bir yerde bir şeyleri yok ediyorsunuz, bir şeyler yetiştiriyorsunuz ve bununla geçimini sağlamak, para kazanmak gibi bir dert var. Yanlış olan şu ki bazı şeyler hesaba katılamıyor. (...) Çiftçinin tek yaptığı hesap bir dönümden kaç lira kazanırım. Bu noktaya gelindiği zaman büyük hatalar ortaya çıkıyor. Ekonomik açıdan da hatalı. Çiftçi önce kendi yiyeceğini yetiştirmeli. (...) Fazlasıyla satacağı, başka şeylerle değiştireceği üretimde bulunmalı. Ama bunu yapmıyor, artık çiftçi tek hesap dönümden kaç lira kazanırım *diye düşünüyor.* Bu hale dönüştüğünde çok sorun çıkıyor tabi. Her şeyden önce ürettiğine yabancılaşmak çıkıyor, onu sadece para olarak görmek ve ne kadar elde ederim, kaç kilo, kaç ton, kaç para eder hesabına dönüşüyor. (...) Kaç lira kazandın dönümden haline dönüşmüş olay. Çay artık o bölgenin bitkisi haline gelmiş. Yani hakikaten demin Adnan'ın da söylediği gibi çaysız bir Rize coğrafyası düşünemiyoruz bile. Ayrıca çok da güzel. Ben bir kere gittim, o çay bahçeleri yemyeşil uzanmış tepelere doğru, korkunç güzel bir görüntüydü. (...) Yani artık oranın ürünü olmuş çay ağacı. Bir yandan da bazı şeyler kayboldu biliyoruz. Kendi kendine yeterli bir düzen terk edildi. Aslında o kadar da zor değil, bir evleklik yer bir ailenin bütün sebze ihtiyacını karşılamaya yeter. Ama çiftçi hep kaç para kazanırım hesabı yaptığı için bunu yapmıyor. Yani bir yandan çay yetiştirirken bir yandan da orada ineğine de bakar, sebzesini de yetiştirir, yiyeceğini de çıkartır topraktan. Bu basit hesabı genellikle göz ardı ediyoruz. Onu anlatmak lazım diye düşünüyorum üreticilere her şeyden önce.

Çalıştay'da İrfan Çağatay'ın sunumunda bahsettiği çaydan önceki tarım faaliyetlerine gelen yorumlar, gündelik siyasetin içinden dışarıya taşırdı forumun gidişatını ve bakışlarımız düne döndü.

İrfan Çağatay: Geçen hafta (...) kısa kısa anlattık. (...) İnsanlarda sanki çaydan öncesi yokmuş gibi bir algı var. Çay her zaman buradaymış gibi. Çünkü en azından benim kuşağım çayla büyüdü. Birkaç kuşaktır çay Rize'de. Hayatımızın çok içerisinde, sanki bütün yüzyıllar boyunca insanlarımızın hayatının içindeymiş gibi olan bir ürün. Buna tezat olarak çay çok yeni bir ürün aslında. Yani sorularda vardı bir arkadaş sormuştu kivi tarımı yapılmaya çalışıldı onun akıbeti ne oldu diye. Gerçekten kivi çaya alternatif olarak gelmişti 90'larda. İnsanlar düz bahçelere çay yerine kivi ektiler. Bazılar söküp ekti hatta. Bazılarında altta çay kaldı, üste kivi kaldı, bu da aslında bir gelenek. Halkın, geleneksel tarım uygulamacısı halkın, bildiği bir şey. Bir bahçeye tek bir ürün ekilmez, birkaç tane ürün ekilir. İşte mısırın yanına lahanası da ekilir, fasulyesi de ekilir. Sadece mısır tarlası yoktur, sadece fasulye tarlası yoktur memleketimizde. Bunun gibi yaptılar. Altta çay olsun, yukarıda kivi olsun dediler. Daha sonra kivi tabi çok dallanıp budaklanan bir bitki. Çayın güneşini kesti, gölge olunca mahsul düştü. Fakat yine kivi çaydan ziyanını karşılıyordu. Birkaç yıl ürün iyi getiri bıraktı, fakat sonra tüccarların eline düştü. İstanbul'da kilosu 10 lira-15 lira iken orada kilosunu 2 liraya 3 liraya insanlar satmak zorunda kaldılar. Bunun üzerine kiviler, özellikle Ardeşen'in kivisi çok başarılıydı ve onu kestiler. Çaya geri dönüş yaptılar. (...) Çünkü çayın her halükarda bir alıcısı var diye düşünüyorlar. Sanırım şu anki en büyük problemlerden birisi de miras. Bu çay tarlalarının sürekli bölünmesi. (...) Bu da çayın, bölge tarımının sürdürülebilirliği için problemli bir şey. (...) Geleneksel tarımımızdan devraldığımız *haliyle*, çay kesildikten, budandıktan sonra çayın arasına fasulyesi, domatesi, mısırı gene ekilirdi. Bu sanırım dünyada hiçbir yerde yok. Çay tarlasının arasına fasulye dikeyim, şurasına kabak dikeyim, şurasına mısır dikeyim diye. Çünkü bizim memleketimizde hem geçmişten gelen yapılmak istenen bir tarım var ama arazi yokluğundan yapılamayan hem de tarım arazisi çok sınırlı. (...) Yaylaya çıkıyorsunuz, yaylada ne olur yağ olur, peynir olur, kaymak olur, yoğurt olur, fakat orada da danone marka süt kutuları var her tarafta. Yoğurt satılıyor, tereyağı BİM'den geliyor. İlginç bir durum oldu ülkemizde.

Ercüment Ş. Çervatoğu: Kendi aklımdan geçeni, Çaydan öteyi, kendim nasıl algıladığımı paylaşmak isterim. Sizin güzel tartışmalarınızın arasında bir iki kelam da ben söylemek istedim. (...) Çay deyince bizim hayatımızın bugüne gelişindeki bir rolünü de tariflemek lazım. Bu olmasaydı bu rolü yakalayamayacak mıydık? Hayır, değil ama

konjonktürel olarak baktığımız zaman Doğu Karadeniz, özellikle Rize'nin narenciyesi olan, bizim bilmediğimiz ama geçmişte var olduğunu okuduğumuz ve atalarımızdan dinlediğimiz o meyve, narenciye kenti ve kendi aslında geleneksel doğal tarımla, ticari faaliyetini bile kapalı ekonomide yürüten bir kent. Çayla birlikte bir miktar ekonomik, diğer tarım ürünlerine nazaran daha şanslı ürün olarak (...) görmekteyim. Çayın hayatımıza girmesi ve endüstriyel hale dönmesinden sonra istesek de, istemesek de teknolojik gelişmelerle birlikte bir miktar ekonomik refaha da kavuşturdu bizi. Ve kendi adıma benim, üniversite hayatım, ailemin ekonomik olarak biraz daha iyi bir noktaya gelmesini sağlayan ürün olarak da durdu. Ama ne yazık ki, tabii geleneksel *tarım* demin Adnan'ı dinlemeye çalıştım, sokaktaydım, duyduğum kadarıyla gıda egemenliğinin yaratılması, gıda güvenliğinin yaratılabilmesi için mutlaka gıda egemenliğinin sağlanması gerekliliği çok önemli. Bunun üstüne çok kafa yoramadık ve çok fazla çalışma da yürütemedik. Doğal, geleneksel tarımın kendisini çayda sürdüremedik, sürdürülebilir değil miydi? Veya biz daha kolay olan bir üretim ilişkisini mi seçtik? Veya siyaseten zor muydu? Bütün bu soruları sormamız gerekiyor kendimize. Neden? Aslında geleneksel, doğal tarımın kendisinden vazgeçtik. 12 Eylül'de Kenan Evren makası yasaklamıştı. Tahtadan bıçaklar yapıldı, insanlar daha çok çay toplamak için çaydan ahşap bıçaklarla, ben hatırlıyorum "drapani" derdik *ona.* Tahtadan oraklar *kullanırdık*, çelik orak, bıçak ve makasın kendisi iz yapıyor *diye*. 12 Eylül'ün o ceberut yapısından korktuğu için vatandaş tahtadan, ağaçtan oyma oraklarla biçince sanki el ile toplanmış gibi biraz da soyulmuş oluyordu. (...) Yıllardır gübreleme olayı problem. Çay kanunundaki Saltuk başkanın kaygılarına ve söylemine katılarak söylüyorum. Burada taraf olacak aslolan üreticinin ve üretici örgütlerinin olmayan bir kanun tasarısı birileri tarafından hazırlanmaya çalışılıyordu. Ve kitle örgütleri tarafından kabul edilmedi, siyasi partiler tarafından da. (...) Gel gör ki gübre ile toprak kirlendi. İkincisi çay diğer tarım ürünlerine göre daha çok para getiriyordu. Biraz daha fazla aslında bizim kendi özeleştirimizi yapmamız gerektiğini düşünüyorum. Babam daha iyi para elde etmek için, daha çok para almak için ruhsatlı ve planlı gelişen çay tarlalarının *yanında* kaçak çay tarlaları yapmaya başladı. Kaçak çay tarlaları yaptıkça, üretim ilişkilerindeki, sermayenin köylüyü veya üreticiyi sömürmesini bir köşeye bırakalım, devletin sömürmesini de bir köşeye bırakalım ama kendimiz bu sömürü ilişkisinde çayın sağ-

lıklı bir ücretle alınması mücadelesi yapılmazken, doğal geleneksel tarımın geliştirilmesi ve sahip çıkılması mücadelesi yapılmazken, kolay olana *yöneldik*, daha çok çay tarlası, daha çok çay tarlasından elde ettiğimiz çay satışından elde ettiğimiz ekonomik refah oldu. Bu noktada bir miktar hepimizin geriye dönüp doğanın bize sunduğu olanakları hoyratça endüstriyel hale bizim kendimizin de nasıl getirdiğimizi tartışmamız gerektiğine inananlardanım.

Erhan Yaşar Babalık: İrfan'ın dediği gibi araziler küçük küçük parçalara bölünüyor. Tarımı bitirebilir. (...) Buradaki araziler *ve çaylıklar* çok hoyratça taş ocakları ile mahvoluyor. (...) Mesela Arhavi'de Mençuna şelalesine giderken kanım dondu gördüğüm zaman. Kocaman bir alan taş ocağı olarak kesildi ve insan nasıl kıyabilir ona?

Forumun bu kısmında şimdinin siyasetinden uzaklaşılarak bellek ve hafızalardaki çay imgesine odaklanıldı.

Özlem Şendeniz: Çaydan önceki çay (...) Biz bu çalıştaya hazırlanırken sevgili Refika ve İrfan sahada yaptıkları derlemelerden yola çıkarak sessiz kuşak olarak anılan kuşağın, 40'larda doğmuş olanların çay denildiğinde ıhlamuru hatırladıklarını söylüyorlardı. Çaydan önceki çayı da konuşabileceğimizi söylemişlerdi. O günden beri forum olsa da bi şunu konuşsak diye ben çok heyecanla bekledim. Ihlamur şu an benim için hastalanınca, kış gelince içine bal *konularak* içilen biraz eczaya yakın bir çay ve gündelik hayatın içerisinde değil. Kahvaltının bir yan ürünü, onun tamamlayıcısı olan bir şey değil, daha çok Evun'un sunumunu hatırlıyorsunuzdur çay her şeydir diyen. O çay ile bu çay arasında bir fark görüyordum. Ama bu çaydan önceki çayı, onu sürekli ısıtarak içmeyi hatırlamak, onun böyle bir kokusunun olması hikayesi bellek çalışanları başka bir yere daha götürüyor. (...) Bellek çalışmalarında Proust'a çok atıf yapılır onun Kayıp Zamanın İzinde eserine, onun girişinde bütün hikâye madlen bisküviyi çaya batırmasıyla ve çocukluğunu hatırlamasıyla olur. Ve o batırdığı çay ıhlamurdur. Çünkü hem madlen hem ıhlamur başka kokularla başka bir uyarıcı olurlar. Ve bu ıhlamurun aslında bizim bu belleği çalıştırma yerindeki o birleşme anı benim için çok eğlenceliydi ve iyi bir kesişim gibi geliyordu. Sizin çaydan önceki çayla ilgili anılarınız nelerdir ben biraz merak ediyorum.

Fatma Genç: Ben de çayla büyüdüm aslında. Her ne kadar babam öğretmen olduğu için sürekli kentte olsak da her çay zamanı mu-

hakkak Ardeşen'e giderdik. Benim de hatırladığım şöyle bir şey var. Evin içindeki sobanın üstünde her zaman tek bir demlik olur. Böyle altında su kaynattığımız kısmı olmaz. Sabahları dedem ve babaannem kalkar kalkmaz ıhlamuru içine koyarlar ve öncelikle aslında kahvaltıda onu yeriz, içeriz. Yeriz dememin sebebi (...) dedem içine ekmeği doğrardı. Biraz da şeker atardı, kahvaltıda onu yerdi. Sonra bu alışkanlığı siyah çayda da devam ettirdi. (...) Çay hayatımıza ne zaman girdi aslında tüketim olarak? Mesela bizde de çok aşırı çay, siyah çay tüketme *alışkanlığı* yoktu. Misafirler geldiğinde çıkarılırdı. Özel bir şeymiş gibi ikram edilirdi. Benim de hatırladığım hep ıhlamur. Öyle bir giriş yapayım dedim belki anısını anlatacak başka insanlarda olur diye.

S. Refika Kadıoğlu: Ihlamur ile ilgili söylediğine [eklemek] istiyorum Fatma'cım. (...) Bu ıhlamurunun içine bir de tereyağ atıyorduk di mi?

Fatma Genç: Söylemedim, onu unuttum.

S. Refika Kadıoğlu: O çok önemli, çünkü hemen eriyor ve sonra ekmek doğranıyor ve yeniyor. Şeker yerine bal da koyup yiyorduk özellikle. O zaman tereyağ, ıhlamur ve bal tamamen doğadan, yerli halkın bildiği yerden oluyor aslında en çok. Birde bu ıhlamurun şöyle bir etkisi var sevgili Özlem bellek deyince ıhlamurdan çaya, çay algısı *aklıma geldi*. Şimdilerde de bir sonraki jenerasyon, 65-70 yaş diyelim bir grup insanla yaptığım söyleşilerdeki gözlemim de şu çay nasıl demlenir tartışması var Karadeniz'de garip bir şekilde. Ve ısrarla bir grup hala kaynar suyun içine kuru toz çayı atarak demlemek istiyor tıpkı ıhlamurda yaptığı gibi. Yani hala önce su sonra çay. Çay tüketicileri bilirler ki kuru çay hafif buharın üzerinde nemlenir ve sıcak su üzerine dökülür ama Karadeniz'de (...) ısrarla kaynar suyun içine atmak istiyor kuru toz çayı. Bence ıhlamur kültüründen kalma olduğu belleğime çarptı. Çayla ilgili İrfan konuşurken gıdıklandım. Sevimli bir fıkra var onu ben paylaşmak istiyorum, galiba dayanamayacağım. Sevgili Ercüment konuşurken biraz anlatasım geldi. Tam adından emin değilim ama Hevva hala, Ardeşen semalarından olduğu söyleniyor. Çayını toplayabildiği kadar, gözünün gördüğü kadar çabuk çabuk toplar ve alım yerine götürür. Alım yerinde tabii çay seçiliyor, biliyorsunuz bir dönem kıyamet kopuyordu yani, herkes bohçalarını alım yeri kenarlarında ayıklıyordu filan, küfürler, kızmalar kıyamet kopuyordu yani. Tanıklıklarınız eminim var o görselle ilgili. İşte götürür kantara koyar bohçasını, bizim afişteki bohça gibi, biraz

daha yamuk yumuk tabii ençeyi gençeyi, tam düz değil onun bohçası. "Hevva hala bu nedir çabuk bunu kenara götür ayıkla hele" der alım yerindeki arkadaşlar "bu böyle alınır mı hep içi çer çöp dolu" der. Hevva hala *-ne diyorsun der gibi-* bir hareket yapar. "Hala duymuyor musun, bunun içi çer çöp dolu çabuk bunu ayıkla da öyle getir" der tekrar. Hevva hala cebinden iki tane silah çıkarır. Özür dilerim, silah kavramından da hiç hoşlanmam. (...) İki tane ondörtlü koyar kantarın üzerine "oğul oğul" der, "benim kulağım iyi duymuyor bir de ha buna anlat" der. (...) Bu yaşanmış hikayelerden biri olarak Ardeşen semalarında oldukça fazla anlatılır. Ben de çok severim, "benim kulağım duymuyor bunu silaha anlat". Meyve mirası projesini çalışırken gördüğümüz şeyler çok enteresan, *enterasan* şeyler yaşadık gerçekten. Bu çalışmanın tabii esas girişimcisi ve uzun yıllar emektarı İrfan Çağatay. (...) Lazca üzerine çalışıyor ve dil bilimci. Meyve isimleri de tabii yoluna çıkıyor Lazca çalışırken İrfan'ın ve orada da yaklaşık 70 küsür sadece armut ismi listesinde var İrfan'ın ve bizim bu meyve mirası projesine Doğu Karadeniz'de başladığımız zamanda gerçek bir kılavuz bilgiye ulaşıyoruz bununla. Birde şöyle bir heves var Lazlarda, meyvelerin bütün isimleri Lazca, bizim çalışma sahamız için söylüyorum, Lazların yaşadığı coğrafya için (...) her ay hemen hemen bir meyve var ve ısrarla hafızalarını ay ay sayarak yapmak istiyorlar. (...) Mart'ta şu var, Nisan'da şu var... (...) Sonra yine çaya laf etti diyecekler benim için ama elimde değil inanılmaz bir dejenerasyona yol açmış. Kültürel olarak kendi kendine yetebilen müthiş güçlü yaşam biçiminden tamamen paraya endeksli yaşam biçimine geçiş beni çok hüzünlendiriyor. Keşke sevgili Berrin'in ve Adnan Hocanın da referens verdiği gibi dengede kalabilseydik tarım yaparken. Doğayı da gözetebilseydik, insan kültürünü de. Bu kadar kıymetli meyvelerin olduğu, meyvenin bu kadar önemli olduğu, kış boyu bununla beslenen hatta onları kurutup tüketebilmek için serender gibi, nayla gibi dev bir bahçe alanın, bir kiler yapısının olduğu kültürdeki önemine bakalım. Kabak, demir elmaların, armutların serilme alanı var. Bu kültürdeki önemini de gösteriyor aslında meyvelerin. Böyle bir yerden sonra çaya gölge yapıyor diye 100-150 yaşındaki meyve ağaçlarını kesen insanlara dönüştük. (...) Evlere yakın meyve ağaçları ve en önce meyve ağaçları kesiliyormuş değil mi İrfan?

İrfan Çağatay: Çünkü meyve ağaçları hemen bahçelerin çevresine konuyor, dikiliyor mezralarda vs. daha sonra bu mezraların olduğu yerlere, evin çevresine çay dikilince gölge yapıyor bir, ikincisi ağaç-

ların yaprakları düşüyor ve böyle olunca da hem verim azalıyor hem de ekstradan ağaç yapraklarını ayıklamak *gerekiyor*. Böyle olacağına ne de olsa armutu pazardan buluyoruz, zaten kimse de ağaçlara çıkamıyor, ağaçların tımarı yapılmıyor, bakımı yapılmıyor meyveleri azaldı diye kesiyorlar.

S. Refika Kadıoğlu: Çay tarımı ve ekonomi networküne bağlanınca yöre halkı terk ettiler de aslında evlerini, o canım dolma taş evlerini ve bahçelerini. Ve sonra yarıcı sistemi geldi bölgeye. (...) Yarıcıların ilk yaptığı şey meyve ağaçlarını kesmek oldu. En yakındaki ağacı kesip ısınmak oldu. Hem kültürel bağı olmadığı için (...) *hem de* odunu yakından *sağlamak için*.

İrfan Çağatay: Şunu göstermek istiyorum ben. Çaynik, çani bu. Şurada asılırdı ateşin üstünde dururdu, bütün gün kaynardı. Bu büyük dedemden kalmış sanırım. Bana kadar geldi, bakırdan bunun içine su konurdu, çay konurdu haşlanırdı. Sürekli *su* azaldıkça *su, çay azaldıkça* çay eklenirdi. Günlerce kalırdı bu.

Ercüment Ş. Çervatoğlu: Refika anlatınca babaannem aklıma geldi ben de o belleği tazeliyim dedim. Bizde tabiki Lazca devam etmek isterim, nayla, (...) yaz aylarında ve sonbaharda meyveler toplanır. Çanca, mısır püskülleri, mısır da toplandıktan sonra püskülü atılmaz orada serilir, kışın çürümesini önlemek için üstü örtülür, (...) çayla ilgili bağı da var. Babaannem, kendimi biliyorum tabii, hatırladığım kadarıyla, tam kelimeleri hatırlamıyorum ama bende hafızada kalan şuydu: Serendere gönderir, naylaya misafir gelince indirirdi. Yeğeni gelmişti, gönderdi, 'naylaşen kogeiği' dedi, 'çık biraz meyve indir' ama kışa yakın bir dönem. Sohbetten filan oldu orada kulağıma kalan: "Mun oon, mun oon çai, mtel tarafı çai xaçkuman, txiiti gomindinanen, ʒxuliti gomindinanen" demişti. Ve aslında geldiğimiz nokta nedir? Nedir çay çay diye para peşinde koşuyoruz, okuma yazması bilmez, muhtemelen köyün dışında ilçeyi çok az görmüş kadın kendi yaşamının gerçekliğinden aslında bizim bugün, o gün tokat atmış bize de bugün anlıyoruz. O hırsımızı insanoğlunun hırsını o gün söylemişti: Çayi içkomeni, aha oçkomoni demişti. Kelimeler bu değil ama hafızamda kalan olay buydu. Bellek çaydan önce meyve ağaçları, ben hala bazı meyve ağaçlarının ve kuşların Türkçe ismini bilmem. Lazca ismini bilirim. Türkçe karşılığını merakta etmedim zaten. Babaannemin nedir o çay çay, hırs meyvelerimizde gidecek. Fındık o zamanda önemliydi tabii. Fındık, fındık kabuğu yakacak

olarak kullanılıyordu, öğütmüşler zamanında un bile yapmışlar kıtlık dönemi diye. İlkokul çağlarımdan hafızamda kalan çayla ve meyve ile bağlantılı.

Erhan Yaşar Babalık: Ben de İrfan'a bir şey gösterebilir miyim? Çaydanlık gösterdi de onun asılı olduğu ḱlemuri!

Bellek başlığından sonra mobilite konusuna giriş yaptık.

Esen Burcu Özcan: Doktora tezim sınır mobilitesi üzerineydi. Nihan ve Umut hoca gibi Gürcü göçmen işçiler üzerinden bir şey yapabilir miyiz diye danışmanım *ile konuştuk*. (...) 150 yıllık bir sınır mobilitesi, ama bunun karşılıklı bir mobilite olduğunu, hafıza üzerine şekillenen bir gündelik ilişkiler ağı olduğunu iddia ederek, büyük bir idea küçük bir tezle doktoramı bitirdik. (...) Nihan hocaların bize yaptığı sunum çok kıymetli bilgiler verdi. Onu bir tık daha ileri taşıyarak son 30 yıllık ilişki ağlarına bakarsak (...) kapı açıldıktan sonra, Sarptan önce Sarptan sonra benim de mevzum. Sarptan sonra karşılaşma sahalarında nasıl bir ilişki ağı oluştu Gürcüler ve Türkler arasında. Aslında postsovyet ülkeleri vatandaşlarıyla Türkler arasında daha çok buna eğildim. Nihan hocaların yaptığı ve bize aktardığı sunumlardaki çalışmalarda daha çok Gürcü işçilerin piyasaya eklemlenme biçimleri idi odaklandıkları nokta. Benimki biraz daha karşılıklı ilişkilerde oluşan hafıza üzerinde şekillendi. (...) Melek Hocanın söylediği o karşılaşma sahalarında nasıl bir anlam inşa ediliyor, nasıl bir hiyerarşi var? Çay ve çayla ilişkilendirecek olursam benim kendi kafamda bir kaç sorum var, belki de onun üzerinden gitmek lazım. Neden sadece bu ilişki ağları vasıfsız, Gürcüler ve Türkler arasındaki bu karşılaşma sahası vasıfsız işçi pazarında ve çayda oluyor. Bunu daha başka ilişki türlerine neden taşıyamıyoruz? Benim kafamda çok büyük bir soru. Mesela bunun üzerine çok düşünüyorum ama cevabını bulabildiğim bir soru değildi. Bu ilişki kurma biçimlerindeki geçicilik çok ön plana çıkıyordu tezde. Bu başka bir odak noktası belki. Neden sınırın öbür tarafıyla ortak bir çay kültürü varken, sadece işçi işveren ilişkisinde geçici ilişkiler kuruyoruz, kuruyor bu Doğu Karadeniz'dekiler? Ben çok çay piyasasının içinde değilim. Bunlar biraz benim kafamı kurcalıyordu. belki bu soruları size yönelterek bir tartışma ortamı açarak ilerleyebiliriz.

Fatma Genç: Ben tezine ufak bir göz atmıştım, elinize sağlık. (...) Çaydan önce, çay bu kadar yaygınlaşmadan önce Doğu Karadeniz'den

Gürcistan tarafına mevsimlik işçilik olarak bir göç olduğuna dair bir kaç yerde bir şey görmüştüm. Ona dair bir bulgu çıktı mı? Merak ettim.

Esen Burcu Özcan: İlk önce sahaya girdiğinizde Gürcülerle ilgili bir şey sorduğunuzda ya da kapıyı sorduğunuzda insanlar iki şey söylüyor size. Gürcüler buraya çay toplamaya gelir, Batum'a insanlar turizm amaçlı gider veya ticaret için. Bu üç ayak, üç ilişki türü çıkıyor, ama biraz daha deştiğinizde (...) bu çok eski hikayelerle birleşiyor. Bu hafızayı ortaya çıkaran aslında benden çok sahada görüştüğüm insanlardı. (...) Burda bir iş adamıyla görüşme yapmayı istedim. Bana ilk sorduğu soru, senin göremediğin bir şeyler vardır, anlat bakayım bana ne buldun dediğinde, sizin bu bulduğunuz şey o ilişkilerin 150 yıllık geçmişe dayandığını söylediğimde evet benim de söylediğim buydu dedi. Sahada Doğu Karadeniz'den olmayan biri bunu fark edemez şeklinde ifade etmişti. Oraya dair ilişkiler çıkıyor. Çok da güzel çıkıyor. Fındıklı'da mesela. Gürcistan, Batum bölgenin, biraz daha geriden almak gerekirse ulaşım ağlarının deniz üzerinden kurulması, hani karasal ulaşımın bu kadar havayolu ve karayolunun bu kadar yaygın olmaması, o dönemin ilişkilerinin Batum'la özellikle çok sık olduğu *yönünde*. Denizyolu üzerinden alışverişten tutun, sizin dediğiniz *gibi* buradan oraya işçi piyasası, buradan oraya işçi götürme, ticaret bunların hepsi var hocam.

Özlem Şendeniz: Mobilizasyonu da bellekle bağlayabileceğim galiba. Bizim 2018'de sevgili Emek Yıldırım ve benim derlediğimiz bir kitap vardı. Çok da güzel çalışmaları ile katılan arkadaşların, hocaların katkısıyla ortaya çıkmıştı. Onun kapak fotoğrafı burada. Fotoğrafın kime ait olduğunu şuan ben hatırlayamıyorum, Emek bulmuştu, arşivden çıkarmıştı.

Esen Burcu Özcan: Fotoğraf Batum tarafında çekilmiş Trabzon'dan geçen çay işçileri.

Özlem Şendeniz: 1915-17 yılları arasında Trabzon'dan Gürcistan'a Batum'a gitmiş ve çay toplayan kadınların fotoğrafı. Biz bugün mobilitenin Gürcistan'dan buraya doğru olduğuna alışkınız ve bunun içine doğduk ama tersine bir göç de vardı bir zamanlar. Bu dönüşümsellik tamamen çay tarımının akışı, merkez Gürcistan iken *şimdi* merkez Rize oldu. Emek piyasası Rize merkezli oldu derken bir zamanlar böyle değildi, belki gelecekte de olmayacak demek bu da aslında heyecanlı.

Esen Burcu Özcan: Tam burdan şuraya bağlayabiliriz belki, burda konuşulan çay üzerinden ya da hafıza üzerinden ya da bellek üzerinden üç gündür konuştuğumuz bir toplumsal değişim dinamiği anlatıyoruz aslında. Doğu Karadeniz'in toplumsal değişim hikayesini anlatıyoruz. Siz bunu çay üzerinden okudunuz, ben bunu mobilite üzerinden okuyorum. Sizin dediğiniz gibi benim iddiam ya da ortaya koyduğum tez şu; burda bir sınır asimetrisi var. Ekonomik ilişkiler üzerinden giden, zaman zaman bu Batum'un son dönem turizm çekmesi, biraz daha kültürel asimetriler üzerinden, ekonomik asimetriler üzerinden burada bir sınır akışı var. Zaman zaman bu Türkiye'den Gürcistan'a, dönemin Sovyetler Birliği ya da öncesindeki topraklarda devlet egemenliği ne dersek oradan bu tarafa olan ama tarihi hemen hemen 150 yılını biz belgelerle okuyabiliyoruz.Belki daha da derine gitsek daha da farklı şeyler bulacağız. Burada bir ilişki ağı yumağı var. Çay bunun son 30 yılında, *çayın piyasalaşmasıyla* beraber sadece çay ayağı gündemimizde ama bunun bir öncesi var. Fatma Hocamın belki çekmek istediği yan buydu. Daha önceki Gürcistan piyasası çayı, Cumhuriyet öncesinde çevirdiği için buradan oraya işçi akışı oluyordu. (...) Sınırın iki tarafında pinpon topu gibi değişen bir hikaye var aslında. Topu o tarafa attığınız zaman toplumsal yaşam, gündelik hayat burda şekilleniyor. Bu tarafa attığınız zaman burda şekilleniyor, mevzu bu. (...) Cevaplamak isteyen olursa şu soruyu tekrar etmek isterim: (...) Neden Gürcülerle yaşadığımız dönemde kurduğumuz ilişki sadece çay üzerinden? Bunu neden çeşitlendiremiyoruz? Yani Doğu Karadeniz coğrafyasında neden sadece sınır ilişkilerimizi vasıfsız işçi, çay dememek lazım sadece buna, vasıfsız işçi piyasası üzerinden döndürüyoruz?

S. Refika Kadıoğlu: Türkiye ve Gürcistan ile kültürel fark din yüzünden çok belirgin durumda. Bu benim yorumum. Burada insanlar Gürcüleri gördükleri zaman hemen alt sınıf muamelesi gösteriyor. Ben bu arada Doğu Karadeniz'de yaşıyorum, Batum'a şu anda 35 km. mesafedeyim. (...) Din ayrımının etkisi var diye düşünüyorum. Eşit görmüyor Gürcistanlılar ile Türkiyeliler birbirlerini. Bir işveren bir işçi pozisyonu ve dolayısıyla başka bir şey geliştirmek istemiyorlar gibi geliyor. Bu bir yorum.

Esen Burcu Özcan: Bu hiyerarşide, eğer bir hiyerarşiden söz edeceksek kendimizi biraz daha üst konuma çekiyorsak, işveren ve işçi olarak konumlamada bu hiyerarşide görünenin ötesinde bence en

çok mobilite anlamında değerlendirdiğimizde en çok kaybeden gene Doğu Karadeniz kadını oluyor Gürcü işçiler olmuyor. Çay piyasasındaki emek gücünü işçiye kaptırmış oluyor. Çok tipik, kadının işgücü piyasasına başka anlamlarda katılmasını sağlayamadığımız için genel anlamda bu sefer kadınların sosyal yaşamda rol alması yönünden çok kısırlaştığını görüyoruz. (...) Doğu Karadeniz'de bir aylaklık da oluşuyor.

Oğuz Kurtoğlu: Çay işçileri ile ilgili bir çalışma yoktu ve bu göçmen işçilik konusunda Türkiye'de en çok çalışma yapan Kalkınma Atölyesi var (...) Ertan Karabıyık. Niye böyle oluyor vasıfsız işçi üzerinden? Tamamen ekonomik aslında. 100 sene, 130 sene evvel Doğu Karadeniz'de ekonomik durum nasıl Çarlık Rusyası'ndan çok daha kötüydü ve insanlar oraya gitti pastahaneler kurdu, işçi olarak gitti. Tabii ki ilişki sadece işçilik üzerinden de kurulmuyor aslında. Ormancılıkla ilgili kapı açıldığından beri, hatta daha öncesinden bu ölen ormanlarla ilgili çalışmalarımız var. Daha önce Artvin'in bütün meyveleri Çoruh kanalıyla [Gürcistan'a] giderdi, ticari ilişki kurulmuştu. Bu gidiş böyle giderse 15-20 yıl sonra gene aynı şey tersine dönebilir. (...) Belki bizler oraya yaşlılara bakmaya gideceğiz. Mesela siz çay tarımı için söylediniz ama çok ciddi bir yaşlı bakımı içinde bu taraftan bir ilişki var. Vasıfsız işçi de değil, gelenler son derece vasıflı. Bu ilişkiler iyi kuruldu mu, bunu belirlemek lazım. Bizim evimizde fayansla ilgili bir problem vardı. (...) İki işçi de Gürcü'ydü, ikisi de çok iyi Türkçe biliyordu. Biri Müslümandı biri Hristiyandı. Çay yaptık ve içiyoruz. Saat on filan oldu, sohbet ediyoruz gayet güzel. Dedim nereyi en çok seviyorsunuz. Ben diğer yerlerin ismini veriyorum, belki Arhavili olduğum için, Arhavi dedi. Neden dedim. Hepsi Laz. Biri Lazca da biliyor çok iyi. Aynen şunu söyledi ve çok içim acımıştır. Bunu burda paylaşmak istiyorum. Bize oralarda köpek muamelesi yapıyorlar dedi. (...) Bu utanılacak bir durumdur. (...) Benim özel bir Gürcü sevicilik gibi bir şeyim yok. Bizim komşularımız. (...) Birbirimize çok benzer durumlarımız da var. Bu ekonomik durum tersine döndüğü zaman, göç de tersine olacaktır. (...) Çaydan önce ıhlamur (...) sadece çay için yapılmıyordu. ahşabı çok değerli. Özellikle arıcılıkta çok kullanıldığı için ıhlamur yapılıyordu. (...) Ayrıca bulunduğu yere çok iyi gölge veren, bioklimatik konfor açısından da önemlidir, odak noktası olur. (...) Yine çaydan önce unutmayalım çok güzel pirinçlikler, mısırlıklar vardı Doğu Karadeniz'de. Dika, dika neydi, ama sonra bunlar çayla değişti. Bizde de Enes amca Ercüment kar-

deşimin, dostumun babaannesi gibi Enes amca varmış komşu (...) Kesmeyin çayi vaiçkomen ama lazuti kayi içkomen deyip çünkü kıtlıktan gelmiş olanların böyle bir tavrı olduğunu da söylemiş olalım.

S. Refika Kadıoğlu: Evet geçen hafta sevgili İrfan pirinç, darı bunun üzerine acayip bir sunum yaptı hocam.

Fatma Genç: Programı aştık vakit olarak son bir söz talebi var Zeki Yıldırım'ın. Onu da alalım.

Zeki Yıldırım: Teşekkür ediyorum yasa ile ilgili ya da taslakla ilgili konuşmayacağım ben sadece biraz önceki sosyoloji ile ilgili Gürcülerle bizim bu taraftaki kapıyla olan ilişkilerle ilgili birkaç şey söylemek istiyorum. (...) Özellikle bölgede Rusların Kafkas harbi ile başlayan demografik yapıda büyük bir değişim söz konusu oldu. Öncelikle Çerkezlerle başlayan ve sonrasında 1878 Osmanlı Rus Harbi ile birlikte Batum'un kontrolünün, Kars Ardahan gibi Ruslara geçmesi ancak var olan Osmanlı bakiyesi nüfusunun hala orda devam etmesinden kaynaklanan ciddi ilişkiler var. Neticede Batum Trabzon'a bağlı bir sancak,milletvekilleri var ve 1918 yılında Batum'da bir halk oylaması yapılıyor. Osmanlı'ya bağlı kalsın mı kalmasın mı diye. Brest Litovsk Antlaşması gereği ve o halk oylamasında 19 yaşından büyük erkek seçmenin, toplam 4312 seçmenin 2669'u, Osmanlı tarafında kalmayı istiyor, ama kısa süre sonra Ruslar bu antlaşmayı tanımadığını belirtiyor. Ve bölgeye giriyor malum Rize'ye kadar geliyorlar, Trabzon'a. Bundan dolayı artık Batum'un antlaşmayla birlikte Sovyet tarafından kalmasından dolayı kapılar kein bir şekilde kapanıyor, demografik yapı büyük ölçüde değişiyor. Müslüman Gürcüler, Lazlar Türkiye tarafına geliyor. Orada kalanlar da daha sonrası kapıların kapanmasından, ihtilalden sonra Orada Asya'nın iç bölgelerine sürülüyor ve kontrol edilebilir, Türkiye ile ilişkileri tamamen kopan bir hale geliyor. Normalde Batum Rize ile Karadeniz ile çok yakın ilişkileri olan, ticari ilişkileri devam eden, insanların orda esnaflık yaptığı bir yer olarak biliniyor. Kapı açıldıktan sonra artık uzun süre birbiriyle ilişki kuramayan din farkı, belli ölçüde kültürel farklılık, bir de eşit şartlarda ilişki kuramamaktan kaynaklanan bir farklılık ile ilişkiler zaman içerisinde belki de ileriye doğru daha sağlıklı bir zemine oturabilir diye düşünüyorum.

Böylece forum çay kanunu tasarısı, bellek ve mobilite başlıkları altında üç ana aks üzerinden çayın dününe, bugününe ve yarınına dair birlikte söz söylediği-

miz, çaydan öteye geçtiğimiz bir deneyim oldu. Kapanışta Fatma Genç'in söylediği "Herkese çok teşekkür ederiz hem çalıştaya sunum yapan değerli katılımcılarımıza hem bugün forumda söz alan herkese, katılan izleyen herkese teşekkürlerimizi sunuyoruz" ve Özlem Şendeniz'in vurguladığı "Evet demek ki iki saat bize yetmeyecekmiş ve bu çalıştay henüz bir başlangıçmış" gibi çalıştay, söyleşiler ve forum hem katkılar ile büyüyen sözün kıymetini ve hem de çaya dair daha çalışılacak, üretilecek daha çok sözün olduğunu göstermiştir.

After Forum

One of the formats we tried to comment in our online workshop and forum, which emerged with maxim 'Beyond Tea' for go beyond tea, was the forum. While virtual space offers polycentricity, it also deprives us of face-to-face communication, we wanted to both increase the interaction as much as possible and to touch on the questions and topics that we did not address in the workshops and conversation in our forum. Our aim was to involve people in the process with more words. Since we came side by side with this motto, we shared with the participants a method that we do not focus on a certain result and that we value the process and sharing itself. Also, right at the beginning of the session, we stated that we aim to bring together the unique experiences of the participants, not with persuasion or polemics, and that we aim to learn together from our differences and similarities. Even if there are occasional wanders off the subject in the forum, we managed not to digress too far from this acceptance in the main flow.[1]

At our meeting held on April 17, the International Day of Farmer and Peasant Struggles, the first word was used by Adnan Çobanoğlu, the secretary of the organization of Çiftçi-Sen, which defends the food sovereignty of the people.

> Adnan Çobanoğlu: I watched your event last week. People presented some pretty good data. I would like to emphasize a few issues in particular. Last week, the most common *complaint* in the speeches was the chemicals used in tea agriculture polluted the soil, air and water. This is not limited to tea. As soon as industrial agricultural practices started, all agricultural production in the world and in Turkey started to cause similar pollution. Currently, one of the most important causes of climate change is the industrialization of agriculture. (...) These chemicals, which are used under the name of productivity, create very serious problems over time. The solution to

1 (…) is used to indicate temporal jumps. Minor additions made to facilitate the reading experience in the transition from oral to written expression are shown in italics. In addition, it is possible to reach the deciphered speech on the youtube channel of the Gola Culture, Art and Ecology Association.

> this is our traditional agriculture which we call agroecological production. This traditional farming is a combination of husbandry and plant production. The first period of tea was just such a process. (...) Tea is an artificial ecosystem for the Black Sea. Again, this *ecosystem* is being destroyed by human hands and chemicals. One of the criticisms was that tea reduces the plant diversity there, it is true, but this is not just tea-specific. As soon as food starts to engage in commodification in the whole agricultural production system, *diversity* turns into monotype. (...) The current food system causes this. This is what we call food sovereignty. *Food sovereignty* is the production and consumption of producers and consumers in the light of agricultural knowledge. (...) It interferes with the system that is trying to be passed under the control of companies. (...) The most important phenomenon that causes this is contract farming. This is exactly the system they are trying to do in tea and hazelnuts *and* other products right now. By switching to the contracted system, the traditional knowledge of the farmer is being devalued. For example, many local governments distribute seedlings for production, but they distribute prepared seedlings. It does nothing that highlights the wisdom of the local seed produced by farmer. (...) On the other hand, Çiftçi-Sen says something else, [it says about] food sovereignty. (...) Food sovereignty is the people's food sovereignty, that is, another description of democratic relations. It is a struggle against polluting the air, water and climate. It is also the food security of the people. (...) I attended all your sessions last week. It's been good for me. It also helped me understand the Black Sea pre-tea process better. We knew the tea, we knew the history of the hazelnut, but we did not know the previous agricultural process. Indeed, tea has adapted to the Black Sea ecosystem. But, for example, with the construction of HPPs, another ecological problem began to arise there. Vampire butterfly... (...) In this sense, the line of struggle for food sovereignty for us (...) is taking a stance towards the agricultural system produced with chemicals and energy investments that pollute nature and cause climate change.

Thus, the forum was opened with the conceptualized food sovereignty issue, which is a relevant subject is by an important field of struggle in the global arena. With the second word, our route was turned into a current debate on tea in the field of current national politics.

Zeki Yıldırım: (...) I think it is important to talk about where an issue that will affect approximately one million people directly and the economy of the country indirectly can go. (...) Tea agriculture has a legal aspect that regulates all its activities, including its production, operation and sale. I think that the *discussions about* this legal aspect are not conducted on a very healthy basis due to political and economic reasons. Information given to the community (...) [is] extremely limited. In 1940, the first tea law was enacted. In 1971, the Tea Institution Law was enacted. (...) In 1973, a General Directorate was [established] (...) in Rize under the name of General Directorate of Tea Enterprises. In 1984, the previous Tea Law was abolished to reinvigorate the free market economy. (...) Tea was opened to the private sector. (...) There have been positive and negative experiences. (...) Could a case that may result in the privatization of ÇAYKUR be the *beginning of a* disaster scenario for the future of tea and the people of the region? (...) This draft was made public in 2009 in Ankara, in the Federation of Rize Associations, and in Istanbul. To *whom*? The Commodity Exchange was *only* concerned with the commerce of tea, its import and export. (...) While the opinion of ÇAYKUR *as* the state institution, which is the direct representative of the farmer, and the chambers of agriculture as a public institution should present *opinion;* but unfortunately, the draft of that day was *prepared* with the view of the Commodity Exchange without the approval of ÇAYKUR and the opinion of the important names of the private sector. (...) Even this *draft* includes ÇAYKUR's privatization [the question arose]. (...) Draft (...) had some problems (...) both legally and for *producers, and even* for the private sector. When that draft received a serious reaction, politics could not protect it. (...) This year, for the first time after 11 years, the Minister of Agriculture visited Rize, together with the parties of the Tea Council in the Rize Commodity Exchange, together with the General Manager of ÇAYKUR, the competent of the Ministry of Agriculture, the Rector of Recep Tayyip Erdoğan University and the Rize Deputies it was announced that the repetition of the Tea Law draft was put on the agenda, especially after ÇAYKUR was transferred to the Wealth Fund a few years ago. (...) The content of this draft of law was not shared with the public. *The structure*, which is considered as a regulatory and supervisory institution by the Stock Exchange, [is not] in accordance with the Constitution in its current form. I can say that the obligation to make

> a contract for the [producers] will put the producers in serious trouble. Because when the producers give the May tea and cannot get the price, they will no longer be able to sell this tea to anyone else. *Being obliged* to sell tea to the same producer for one year, even though she or he cannot get money, will cause serious problems. Fresh tea producers are required to renew their lands. (...) It was said that the producer would be given breeding seedlings. However, it is [important] that it is not said how this will be done, whether the cost is calculated, whether it is paid or not, and that the work done is tried to be hidden from the producers and the public. (...) I think that the tea field will be handed over to companies that have monopolized internationally, beyond the private sector, *and as a result*, agricultural sovereignty and food sovereignty will be lost.

The regulations that the Draft Tea Law will bring and the fact that it is not known much by the local people opened a topic that we should think about. With Umut Ulukan's "Are we moving to the contract farming model in tea?" question, it was possible to elaborate the subject a little more.

> Zeki Yıldırım: With this *draft,* the contract farming model is being adopted in tea. We are talking about a product that you cannot hold for more than two days when you picked up, loses its edge and becomes tough when not picked up in one-year-old private sector system without Çaykur. (...) Therefore, this is an area where tea producers can be in a very difficult situation against the private sector. (...) There is no regulation on what might happen if the fee is not paid.
>
> Fatma Genç: The draft *describes a system* in which new actors such as licensed brokers are defined by establishing a contracted agriculture model and a tea exchange, dividing the actors in the exchange as dry tea producers and fresh tea producers. A structure in which the farmer who cannot make a contract is actually excluded from the system is *detailed*.
>
> Zeki Yıldırım: (...) The issue of dismantling and renovating tea farming areas is also very serious. (...) The dismantling of tea gardens is not an easy task. The cost is very high. (...) When tea ceases to be economical, as it was in Georgia for a while, we may face a situation that could become tea trees to forests. Tea is no longer a product with economic value. There is not a very large area, there is no manpower.
>
> Fatma Genç: The *issue of* seeds and the renewal of tea gardens is

actually very important. (...) There are statements that the protocol signed with the university points to a 5-year study. There is the issue of creating a gene pool. The issue of producing a new tea prototype with clones is very important. The name of the project is "Selecting commercial tea varieties", (...) and it seems to me that they are pointing to a danger as they will impose new tea varieties they produce on the producer and take away the seed rights of the producer.

Zeki Yıldırım: As far as I understand, there is an explanation that the seedlings that have been breeding with the cutting method will be used.

Engin Gözüaçık: The institution related to the gene pool is working with TUBITAK. The tea clones in the region were scanned, from Giresun to Borçka. Good products are taken from the good gardens there, and the Research Institute is being renovated, *these studies* are still continuing. I think this garden renovation will most likely consist of them. I don't think there is anything negative about it. This is a good thing. (...) The tea gardens in our area need to be renovated, this is something that needs to be done. Since the production is made with seeds constantly in our region, products with very different characteristics are produced in the same garden. Some are early, some are late, some are high efficiency, some are low efficiency. Our aim is to grow products with higher quality and more shoots here. (...) First it was 2000 varieties, the last will be reduced to 50 varieties. 50 good varieties will be produced and will be distributed to the producer in some way in the future.

Saltuk Deniz: Is there a draft law out there? Is there a law proposal?

Hikmet Akçiçek: Are Chambers of Agriculture, Agricultural Development Cooperatives and other producer organizations considered as actors in this law?

Oğuz Kurtuoğlu: The method of breeding in tea is mentioned. (...) Something that happens in forestry too. (...) Is this done *to* increase production or is it done for species that are resistant to climate change or is it done so that the altitude is higher? Because all of them have problems in terms of nature protection. It means the area will expand, that is a problem anyway. There is a fertilizer problem. A study conducted by Turan Yüksek shows that (...) 20-40% of the *fertilizer* goes to the streams. Is it for more damage, or are we look

after for something that have more intense flavor? Or are they *ask for* species or races that are more suitable for their bioecology, depending on the regions?

Zeki Yıldırım: First of all, I am not against the Tea Law drafts. An announcement was made by the Rectorate of Rize Recep Tayyip Erdoğan University on February 9, 2021, *regarding the current draft of the tea law*, which is not shared with the public on the website of the Rize Commodity Exchange. (...) I am making explanations about it and what should be paid attention to the draft that came to the agenda in 2008-9. On February 9, the university made a statement. A study was carried out on the draft of the Tea Law, this study consisted of four stages and the moved to fourth stage, in the last stage working with the institutions, ÇAYKUR General Directorate, Rize Commodity Exchange, Rize Chamber of Commerce and Industry, Rize Chamber of Agriculture, National Tea Council, Chamber of Agricultural Engineers and including processed tea production and some views were exchanged, and the details were not shared in text to avoid speculation. There is still no text. (...) But in the end, it is understood from the university's *statement* that there *is* a draft text. (...) Renewing, breeding and increasing the productivity of tea is an important issue, but the regulations on how to do this need to be clearly stated in the draft text or public statements.

Fatma Genç: In fact, only the studies conducted in 2008 and 2009 on the draft tea law are the texts we have. Others, I would like to add it as the latest up-to-date information given to Zeki by the General Manager of ÇAYKUR, Yusuf Ziya Alim at the Public Enterprises Commission. Alim informs us that work was carried out in 2008 and 2009, this work was not enacted, the draft was brought to the agenda again in 2013, a joint meeting was held with all stakeholders, but they could not make any progress in the process because they could not agree on the base price. Now, it is stated that Rize Recep Tayyip Erdoğan University, which is designated as the Tea Specialization University, continues to prepare the Tea Law Draft proposal. (...) Except for the framework specified in the draft *prepared by* the Rize Commodity Exchange, whose content is not clear, we have no information other than to read between the lines about the information of the *new draft* and what it will be like.

Saltuk Deniz: A draft started in 2008-2009 but was shelved in 2010

with the rejection of the citizens in Rize. This draft is not just a text of the law that 3-5 people talk together and suspend. At that time, there were very serious discussions here. Tayyip Erdoğan did not hold over this offer, he said, "We were not aware of it". It is a law that the Stock Exchange is trying to bring to the agenda today. Producers have to come together to form the law of tea producers. There are two forms of this law. In other words, a law needs to be enacted; a law that not protects the rights of tea market, the private sector, stock markets, etc., but only the rights of producers. The draft prepared at the university is not our business. We recently submitted a draft. The base price application for tea to be announced by ÇAYKUR should be started. The private sector does not purchase tea below the purchase price of fresh tea announced by the state. However, our proposal for this law was rejected by the AKP and MHP deputies in the parliament. Now we're going to make another move. (...) Because the draft that will be presented to us will be the same as the draft in 2010. Because the stock market that made this bill of law has not received the opinion of anyone else. We do not have to discuss the results of the process we are not in. We do not accept such a discussion. Apart from the law proposal they will impose on us, it is necessary to create a new line of struggle for a law that protects the rights of the producers themselves. I think we should not even talk about the bill of law that Zeki talked about. Talking about that bill of law and trying to explain the articles there may be academically correct, but it is wrong in terms of practice itself. Because it is a rejected proposal. It is an offer that is rejected by almost all political parties and all political formations. At that time, we collected nearly ten thousand signatures in Ardeşen for the rejection of that text. We are trying to integrate this with the public, but there is a problem in Rize. None of NGO in Rize supports our calls. The biggest problem of the producer in Rize is no matter what you say, they are minding this: When I sell my tea, how much does the private sector pay for my tea? We are proposing legislation on this. Believe me, no one has an explanation for this. There is no one to support, producers and NGOs are silent on this issue. Now they are discussing the price. It's important to have a price discussion right now, but it's one of the efforts to drop the subject. I think it would be better if we waited a little longer for our citizens and NGOs to have a say in this matter, for our people who have something to say in this matter to take a

louder and clearer attitude on the matter at hand.

Berrin Ertürk: Two things I understand from what I've heard are quite worrying. First, drafts are being prepared on tea as if there is no producer. I conclude that the producer should make their voice heard. (...) Second, of course, that is also a bit of a worrying point, opening up new areas for tea production. What we call agriculture is an intervention to nature. The more aware we are as farmers and we do this thing with causing less damage, the more ecologically we can produce. I think the Black Sea Region is a region where the land is limited, it is a forested region; if it means a little more cutting and destruction of the forests, it is very pathetic of course. I think it is necessary to be very vigilant and keep the damage to a minimum. Now it was mentioned in last week's conversations, tea is a commodity. It is produced *as* a commodity. Therefore, of course, the producer is only concerned about how many liras I earn in this case. In fact, we all experience this contradiction as farmers. Because you are destroying something somewhere, you are growing something, and there is a problem with making a living and making money with it. The only calculation the farmer does is how many liras I can earn from an acre. When it comes to this point, big mistakes occur. It is also economically wrong. The farmer must first grow own food. Farmers must produce which will sell excess and replace with other things. But farmers do not do this, now the farmer *is thinking* how many liras can earn from an acre. Of course, when it turns into this, a lot of problems arise. First of all, it goes out to be alienated from what you produce, to see it only as money and how much I get, how many kilograms, how many tons, how much money is converted into account. (...) It is only about how many liras did you earn? (...) Tea has now become the plant of that region. In other words, we cannot even imagine the geography of Rize without tea, as Adnan just said. Also, it is very beautiful. I went once, those green tea gardens, towards the hills, were so beautiful. (...) In other words, the tea tree is now the product of that place. On the other hand, we know that some things are lost. A self-sufficient order was abandoned. In fact, it is not that difficult, one homestead is enough to meet all the vegetable needs of a family. But the farmer does not do this because always calculates how much money she/he earns. In other words, while growing tea, they also take care of cows, vegetables and earn food from soil. We often overlook this simple calculation. I

think it is necessary to explain it to the producers first of all.

Comments on agricultural activities before tea, which İrfan Çağatay mentioned in his presentation at the workshop, carried the course of the forum from inside the daily politics to the outside and our focus turned to yesterday.

> İrfan Çağatay: Last week we talked briefly. (...) People have a perception that the times before tea do not exist. It's like tea was always here. Because at least my generation grew up with tea. Tea has been in Rize for several generations. It is a product that is very much in our lives, as if it has been in the lives of our people for all centuries. On the contrary, tea is a very new product. There were questions, a friend asked, "What was the consequence of kiwi cultivation?" Kiwi really came as an alternative to tea in the 90s. People planted kiwi instead of tea in plain gardens. Some even abscise tea apart. In some gardens, tea was at the bottom and kiwi at the top which is actually like a tradition. The traditional farming practice is well known to the public. A type of crop is not planted in a garden, several types are planted. Next to corn, black cabbage are planted and beans are also planted. There is not only a corn field, only a bean field in our country. They did this. They said to have tea at the bottom and kiwi at the top. But kiwi is a very branching plant. It prevented the tea from getting sunlight. The crop of tea fell in the shadow. But kiwi was enough to compensate for the tea. For several years the product made good profits. The product made good profits but it fell into the hands of merchants. While it was 10 liras-15 liras per kilo in Istanbul, people had to sell them for 2 or 3 liras there. Thereupon, kiwis, especially Ardeşen's kiwi, were very successful and they cut it. They returned to the tea. (...) Because they think that tea has a buyer anyway. I think one of the biggest problems right now is inheritance. This is the constant fragmentation of tea plantations. (...) This is problematic for the sustainability of tea and agriculture in the region. (...) As we inherited from our traditional agriculture, after the tea was cut and pruned, beans, tomatoes and corn were planted between the tea plants. I don't think this happens anywhere in the world to plant beans, zucchini and corn between the tea fields. Because in our country, there is an agriculture that has been wanted to be done from the past, but it cannot be done due to the lack of land and the agricultural land is very limited. (...) You go to the highland, what is there in the highland, there is oil, cheese, cream, yoghurt,

but there are danone brand milk boxes everywhere. Yogurt is sold, butter comes from BİM. An interesting situation has happened in our country.

Ercüment Ş. Çervatoğlu: I would like to share what is on my mind, how I perceive "Beyond Tea." I wanted to make a comment for your nice discussions. (...) When it comes to tea, it is necessary to describe a role in our life in coming to this day. Wouldn't we have been able to capture this role without it? No, but when we discuss it cyclically, the Eastern Black Sea Region is a region that has citrus fruits, especially in Rize, that fruit, citrus fruit that we do not know but we read that it existed in the past and that we heard from our ancestors, in fact, it is a city that carries out its commercial activities in a closed economy with traditional natural agriculture. I see tea as a somewhat economical product, (...) more fortunate than other agricultural products. After tea entered our lives and turned into an industrial state, it brought us economic welfare with technological developments, whether we wanted it or not. And for myself, this product has gave my family a little more economic prosperity. But unfortunately, of course, I tried to listen to Adnan as much as I can about traditional *agriculture*. I was on the street. The creation of food sovereignty is very important for the creation of food security. We didn't think much about it and we couldn't carry out much work. We couldn't sustain natural, traditional agriculture itself in tea, wasn't it sustainable? Or did we choose an easier production relationship? Or was it politically difficult? We need to ask ourselves all these questions. Why? In fact, we have given up traditional natural farming itself. On September 12, Kenan Evren banned scissors. Knives were made from wood, people used wooden knives to pick more tea, I remember we called *it* "drapani". We used wooden sickles, steel sickle, knife and scissors because they make marks. Because of the fear of the brutal structure of September 12, when the citizen cut it with sickles from wood, it was peeled a little as if it was picked by hand. (...) Fertilization has been a problem for years. I agree with Saltuk's concerns and discourse in the tea law. They were trying to prepare a draft law in which there were no producer and producer organizations. And it was not accepted by the mass organizations, nor by the political parties. (...) But the soil is polluted with fertilizer. Secondly, tea brought more money than other agricultural products. Actually, we should do more of our own self-criticism. My father started

> to make illegal tea plantations *next to the* licensed tea plantations to get more money. As we make illegal tea plantations, let's leave aside the exploitation of the peasant or producer by the capital in the production relations, let's leave the exploitation of the state, but in this exploitation relationship, while there is no struggle to buy tea with enough charge, while there is no struggle for the development and protection of natural traditional agriculture, we have turned to the easy one, more tea plantations, and it was the economic prosperity that we obtained from the sale of tea, which we obtained from many tea plantations. At this point, I am one of those who believe that we should all go back and discuss how we rendered the possibilities that nature offers us to a brutal industrial state like this.
>
> Erhan Yaşar Babalık: As İrfan said, the lands are divided into small parts. It can finish farming. (...) The lands and tea gardens here are being destroyed by brutal quarries. (...) For example, it was gory when I saw Mençuna Waterfall way in Arhavi. A huge area has been cut for quarry and how can one kill it?

This part of the forum digresses from the politics of the present and focuses on the image of tea in recollection and memories.

> Özlem Şendeniz: Tea before tea. (...) While we were preparing for this workshop, dear Refika and İrfan were saying that the generation known as the silent generation based on the compilations they made in the field, those born in the 40s, remember linden when tea is mentioned. They said we could talk about the tea before tea. From that day I was very excited to talk about this in the forum. Linden is a beverage with honey in it, for me, we drink when the winter comes, it is a tea that is a little like a medicine and is not in daily life. It is not a by-product of breakfast, something that complements it, but rather, as you remember Evun's presentation, is everything. I could see a difference between that tea and this tea. But the story of remembering to drink the tea before this tea, by constantly heating it, and the fact that it has such a smell that takes to working on memory people from another place. (...) In memory studies, many references are made to Proust in his work In Search of Lost Time, whole story was beginning in his introduction when he sees a madeleine biscuit in tea and remembers his childhood. Because both madeleine and linden become another stimulant with different scents. And that moment when this linden actually connects to this place of our

memory actuation was a lot of fun for me and it sounded like a good intersection. I'm a little curious about what are your memories of the tea before the tea.

Fatma Genç: Actually, I grew up with tea. Although my father was always in the city because he was a teacher, we would definitely go to Ardeşen every tea time. There is one thing I remember as well. There is always a teapot on the stove in the house. There is no part where we boil water under it. In the morning, as soon as my grandparents get up, they put linden in it and we actually eat or drink it for breakfast. The reason I say we eat it is (...) because my grandfather used to crumble bread into it. He would put in sugar and eat it for breakfast. Then he continued this habit in black tea. (...) When did tea actually enter our lives as consumption good? For example, we did not have the habit of consuming too much black tea. It was used when the guests arrived. It was served as if it were something special. All I remember is linden. I thought I'd make such an intro. Maybe there will be other people to tell his/her memory.

S.Refika Kadıoğlu: I would like to add to what you said about linden, my dear Fatma. (...) We were also throwing butter in linden, right?

Fatma Genç: Yes, I overlooked, I forgot about it.

S. Refika Kadıoğlu: It is very important because it melts so fast and then the bread is crumbled and eaten. We used to put honey instead of sugar and ate it. At that time, butter, linden and honey come completely from nature, from where the locals know. And this linden has such an effect, dear Özlem, when she said memory, the perception of tea, from linden to tea, came to mind. Now, in my interviews with a group of people, let's say, 65-70 years old, the next generation, there is the following discussion about how to brew tea in the Black Sea, strangely. And one group still insists on brewing dried tea powder in boiling water, just like they do with linden. Still first water, then tea. Tea drinkers know that tea is moistened with steam and poured over hot water. But in the Black Sea, (...) they insist on throwing dried tea powder into boiling water. I think it came to my memory that it was a tradition from the linden culture. I was tickled when İrfan was talking about tea. There is a cute joke that I want to share. While dear Ercüment was talking, I wanted to tell you. -I'm not sure of her full name- Aunt Hevva is said to be still in Ardeşen.

She picks her tea as quickly as she can see and takes it to the buying center. Of course, tea was selected there, you know, there was a time people rampaged and raged, everyone was weeding their fardels around the buying center and so on everyone was angry. I'm sure you are familiar to that image. She took her fardel which is on our poster and put it on the weighbridge, it's a little crooked 'ençeyi gençeyi'. "Aunt Hevva what is this? Take it out and weed it" said friends in the buying center. They said "Can this be bought like this, it's full of sweeps." Aunt Hevva made a move like "what are you talking about". They said "Aunt don't you hear, it's full of sweeps, quickly weed it and bring it" again. Aunt Hevva took two guns out of her pocket. I'm sorry, but I don't like the concept of guns. She put two guns on the weighbridge and said "Son, my ear can't hear well, tell it to them". As one of these lived stories, it is told quite a lot in Ardeşen. I also like it very much, "I can't hear well, tell this to the gun". What we witnessed while working on the 'Fruit Heritage Project' was very interesting, we experienced interesting things. Of course, the main entrepreneur and long-time veteran of this work is İrfan Çağatay. He studies Laz language and is a linguist. Fruit names also come on İrfan's way when he works at Lazca. There are about 70-odd pears named in the list. When İrfan and we started this project in the Eastern Black Sea region, we reached the real guide information with this. There is also a desire among Laz that all the names of fruits are in Laz, I say for our field of study, there is a fruit for nearly every month in the geography where Laz lives, and they persistently want to make their memories by counting months. March is that, April is... Then again, they will say that she was sniping about tea, but it caused an incredible degeneration. The transition from a culturally self-sufficient, incredibly powerful lifestyle to a completely money-oriented lifestyle makes me very sad. I wish we could stay in balance while farming, as our dear Berrin and Adnan refer. If we could look out of nature and also human culture. Let's look at the importance of the culture in which there are so many precious fruits, where the fruit is so important, and where a nayla-like cellar has a huge garden area in order to be fed with it throughout the winter and even to dry and consume them. There is a sprawl area for pumpkins, apples and pears. It also shows the importance of fruits in this culture. After that time, we turned into people who cut down 100-150 years old fruit trees because they cast a shadow on the tea.

Fruit trees close to the houses and fruit trees are cut first, right, İrfan?

İrfan Çağatay: Because fruit trees are placed around the gardens, planted in the hamlets, etc. Then, when tea is planted around the house in the places where these hamlets are located, it casts shade first, and secondly, the leaves of the trees fall, thus both decrease performance and it is necessary to weed out the extra tree leaves. After all, we find the pear in the market anyway and no one can climb the trees, the trees are not loped, tended, they are cut because their fruits are low.

S. Refika Kadıoğlu: When they were connected the tea agriculture and economy network, the local people left their homes, their stuffed stone houses and gardens. (...) And then the sharecropping system came to the area. The first thing the splitters did was cut down the fruit trees. It was to cut down the nearest tree and keep warm. Both because they haven't any cultural relationship (...) and to *provide* wood from the vicinity.

İrfan Çağatay: I want to show that: this is çaynik, çani. It would hang from here, stand on the fire, it would boil all day. I think this is my great- grandfather's. It is hereditary to me. It was made of copper, water was put into it, tea was put into it, and it was boiled. As the *water decreased, water* was added, and *as the tea decreased*, tea was added. It would stay for days.

Ercüment Ş. Çervatoğlu: When Refika told me, I thought of my grandmother, so I said I'm going to refresh that memory. Of course, I would like to continue in Laz language, nayla, fruits are picked in summer and autumn. Çanca, after the corn is picked, corn silk is not thrown away, it sprawls there, and covered to prevent them from rotting in winter. There is also a connection with tea. Grandma, I know myself of course, as far as I remember, I don't remember the exact words, but what I remember was this: She would send it to Serender and send it to nayla when the guest came. Eğeni came, she sent. Said 'nayladan kogeğiyi', 'get out and get some fruit' but it's close to winter. It was the conversation or something that reached my ears: "Munoğon, munoğon çayi, te tarafı çayi haçkuman, ğiyidi komundinanen, zuliti komundinanen". And where are we actually at? We are chasing money for what tea is. An illiterate woman, who has probably seen very little of the town outside the village, actually she

nailed us the reality from that day. She said our greed, the greed of mankind that day. She said 'Çayi içkomeni, aha oçkomoni'. That's not the words, but that's what I remember. Memory is of fruit trees before tea. I still do not know the Turkish names of some fruit trees and birds. I know the name of Laz. I didn't even wonder about their Turkish names. My grandmother said that passion for tea will go into our fruits. Of course, hazelnuts were important at that time. The nutshells were used for firing, even flour during the time of famine. It is associated with tea and fruit, which I remember from my primary school days.

Erhan Yaşar Babalık: Can I show Irfan something? He showed the teapot the klemuli which hung it.

After the memory title, we started the mobility issue.

Esen Burcu Özcan: My PhD thesis was on border mobility. We talked to my advisor to see if we could do something about Georgian migrant workers like Nihan and Umut did. (...) We finished my doctorate with a small thesis on a big idea, claiming that it is a 150-year-old border mobility, but that it is a mutual mobility, a network of daily relationships shaped on memory. (...) The presentation made by Nihan gave us very valuable information. If we take it a step further and look at the relationship networks of the last 30 years (...) after the border gate was opened, before Sarp, after Sarp, it is also my topic. After Sarp what kind of a network of relations was formed between the Georgians and the Turks in the meeting point? Actually, I turn more towards the topic between the citizens of post-soviet countries and the Turks. In the presentations made by Nihan and Umut the point they focused more on was the way Georgian workers were attend to the market. Mine was a little more formed on the memory of mutual relations. (...) What kind of a meaning is built in those meeting points that Melek Hoca said, what kind of hierarchy is there? If I relate it to tea, I have a few questions in my mind, maybe I should go over it. Why only these networks of relations are unskilled, this meeting point between Georgians and Turks takes place in the unskilled labor market and in tea. Why can't we carry this to other types of relationships? It's a big question in my mind. The temporality of these forms of relationship was very prominent in the thesis. Maybe that's another focus point. Why do we contact temporary relations only in the employer-employee relationship, while there is a common tea

culture with the other side of the border, these people in the Eastern Black Sea Region do? I'm not much engaged in the tea market. These were a bit confusing to me. Maybe we can move forward by opening a discussion by asking these questions to you.

Fatma Genç: I leaf through your thesis, it is a good job. (...) Before tea became so widespread, I realized for a few places that there was a seasonal labor migration from the Eastern Black Sea to Georgia. I wondered, is there anything about it?

Esen Burcu Özcan: When you first enter the field and ask about Georgians, or when you ask about the gate, people tell you two things. Georgians come here to pick tea, people go to Batumi for tourism or trade. These three legs, three types of relationships come out, when you dig for this topic, this connects very old stories. Actually, it was the people I met on the field that brought out this memory rather than me. (...) I wanted to interview a businessman here. The first question he asked me was, "there is something you can't see, tell me what you found". When I said that this is what you found, those relationships go back 150 years, he said "yes, that's what I said, too". He stated that someone who is not from the Eastern Black Sea Region could not notice this. Relationships are out there. It's very apparent, for example, in Fındıklı. Georgia, Batumi region, to take a little back, the establishment of transportation networks over the sea and the fact that airways and highways were not so common, is that relations of that period with Batumi were particularly frequent. Shopping over the seaway, like you said, worker transfer, labor market, trade, all of these are there.

Özlem Şendeniz: I guess I can also connect mobilization with memory. In 2018, there was a book that was compiled by dear Emek Yıldırım and me. It has been brought out with the contribution of friends' and professors' good works. Here is its cover photo. I can't remember right now who the owner of the photo is. Emek found it, filtered out from the archive.

Esen Burcu Özcan: Tea workers came from Trabzon, photographed in Batumi.

Özlem Şendeniz: Photograph of women who went to Batumi from Trabzon between 1915 and 1917 and picked tea. Today, we are familiar with mobility from Georgia to here. And we were born into

this, but there was also a remigration once. This transformation is all about the aspect of tea agriculture. While the center was Georgia, *now* the center is Rize. When we say that the labor market was based in Rize, it was not like this once, maybe it will not happen in the future. This is actually exciting.

Esen Burcu Özcan: Maybe we can connect it from here. We are talking about a dynamic of social change that we have been talking about for three days over the tea spoken here or over memory or recollection. We tell the story of social change in the Eastern Black Sea Region. You study this on tea, I study it on mobility. As you said, my claim or thesis I come up with is this idea; there is a boundary asymmetry here. There is a border flow here through economic asymmetries, which sometimes goes through economic relations, this is Batumi's recent tourism. From time to time, from Turkey to Georgia, what we call state sovereignty in the lands of the Soviet Union or before, we can read almost 150 years of history with documents. There is a network of relationships here. Tea has been in the last 30 years of this. With the *marketization of tea*, only the tea part is on our agenda, but there is a before. Maybe this was the part that Fatma wanted to handle. Since the previous Georgian tea market was alive before the Republic, there was a flow of workers from here to there. (...) There is a story that changes like a ping pong ball on both sides of the border. When you throw the ball to that side, social life, daily life takes form. When you throw it on the other side, this part takes form, that's the point. (...) If anyone wants to answer, I would like to repeat this question: (...) why is contact with Georgians only through tea? Why can't we diversify it? In other words, why do we only get in touch to our border only through the coolie in the Eastern Black Sea region, not about tea, through only the unskilled labor market?

S. Refika Kadıoğlu: The cultural difference between Turkey and Georgia is very distinct because of religion. This is my comment. When people see Georgians here, they directly treat them as lower class. By the way, I live in the Eastern Black Sea Region. I am at 35 km distance from Batumi at the moment. (...) I think difference in religion have an effect. Georgians and Turkish people do not see each other as valuable. It is an employer-employee relationship. So, it seems like they don't want to develop anything else. This is my comment.

Esen Burcu Özcan: In this hierarchy, if we are going to talk about a

hierarchy by pulling ourselves to the top position, beyond what is seen in this hierarchy in positioning as employer and worker, I think when we evaluate it in terms of mobility, the Eastern Black Sea women lose the most, not Georgian workers. The labor power in the tea market is lost in favor of the worker. It is very typical, since we cannot ensure that women participate in the labor market in other ways, in general we see that women are deprived of their role in social life. (...) It causes idleness in Eastern Black Sea Region.

Oğuz Kurtoğlu: There wasn't any study about tea workers. And there is the Development Workshop that has the most work on this migrant labor in Turkey. (...) Ertan Karabıyık. Why is this happening to coolie? It's totally economical actually. 100 years ago, 130 years ago, the economic situation in the Eastern Black Sea Region was much worse than in Tsarist Russia. People went there, founded bakeries, go as a worker. Of course, the relationship is established not only through labor. We have been working on these dying forests since the gate was opened, even before. Previously, all the fruits of Artvin consign to [Georgia] via Çoruh raceway. Commercial relation was established. If this trend continues, 15-20 years later the same thing may be reversed. (...) Maybe we'll go there to look after the elder ones. You said about tea farming, but there is a relationship from this side in a very serious elderly care. They are not coolie. They are skilled worker. This contact is keeping in well or not, we have to determine it. There was a problem with the tiles in our house. (...) Both workers were Georgians and both spoke Turkish very well. One was Muslim, one was Christian. We made tea and we drink it. It was about ten o'clock, we were chatting very well. I said, where do you like the most? I am naming other places, maybe because I am from Arhavi, he said Arhavi. I asked why. All Laz. One of them knows Laz very well. That's exactly what he said and it hurt so bad in my heart. I want to share this here. "They treat us like we are dogs there," he said. (...) This is something to be ashamed of. (...) I haven't such thing as a special Georgian loveliness. They are our neighbors. (...) We also have very similar situations. When this economic situation is reversed, remigration will start. (...) Before tea linden was (...) not just made for to drink. Its wood is very valuable. (...) Linden was planting so much, especially since it is used in beekeeping. (...) It is also important in terms of bioclimatic comfort, giving a very good shade to the place where it is located, it becomes focus. (...) Again,

before the tea, don't forget, there were beautiful rice and corn fields in the Eastern Black Sea Region. Dika, what was dika, but then these were replaced with tea. We also had Uncle Enes, Enes, like the grandmother of my brother and friend Ercüment. (...) Do not cut çayi vaiçkomen ama lazuti kayi içkomen said. Because those who have come from famine have such an attitude.

S. Refika. Kadıoğlu: Yes, last week, dear İrfan made terrific presentation about rice, corn, dear professor.

Fatma Genç: We are past the schedule. Zeki Yıldırım want to say afterword.

Zeki Yıldırım: Thank you, I will not talk about the law or the draft. I'm just going to talk about sociology, about sociology and the Georgians. I'd like to say a few words about our contact with the gate on this side. (...) Especially in the region, there was a great change in the demographic structure that started with the Caucasian war of the Russians. There are serious relations that started with the Circassians and then, with the Ottoman Russian War of 1878, the control of Batumi –like Kars, Ardahan– passed to the Russians, but the existing Ottoman population still lived there. After all, Batumi was a sanjak of Trabzon and it had deputies. In 1918, a referendum was held in Batumi. To stay connected to the Ottoman Empire or not? According to the Treaty of Brest-Litovsk, and in that referendum, 2669 out of 4312 male voters over the age of 19 wanted to stay on the Ottoman side, but soon the Russians stated that they did not recognize this treaty. And they enter the region, they come as far as Rize, Trabzon. Therefore, Batumi is left by the Soviet with the treaty and the gate was definitely closed and the demographic structure is changing drastically. Muslim Georgians and Laz are coming to Turkey. Those who stayed in there were driven to the inner parts of Asia after the closing of the gate and after the revolution, and they could be controlled and their relation with Turkey became completely detached.

Thus, the forum was an experience where we talked together about the past, present and future of tea through three main axes under the titles of tea law draft, memory and mobility, and we were in 'beyond the tea'. In the closing, Fatma Genç said, "We would like to thank everyone, thank you very much to our valuable participants who made presentations to the workshop, and to everyone who spoke at the forum today, and to everyone who participated

and watched" and Özlem Şendeniz emphasized that "Two hours would not be enough for us and this workshop is just the beginning". The workshop, conversation and forum showed the value of the word that grows with contributions and there are more words to say about tea.

yaz
ne zaman
gelecek de
gelecekler

bir yudum bekleyiş

şüpheli filmler sunar / istanbul üniversitesi iletişim fakültesi katkılarıyla
yapımcı: ilker doğan nişancı / yönetmen: ilkay nişancı / yardımcı yönetmen: duygu ertekin
genel koordinatör: prof. dr. suat gezgin / müzik: birol topaloğlu / görüntü yönetmeni-kurgu: ilkay nişancı
yapım ekibi: ahmet selçuk yıldırım-engin ünal-ferat çelik / ses: türkay nişancı / öykü: necdet öztürk

GÜMÜŞEL DİMES ARMONI Değişim Medya Institut Français d'Istanbul

Bir Yudum Bekleyiş...

"Gola gönüllüsü İlkay Nişancı hocamız, çalıştayımıza Bir Yudum Bekleyiş belgesel filminin söyleşisi ile katılmıştır. Kitap içinde söyleşinin onda bıraktığı izleri yazmak istemiş ancak takviminin yoğunluğundan ötürü yazıyı kaleme alamamıştır. Kitap hazırlıkları devam ederken Türkiye'de çevre mücadelelerinin kaydını tutan Nişancı'nın çalışması çok yakında bir internet platformunda yayınlanacak. Bizler de İlkay hocanın kamerasının odaklandığı doğada hem hem çevre mücadeleleri bakımından hem de yaşamın bizatihi paylaşanı olarak nasıl birbirimize bağlı olduğumuzu; sudaki balıktan, gökteki kuştan, topraktaki kurttan daha az ya da çok canlı olmadığımızı hatırlayarak bir seyri aleme dalacağız."

anTEAcipation...

"Gola volunteer İlkay Nişancı attended our workshop with the conversation of the documentary film anTEAcipation. He wanted to put the conversation on paper for the book. However, he could not write the article due to the busy schedule. While the preparations for the book continue, Nişancı's work, which records the environmental struggles in Turkey, will be published on an internet platform very soon. How we are connected to each other both in terms of environmental struggles and as the sharers of life in nature, where İlkay Nişancı's camera focuses; remembering that we are not more or less alive than the fish in the water, the bird in the sky, the worm in the land, we will watch."

Gola, sahası olan Doğu Karadeniz'de bilgi üretim süreçlerinin demokratikleşmesi adına yereli yerelde, yerel aktörlerin de dahil olduğu bir geniş halkada konuşmaya açmıştır.
Bu anlayışla Gola, 'Çaydan Öte: Tarladan Demliğe Mekânda ve Bellekte Çay Çevrimiçi Çalıştay ve Forumu' ile çayın şimdiliğinin ötesinde çayın belleğine, Türkiye topraklarındaki görece kısa tarihine, coğrafya üzerinde yarattığı mekansâl değişime, sosyal ilişkiler ve emek sürecinde yaptığı dönüşüme odaklanarak çok aktörlü ve interdisipliner bir buluşmayı gerçekleştirmiştir. Siz okuyucular ile buluşan Çaydan Öte kitabımız da böylesi bir çaba etrafında şekillenen çalıştayımızın nihai çıktısıdır.

In the name of the democratization of knowledge production processes in the Eastern Black Sea region, which is Gola's field, it opened the local area to a large mass, including local and local actors.
With this understanding, Gola, with his 'Beyond Tea: From Field to Pot Tea in Space and Memory' Online Workshop and Forum, focused on the memory of tea beyond the present, its relatively short history in Turkey, the spatial change it created on the geography, the transformation it made in social relations and the labor process, and realized a multi-actor and interdisciplinary meeting. Our book Beyond Tea, meeting with you readers, is the final output of our workshop shaped around such an effort.

GOLA KÜLTÜR SANAT VE EKOLOJİ DERNEĞİ
HEINRICH BÖLL STIFTUNG DERNEĞİ TÜRKİYE TEMSİLCİLİĞİ
ISBN: 978-605-06010-1-5
9 786050 601015